

U 1292

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
SZIGETI JÓZSEF

NEGYEDIK ÉVFOLYAM
4. SZÁM
1960

Tartalomból:

TARTALOMBÓL

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

Adalékok az érzéki közvetlenség és a tudományos absztrakció viszonyának fejlődéséhez

HEGEDŰS ANDRÁS

A „mikroszociológiáról” és a „szociometriáról”

M. D. KAMMARI

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvényszerűségei és sajátos vonásai az egyes országokban

KISS ARTUR

Rudas László (1885—1950)

6

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztőbizottság

GEDŐ ANDRÁS, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, PÁL LÉNÁRD,
SÁNDOR PÁL, SZIGETI JÓZSEF, WIRTH ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Szabó András György*: Adalékok az érzéki közvetlenség és a tudományos absztrakció viszonyának fejlődéséhez (Heisenberg tudománytörténeti koncepciójának bírálata) 509
- Hegedüs András*: A „mikroszociológiáról” és a „szociometriáról” 546
- M. D. Kammari*: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvényszerűségei és sajátos vonásai az egyes országokban 583
- Kiss Artur*: Rudas László (1885–1950) 599

FIGYELŐ

A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és időszerű problémái.. 615

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

- A modern természettudomány filozófiai kérdései (*Székely Sándor*) 631
- Balázs András: Az agy és az értelem eredete (*Ákos Károly*)..... 637

A szerkesztőség címe

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete,
Budapest V., Széchenyi rkp. 3. I. 145.

A kiadóhivatal címe

Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hirlapirodánál
Budapest, V., József Nádor tér 1. Telefon: 180—850

Csekk számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257. Közületeknek: 61 066,
vagy átutalás az M. M. B. 8. sz. folyószámlájára.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Sándor Pál</i> : Lenin könyvek Horthy-Magyarországon	355
<i>Molnár László</i> : A kommunista filozófus aktíva vitájáról	362
<i>Gedő András</i> : A revizionizmus ösztönösség-kultusza és a szocialista építés tudományos törvényei	380
<i>Márkus György</i> : Az ifjú Marx ismeretelméleti nézetei	413

VITA

Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához (<i>Sipos János</i>)	451
Válasz Jóri János vitacikkére (<i>Dán Klára, Bukarest</i>)	478

ISMERTETÉS ÉS BIRÁLAT

Marx—Engels Művei 4. kötet (<i>Rózsahegyi Tiborné</i>)	485
Folyóirat ismertetések	491

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Пал Шандор</i> : Книги Ленина в Венгрии в режиме Хорти	355
<i>Ласло Молнар</i> : О дискуссии актива коммунистических философов	362
<i>Андраш Гедё</i> : Культ стихийности ревизионистский и научные законы социалистического строительства.....	380
<i>Георг Маркуш</i> : О гностеологических взглядах молодого Маркса	413

Дискуссия

К диалектическому пониманию связи материи и сознания (<i>Йанош Шипош</i>)	451
Ответ на спорную статью Йаноше Йори (<i>Клара Дан</i> , Букарешт)	478

Рецензия и критика

4. Том произведений Маркса—Энгелса (<i>Тиборне Рожакеди</i>)	485
Рецензия журналов	491

INHALT

AUFSÄTZE

<i>Pál Sándor</i> : Lenins Bücher in Ungarn während des Horthy Regimes	355
<i>László Molnár</i> : Über die Diskussion des Aktivs der kommunistischen Philosophen	362
<i>András Gedő</i> : Der Spontaneitätskultus des Revisionismus und die wissenschaftlichen Gesetze des sozialistischen Aufbaus	380
<i>Georg Márkus</i> : Über die erkenntnistheoretischen Ansichten des jungen Marx	413

DISKUSSION

Zur dialektischen Auffassung des Verhältnisses der Materie und des Bewusstseins (<i>János Sipos</i>)	451
Antwort auf den Diskussionsartikel von János Jóri (<i>Klára Dán, Bukarest</i>)	478

BUCHBESPRECHUNG UND KRITIK

4. Band von den Werken Marx—Engels (<i>Tiborné Rózsahegyi</i>)	485
Zeitschriftbesprechungen	491

CONTENTS

STUDIES

<i>Pál Sándor</i> : The Works of Lenin in Hungary in the Horthy-Regime	355
<i>László Molnár</i> : About the Debate of the Communist Philosophers' Action Committee Meeting	362
<i>András Gedő</i> : The Spontaneity-Cult of Revisionism and the Scientific Laws of the Socialist Building	380
<i>György Márkus</i> : The Epistemological View of the Young Marx	413

DISCUSSION

The Dialectical Opinion of the Relation of substance and Consciousness (<i>János Sipos</i>)	451
Answer to the Polemical Essay of János Jóri (<i>Klára Dán</i> , Bukarest)	478

BOOK-REVIEW

The Works of Marx—Engels, 4. Volume (<i>Tiborné Rózsahegyi</i>)	485
Periodical Reviews	491

Adalékok az érzéki közvetlenség és a tudományos absztrakció viszonyának fejlődéséhez

(Heisenberg tudománytörténeti koncepciójának bírálata)

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

A modern „természettudományos” idealizmus alaptörekvése arra irányul, hogy elmosssa az objektum és szubjektum közti határt. Ez a tendencia rendkívül kedvező talajra talál a burzsoá filozófiának abban a látszattudományos álláspontjában, hogy a materializmus és idealizmus ellentéte elavult, és olyan filozófiára van szükség, amely felette áll mindkét fajtájú, „egyoldalúságnak”. Mach neopozitivist utódai semmit sem tanultak mesterük kudarcából. L. Wittgenstein „Tractatus logico-philosophicus”-ában kijelenti, hogy nyelvének határai egyben a világ határai, ezért „a szigorúan végigvitt szolipszizmus egybeesik a tiszta realizmussal.”¹ P. W. Bridgman operacionalista fogalom-koncepciója azonosítja a dolgok objektív meghatározottságát azoknak a szubjektív eljárásoknak halmazával, amellyel e meghatározottságot a magunk számára felfoghatóvá tesszük. (Tehát pl. a „hosszúságot”, mint olyant, azonosítja a hosszúságot meghatározó mérések halmazával.) R. Carnap szerint a fizikai világ egészének realitásáról szóló kérdés (tehát lényegében a filozófia alapvető kérdése) — miután nincs „empirikus tartalma” — értelmetlen, ezért a materializmus és idealizmus ellentéte illuzórikus. Szerinte ugyanis valaminek a valóságos volta azt jelenti, hogy elhelyezhető-e egy bizonyos rendszerbe, és ebből a szempontból nincs különbség a materializmus és idealizmus között. (Lásd: R. Carnap: *Philosophy and Logical Syntax* című könyvét.)

A példákat még soká lehetne sorolni. Aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy ezek a filozófia alapkérdését szavakban likvidáló álláspontok éppúgy szintiszta idealista monizmust jelentenek, mint ősüknek, Machnak a filozófiája. Wittgenstein „világának” határa maga a szubjektum, a Bridgman-féle objektum eltűnik annak szubjektív megragadásában, Carnap „neutrális” rendszere, szubjektív logikai rendszer. Az idealizmus bélyegétől a neopozitivizmus azzal az átlátszó fogással akar menekülni, hogy miután a világot feloldotta a szubjektumban, kijelenti: ezen (vagyis a szubjektumon) kívül nincs semmi, tehát ez egyben maga az objektum is. Nyilvánvaló, hogy éppen ez a szubjektív idealizmus lényege. Berkeley és a neopozitivisták között — a dolog lényegét tekintve — csupán annyi a különbség, hogy Berkeley nyíltan hirdette filozófiájának materializmus-ellenességét, míg modern követői az objektivitás és pártatlanság álarcában lépnek fel, hogy megkönnyítsék eszméik behatolását az ösztönös materializmus alapján álló rétegekbe.

¹I. m. 5. 64 pont.

A fentiek után nem lehet csodálkozni azon, hogy W. Heisenberg, amikor mint filozófus lép fel, szintén beolvastja a szubjektumba az objektumot, és kijelenti, hogy az ember már nem a természettel, hanem „csak önmagával áll szemben”, mert a kutatások tárgya már „nem a természet mint olyan, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet, és ennyiben az ember itt is újból önmagával találkozik.”²

E tanulmány címében szereplő probléma szoros kapcsolatban van az idealista filozófiának fent vázolt törekvésével. Ahhoz ugyanis, hogy az objektumot fel lehessen oldani a szubjektumban, mindenképp a jelenségek érzéki közvetlenségének, minőségi sajátosságainak objektivitását kell eltüntetni. A minőségi sajátosságok szubjektívizálása után lehet csak áttérni a jelenségek alapvető, közös tulajdonságainak, majd magának az anyagi szubsztanciának szubjektívizálására. Ebben nyilvánul meg a szubjektív idealizmus kiépítésének történeti-logikai egysége. Heisenberg — filozófiai tanulmányaiiban — megpróbálja tudománytörténetileg alátámasztani a folyamatot. Felfogása szerint „a természettudomány haladását azzal vásároltuk meg, hogy lemondunk a természet jelenségeinek gondolkodásunk számára való közvetlen megelevenítéséről a természettudományok segítségével.”³

E „lemondási folyamat” az ókorban kezdődött, amikor is az atomhipotézis ereje — Heisenberg szerint — éppen abban rejtett, hogy „eleve lemondunk arról, hogy a dolgok kvalitásait az atomképzet felhasználásával a szó tulajdonképpeni értelmében »megértsük«.”⁴ Az atomhipotézis legfőbb érdeme ebben az interpretációban tehát az, hogy a természettudomány lemondott a „kvalitások lényegének megismeréséről és közvetítéséről.”⁵ A modern természettudomány fejlődése azután további „lemondásokat” jelent, mindenképp a geometriai meghatározottságokról való lemondást: „A modern atomfizika fejlődése... az anyag végső alkatrészeit bizonyos értelemben ezektől a tulajdonságoktól is megfosztotta” — mondja „Goethe és Newton színelmélete a modern fizika megvilágításában” c. előadásában.⁶

Ezt egészíti ki a „lemondások” másik sora: a determinizmus elvetése. Mi marad meg ezután ebből a többszörösen levetkőztetett anyagi világból? „A modern fizika atomja elsősorban az absztrakt sokdimenziójú tér (sic!) parciális differenciálegyenletével jelképezhető — olvashatjuk a feleletet — ... A modern fizika atomjának minden tulajdonsága levezetett, közvetlenül semmiféle anyagi tulajdonságokkal nem bír... a test színismertének ára: lemondás a test atom- és elektronmozgásainak ismeretéről, az elektronmozgások ismerete pedig a szín, energia és temperatura megismeréséről való lemondással jár; mindkettő csak az atom matematikájára redukálható.”⁷

Ami tehát „megmaradt”, az a szubjektív idealizmus és agnoszticizmus talaján álló matematikai szimbolizmus. Valójában a tudományok fejlődése — ha nem is töretlen vonalban — kétségkívül a jelenségtől a lényeg felé haladás törvényszerűségét mutatja. Tudásunk egyre mélyebben hatol be az

² Heisenberg: A mai fizika világképe. Gondolat, 1958. 19. o.

³ Heisenberg: Változások a természettudomány alapjaiban. Bp. 1946. 28. o.

⁴ Uo. 19. o.

⁵ Uo. 20. o.

⁶ Különlenyomat a „Matematikai és fizikai lapok” 1941. évi XLVIII. köt. 3. részéből. 556. o.

⁷ Heisenberg: Változások a természettudomány alapjaiban. 27—28. o.

anyag lényegébe, mind többet és többet tudunk meg a bennünket körülvevő világról. Ismereteink elmélyülési folyamata — szemben Heisenberg koncepciójával — nem az érzéki valóság fokozatos elvetését jelenti, hanem ellenkezőleg, az érzéki közvetlenség anyagi alapjainak, és ezzel magának az érzékiségnek egyre mélyebb megismerését s megértését. A megismerési folyamatban meg kell különböztetni a tartalmi és formai oldalt. Heisenberg csak az utóbbit vette figyelembe, amikor a tudományos tételeknek — az exaktság növekedésével járó — mind absztraktabb kifejtésére hivatkozik. A tudományos törvényszerűségek megfogalmazása valóban a konkrétól az absztrakt felé haladás tendenciáját mutatja, de ez egyben *tartalmilag* az absztrakttól a konkrét felé haladást, a jelenségek lényegének egyre teljesebb, adekvátabb és ebben az értelemben egyre konkrétább megragadását jelenti. A fentiek igazságát már Hegel is felismerte: „Az absztraháló gondolkodás . . . nem tekinthető amaz érzéki anyag pusztá félreállításának . . .” írja — hanem éppen ellenkezően, az érzéki anyag itt csak mint *pusztá jelenség* szűnik meg, azon keresztül, hogy redukálódik a *lényegesre*.⁸ És Lenin „A logika tudománya”-hoz írt konspektusában a következő megjegyzést fűzi e helyhez: „Hegelnél *lényegében* teljesen igaza van Kanttal szemben. A gondolkodás azzal, hogy a konkrétból kiindulva az absztrakthoz emelkedik — ha *helyes* . . . — nem távolodik el az igazságtól, hanem közeledik hozzá. Az *anyag*, a természeti törvény absztrakciója, az *érték* absztrakciója stb. — egyszóval *minden* tudományos (helyes, komoly, nem zágyva) absztrakció mélyebben, hívebben, *t e l j e s e b b e n* tükrözi vissza a természetet. Azeleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz és *ettől a gyakorlathoz* — ez az *igazság* megismerésének, az objektív realitás megismerésének dialektikus útja.”⁹

A *dialektikus gondolkodás birtokában tehát könnyű megérteni, hogy a tudományok „eltávolodása” az érzéki közvetlenségtől nem abszolút jellegű — ahogyan Heisenberg hiszi — hanem olyan eltávolodás, amely a konkrétabb, mélyebb megközelítést készíti elő, és amely a megismerés magasabb színvonalán tér vissza az érzékiséghez.* Nyilvánvalóan alaptalan Heisenbergnek az az állítása, hogy feloldhatatlan antinómia van pl. a test színismerete és atomfizikai ismerete között. Miért jelentené a szín ismeretéről való lemondást az a tény, hogy ismerem az egyes színek minőségét meghatározó fényrezgések hullámhosszúságát? Ha valamiről itt „le kell mondani”, akkor az a színek szubjektivisztikus, vulgáris értelmezése, hiszen a modern fizika éppen e jelenség objektív, anyagi alapját tárta fel! Bohr híres posztulátumai nemhogy „a szín, energia és temperatura megismeréséről való lemondással” jártak, hanem éppen segítségükkel sikerült megmagyarázni — többek között — a színek alapvető sajátosságait, a fénykibocsátás és energia közti összefüggést!

Heisenberg koncepciója tehát igen különös képet rajzol nekünk a tudományok fejlődéséről. E fejlődés szerinte abban áll, hogy egyre több ismeretünkről kell *lemondanunk*, hogy egyre *kevésbé* tudunk az anyagi valóságról. És ezt éppen Heisenberg állítja, aki fizikai kutatásaiban maga is jelentős mértékben növelte az anyagi valóságról alkotott ismereteinket. Szeretném ezt szíves figyelmébe ajánlani azoknak, akik még ma is állítják, hogy a természet-tudományok művelőinek nincs szüksége filozófiai műveltségre!

⁸ Hegel: A logika tudománya. II. rész. Akadémiai Kiadó, 1957. 197. o.

⁹ Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra, 1954. 146—147. o.

Heisenberg alapkoncepcióját és végkövetkeztetéseit nem nehéz megcáfolni, hiszen ezek abszurdítása mindenki számára — akit nem fertőzött meg a szubjektív idealizmus — nyilvánvaló. Nem ilyen nyilvánvaló azonban tudománytörténeti *kiindulópontjának* helytelensége. Heisenberg ott teszi meg az első lépést szubjektív idealista koncepciójának kiépítése felé, amikor azt állítja, hogy az ókori atomhipotézis a minőség szubjektívizálását jelentette, egyértelmű volt a „kvalitások lényegének megismeréséről és közvetítéséről” való lemondással. Állítása szerint Demokritosz az anyag érzékelhető tulajdonságait csak „látszatnak” tekintette, melyek „az anyag és érzékszerveink kölcsönhatásának eredményeképpen jönnek létre.”¹⁰ Sőt: „Demokritosz számára — írja — az atomok azok a betűk voltak, amelyekkel a természeti folyamatok fel vannak jegyezve, de nem e folyamatok tartalma.”¹¹ Heisenberg tehát már Demokritoszt is holmi ókori „fizikai” idealistává festi át. Meg kell mondani, hogy ez a probléma még a marxista filozófiatörténetben sincs kellőképpen tisztázva, úgy hogy már csak ezért is érdemes vele kissé bővebben foglalkozni.

Heisenberg nyilvánvalóan azért nyúl vissza Demokritoszhoz, mert az atomista filozófia jelentette a közvetlen természetelmélettel való szakítás döntő fordulatát. E döntő fordulat lényege azonban korántsem a „kvalitások lényegének megismeréséről és közvetítéséről” való lemondás volt, hanem éppen ellenkezően, a kvalitások lényegének — az ókori természettudományok adta korlátok között való — egzakt feltárása! Demokritosz törekvése éppen arra irányult, hogy a minőségek közti különbségeket — a nyers empiriával szemben — egzakt, természettudományos alapra helyezze. Marx — aki rendkívül jól ismerte Demokritoszt, hiszen már doktori disszertációjának témája is „A Demokritoszi és epikuroszói természetfilozófia különbsége” volt — a következőket írja: „Demokritosz gyakorlati természetkutató és az első enciklopédikus koponya volt a görögök közt... természettudományi megállapításai csak per abusum (igen erőltetetten) nevezhetők filozófiának, mert nála az atom, Epikurosztól eltérően, csak természettudományi hipotézis volt, csak segítőeszköz a tények magyarázására, ugyanúgy, mint az újabb vegytan vegyületi viszonyainál...”¹² Amikor tehát Demokritosz szakít az ion hylozoisták közvetlen természetszemléletével, és a dolgok minőségi különbségeit az atomok mennyiségi-geometriai tulajdonságaira vezeti vissza, akkor *csak a megelőző materializmus minőségfelfogását veti el* és nem a minőség objektivitását. Az ő atomjai abban különböznek pl. Anaxagorasz homoiomeriáitól, hogy nem a konkrét érzéki minőségek, nem az eleve adott faji különbségek megtestesítői, hanem általában az anyagnak legvégső építőkövei, melyek csak nagyság, alak, helyzet és elrendeződés szerint különböznek egymástól. Hogy Demokritosznál ez a mennyiségi szemlélet nem valami ókori matematikai formalizmus — mint Heisenberg képzei —, az abból is kiderül, ha pl. Pythagorasszal összehasonlítjuk. Míg Pythagorasznál a vezető kategória a mennyiség, amely eltünteti, magábaszívja az anyagot, addig Demokritosznál a kiinduló pont az atom mint anyag, és ez tartalmazza, atomi mivoltától elválaszthatatlanul a mennyiségi meghatározottságot. Míg tehát Pythagorasznál az anyag oldódik fel a mennyiségben, addig Demokritosznál a mennyiség az

¹⁰ Heisenberg: A mai fizika világképe. 12. o.

¹¹ Uo. 41. o.

¹² Marx—Engels: A német ideológia. Szikra, 1952. 70—71. o.

anyagban, hiszen az *atom* alakja, nagysága stb. adja a mennyiséget. A meghatározottság mindkét filozófiában kvantitatív jellegű, de Pythagorasznál (és különösen a pythagoreusoknál) ez végső soron valóban idealista, míg Demokritosznál materialista értelmű. Ha Heisenberg filozófiai ősei után kutat, akkor ezt legfeljebb a pythagoreusokban találhatja meg! Az a tény tehát, hogy Demokritosz a dolgok minőségi különbségeit visszavezette az atomok objektív meghatározottságaira, egyáltalán nem jelenti a minőség szubjektívizálását. Aki szubjektívizálja a minőséget, az azt állítja, hogy a minőség nem a tudattól függetlenül létező anyagi meghatározottság, hanem a tudat teremtménye. Ez volt pl. az újplatonikus Plotinosz felfogása, aki szerint a testeket maguk az érzékek ruházzák fel minőségekkel, s minél több érzékünk volna, annál több minőségük lenne a testeknek. Láttuk, hogy a materialista természettudós Demokritosznál szó sem volt erről.

Amikor disztingválás nélkül kijelentik, hogy Demokritosz szubjektívizálta a minőséget, azokra a töredékekre szoktak hivatkozni, melyekben Demokritosz az *érzetminőségek* szubjektív jellegéről beszél. E töredékekből azonban világosan kiderül, hogy Demokritosz mint természettudós vizsgálja az érzeteket, és amikor az érzetminőségek (szín, íz stb.) objektív voltát tagadja, mindig rámutat azokra az *objektív anyagi tényezőkre*, amelyek az emberre hatva az érzeteket *kiváltják*. A nagyszámú példából csak kettőt ragadok ki: „... szín nincs, hanem a helyzet ad színt”.¹³ „Demokritosz minden íznek külön alakot tulajdonítva, édesnek nevezi a kerek és kellő alakú dolgokat... sósaknak a szögletes nagy atomokból összetett... alakokat; keserűnek a gömbölyű, sima, egyenetlen és kicsiny testeket...” stb.¹⁴ (Nem tudni, hogy miből „olvasta ki” Heisenberg Demokritosznál az anyagi tartalom nélküli, szimbolikus „atombetűket”?) Tehát a *helyzet* váltja ki az emberben a szín, az *alak*, az *íz* érzetét, de ezek mint szín, íz, önmagukban nem léteznek, mert objektíve csak az atomok és az űr van. Itt is arról van tehát szó, hogy a minőség objektívitasát csak mint az érzetek eleve meglévő faji különbségét tagadja, és e különbségeket visszavezeti azok természettudományos alapjára, az atomok mennyiségi különbségeire.

A dialektikus materializmus is elismeri, hogy szín, íz stb. *mint olyan*, nem létezik az embertől függetlenül, de ugyanakkor aláhúzza, hogy e szubjektív formák az *objektív valóság képmásai*, melyek tartalma az embertől függetlenül létező anyagi mozgás. Lenin erre vonatkozóan idézi Feuerbachot, aki azt írta, hogy a „savanyú” (?) mint íz „a só egyik objektív tulajdonságának szubjektív kifejezése.” Majd Lenin ezt általánosságban is megfogalmazza: „Az érzet az objektív világnak, az an und für sich világnak szubjektív képmása.”¹⁵ Demokritosz korlátja abban nyilvánul meg, hogy nem ismerte fel, miszerint az érzetek az objektív valóság *képmásai*, csak a szubjektív formát húzta alá a képzetekben, és *szembédállította* vele az objektív tartalmat ahelyett, hogy a lényegi egybeesésre irányította volna figyelmét. A metafizika talajáról ez megoldhatatlan probléma, az objektív és szubjektív itt egymást kizáró ellentétek. Demokritosznak — a kérdésre vonatkozó természettudományos ismeretek hiányában — az *objektívhez való materialista ragaszkodása miatt* le kellett mondania a szubjektív forma és objektív tartalom egységének elis-

¹³ Idézi Sebestyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei ... Franklin, 1898. 202. o.

¹⁴ Uo. 200. o.

¹⁵ Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Szikra, 1949. 112. o.

meréséről. Ezzel azonban nem szubjektivizálta — a szó igazi értelmében — még az érzetminőségeket sem, hiszen rámutatott ezek anyagi, objektív alapjára. (Helyzet ad színt, alak ad ízt stb.) Amikor arról beszél, hogy a szín, íz stb. „vélekedés”, „megszokás”, akkor — szemben a szubjektív idealistákkal — nem az érzetek objektív anyagi tartalmát tagadja, hanem csupán a forma és tartalom adekvát azonosságát.

Demokritosz *képelméletében* arra is választ próbál adni, hogy hogyan jönnek létre az érzetek. Azt írja, hogy a dolgokról kis eidolák (képek) válnak le, melyek a dolog külső anyagi burkát jelentik, ezek behatolnak érzékszerveinkbe, és így hozzák létre a dolog képét tudatunkban. Ebben a mechanisztikus visszatükrözési elméletben igen jól kifejeződik, hogy Demokritosz — aki nem képes az objektív és szubjektív egységét felfogni — objektivizálja az érzeteket is, abban az értelemben, hogy ezeket is anyaginak tekinti. Ezt a felfogást mindeddig nem tudták összeegyeztetni Demokritosz egész rendszerével. Valóban úgy tűnik, mintha Demokritosz hol „objektivizálná”, hol pedig „szubjektivizálná” az érzeteket. Ezt az ellentmondást egy másik is kiegészíti:

„A megismerésnek két módja van, egyik a tökéletes, másik a homályos; homályosak pedig mindezek: a látás, hallás, szaglás, ízlés, tapintás; tökéletes pedig az, mely ezektől külön áll . . . Ennélfogva Demokritosz véleménye szerint is az ész a dolgok kritériuma, amit ő tökéletes megismerésnek nevez.”¹⁶ — írja Sextus Empiricus. Ez az egyértelműen racionalista ismeretelméleti hitvallás ismét összeegyeztethetetlennek látszik a képelmélet „szenzualizmusával”. Ha az érzet a dolog anyagi lenyomata, akkor miért homályosak az érzéki megismerés adatai?

E kettős ellentmondás azonban rögtön eltűnik, ha az elmondottak alapján elvetjük azt a felfogást, hogy Demokritosz szubjektivizálta a minőséget. Ha az érzetminőségek demokritoszi értelmezéséről mondtak kétséget is hagynának efelől valakiben, ezt a kétséget az eidola-elmélet feltétlenül el kell, hogy oszlassa — hiszen itt félreérthetetlenül utal Demokritosz az érzetek külvilági, anyagi eredetére, nem hogy szubjektivizálná, hanem éppen objektivizálja az érzeteket. E képelmélet ugyanakkor azt is megmutatja, hogy milyen alapon tagadja Demokritosz az objektivizált forma és annak anyagi alapja közötti tartalmi azonosságot, miért tartja homályosnak az érzéki megismerés adatait, amikor ezek az objektív valóság képét mutatják nekünk. Az eidolák ugyanis, a dolog felszínét, külső anyagi burkát jelentik. A dolog lényegét alkotó atomok láthatatlanok, ezek nem tárulhatnak fel érzékszerveink előtt, csak az értelem segítségével ismerhetjük meg őket. Ami érzékszerveinkben feltárul, az csak jelenség, már pedig Demokritosznál a lényeg ettől „külön áll”. Ez a jelenség anyagi és ennyiben objektív — erre utal Demokritosz képelméletében —, de ugyanakkor nem-lényegi, a dolog külső burkát, az érzéki összhatást, a tartalmat elfedő formát testesíti meg — ezért homályosak, ezért nem adnak igazi ismeretet a dologról az ezt visszatükröző érzetek. Az érzetek objektívek, mert a dolog anyagi lenyomatai, kicsinyített képmásai, de ugyanakkor szubjektívek, mert nem az egzakt, intelligibilis lényeg, hanem a dolog külső burkát, *a számunkra látható szenzibilis formát mutatják*. Mi csak az érzéki összhatást, az „egészt” látjuk, pedig a láthatatlan atomokban rejlő lényeg számára ez nem létezik. A prob-

¹⁶ Idézi Sebestyén Károly: I. m. 194. o.

léma gyökere tehát a jelenség és lényeg különválasztásában, az objektív tartalom és szubjektív forma egysége felismerésének hiányában rejlik. Amikor Demokritosz tagadja az érzetminőségek objektivitását, akkor *nem az anyag, hanem a lényeg* szempontjából választja el az érzeteket azok alapjától. Az érzet nem az anyag lényegét, hanem számunkra látható felszínét, külső burkát tükrözi vissza. Innen ered az a látszólagos ellentmondás, hogy Demokritosz — attól függően, hogy az érzet és lényeg, vagy az érzet és dolog viszonyáról beszél — hol tagadja, hol pedig elismeri az érzetek objektív voltát.

Demokritosz képelemélete ily módon — míg a minőség demokritoszi szubjektívizálását hirdető koncepció számára megmagyarázhatatlan — az általam elmondottak helyességének éppen a legfőbb bizonyítéka. A jelenség és lényeg szétválasztása valóban lehetővé tette az idealista filozófusok számára az érzeteknek, majd ezen keresztül magának a valóságnak szubjektívizálását és ezzel egyidejűleg az agnoszticizmus megalapozását. Demokritosz természettudományos, racionalista materializmusában ezeknek a kérdéseknek egészen más értelme van. A jelenség és lényeg különválasztása nála a materializmus mechanisztikus jellegéből következik és nem idealista koncepcióból.

Az elmondottak világosan bizonyítják, hogy az érzékiségtől való „eltávolodás” már kiindulópontjában — Demokritosz atomhipotézisében — sem az érzékiség elvetésének mintegy első stációját jelentette. Olyan eltávolodás volt ez, amely — a közvetlen természetszemlélettel összehasonlítva — nem távolabb, hanem közelebb vitt az érzéki valóság megismeréséhez, minden fogyatékosága ellenére is az első grandiózus kísérlet volt, nem a „kvalitások lényegének megismeréséről és közvetítéséről” való lemondásra, hanem ezek exakt természettudományos magyarázatára.

Heisenberg szubjektív idealista tudománytörténeti koncepciójának közbülső szakaszát az újkori fizikának kellene reprezentálnia. Felfogása szerint ugyanis, Galileitől kezdődően már a tudományos absztrakcióknak, a valóság mennyiségi megragadásának is szubjektív idealista színezete van. Görcsös igyekezettel próbálja a „fizikai” idealizmus nézeteit — mely szerint a természeti törvények nem az objektumra, hanem az objektumról való ismereteinkre, és nem a természetre, hanem az „emberi kérdésfeltevésnek kitett” természetre vonatkoznak — becsempészni a klasszikus mechanika képviselőibe. Ezt azzal igyekszik elérni, hogy a természet előre meghatározott kiindulópont alapján (vagyis tervszerű, tudományos program alapján) történő vizsgálatát azonosítja a fizikai idealizmus fenti koncepciójával. „Míg Kepler a jelenségeknek — a megfigyeléstől függetlenül — metafizikai, teológiai jelleget tulajdonít, addig Galilei tökéletesen megfordítja a dolgot . . . — írja — Keplernél a természettudomány még teljesen történelmietlen: *Galileinél történelmivé válik, amennyiben a meghatározandó jelenségek tulajdonságait csak az emberek szabta előfeltevések keretein belül vizsgálja.*”¹⁷ Vagyis Galileinek azt a törekvését, hogy a természet bizonyos speciális összefüggéseit önmagukban, más jelenségektől különválasztva vizsgálja — Heisenberg úgy értelmezi, mintha ezzel a „megfigyelő” *szabná meg* a jelenségek vizsgálatának feltételeit és Galileit úgy üdvözli, mint aki nem ismeri el a megfigyeléstől függetlenül létező természetet. Valójában a *természet* objektív összefüggései szabják meg, hogy adott törvényszerűség feltárása szempontjából mitől *kell* eltekintünk! Nyilvánvaló, hogy adott összefüggésben nem azért lényeges vagy

¹⁷ Heisenberg: A mai fizika vilásképe. 70—71. o.

lényegtelen valami, mert mi annak tartjuk és így vizsgáljuk, hiszen logikai vélekedéseink önmagukban véve mit sem változtatnak az anyagi valóságon. Mi csak *felismerhetjük* a jelenségek objektív összefüggéseit, és ezekhez alkalmazkodva „szabhatjuk meg” — nem a természetnek, hanem magunknak —, hogy milyen elvekből kell kiindulnunk kísérleteinkben, ha eredményt akarunk elérni. Ez már Galilei számára is elemi igazság volt, hiszen *maga Heisenberg idézi tőle*: „A természet nem előbb teremti meg az emberi értelmet és azután a dolgot, hogy ez utóbbiak illeszkedjenek az előzőekhez, hanem fordítva.”¹⁸ Mindez azonban nem zavarja Heisenberget abban, hogy Galileinek tulajdonítsa saját nézeteit. Egy kiragadott levélrészletből — amelyben a nagy olasz tudós arról ír, hogy a *matematikai* bizonyítás helyességét nem dönti el, hogy vannak-e olyan testek, amelyeket ez feltételez vagy sem — Heisenberg diadalittasan levonja azt a következtetést, miszerint Galilei a törvényeket általunk megszabott matematikai-logikai előfeltevéseknek tekinti, amelyek, amennyiben a tapasztalatban beigazolódnak: „*természeti törvénné válnak*”, amennyiben nem, logikai érvényüket megtartják, „de nem válnak természet-törvénné”.¹⁹ Galileinél persze szó sem volt erről. A nagy olasz tudós feleslegesnek tartotta az idézett levélben azt a közhely számba menő igazságot ismételtetni, hogy elméleti feltevéseink a tapasztalati megfigyelésekből indulnak ki. Így aztán úgy tűnik, mintha a matematikai bizonyítást (amely ha már *megvan*, bizonyos értelemben valóban „önálló” életet él, alkalmazható új jelenségekre stb.) függetlenítette volna az anyagi valóságtól. Ezt használta ki Heisenberg. Aki azonban ismeri Galilei életét és egész életművét, nagyon jól tudja, hogy éppen ő volt az, aki már gyermekkorától kezdve szinte minden érdektelennek tűnő jelenséget megfigyelt maga körül, és ezek okainak kutatásából indult ki. Viviani — Galilei kiváló tanítványa — feljegyezte például, hogy mestere a pisai székesegyházban függő csillár lengésének megfigyeléséből (és nem *a priori* elvekből) indult ki, amikor az inga izokronizmusának (lengésideje állandóságának) törvényét felfedezte. Galilei ebből arra következtetett — írja Viviani —, „hogy a filozófusnak nem szabad fitymálnia a természeti jelenségeket, bármilyen jelentékteleneknek, vagy minden szempontból semmiségeknek tűnjenek is fel azok, hanem mind e jelenségeket egyformán meg kell becsülnie.”²⁰ Nyilvánvaló, hogy Galileit éppen a természeti megfigyelésekből való kiindulás jellemezte, az ezekből kapott inspirációk alapján állította fel azután kísérleti programját, mely arra irányult, hogy a vizsgált jelenséget tiszta formában, zavaró körülményektől mentesen vizsgálhassa. Csak az ismételt tapasztalatok, kísérleti eredmények alapján fogalmazhatta meg a jelenség absztrakt, matematikai törvényszerűségét.

Amikor aztán *megvan* a matematikai absztrakció és azt alkalmazzák egy még nem ismert jelenségre — úgy tűnik, mintha a logikai-matematikai feltételezések *a prioritásáról* volna szó, mintha az alkalmazási folyamatban „válna” a matematikai séma *természeti törvénné*, de logikai igazságtartalma az anyagi valóságtól független lenne. Ha pl. *már tudjuk — számtalan derékszögű háromszög megfigyeléséből —*, hogy $a^2 + b^2 = c^2$, könnyű kijelenteni, hogy e tétel igazságát „önmagában hordja”, akkor is érvényes lenne, ha háromszög nem létezne, és amikor alkalmazzuk, segítségével „*a priori*” meg-

¹⁸ Uo. 56—57. o.

¹⁹ Uo. 57. o.

²⁰ Idézi Kudrjavcev: A fizika története. Akadémiai Kiadó, 1951. 111. o.

mondhatom a még nem látott derékszögű háromszögre, hogy ez is a matematikai törvénynek „engedelmeskedik”, „miáltal” a logikai törvény természeti törvénné válik stb. Mindez arra épül, hogy „elfelejtkeznek” a matematikai absztrakció előtörténetéről, amelyből az egész folyamat kiindult: az anyagi valóságból szerzett érzéki, gyakorlati tapasztalatokról. Heisenbergnek e téren korántsem Galilei az előfutára. Kant volt az, aki — *miután a fogalmak a prioritását kimondta* — hangoztatta, hogy azok csak az érzéki valóságra vonatkoztatva adnak tárgyi ismeretet, enélkül üres absztrakciók, melyekkel lehet ugyan tárgyakat *gondolni*, de nem *meghatározni*. „Gondolatok tartalom nélkül üresek, szemléletek fogalmak nélkül vakok. Azért éppoly szükséges, hogy fogalmainkat érzékítsük (azaz, hogy tárgyat a szemléletben fűzzük hozzájuk), mint hogy szemléleteinket érthetővé tegyük (azaz fogalmak alá hozzuk)” — írja Kant.²¹ Ez a lényege a „hipotézis és tapasztalat közti kölcsönhatás” Heisenberg-féle értelmezésének.²² Mintha Kantot hallanánk, amikor Heisenberg azt írja, hogy „Törvényszerű valamely jelenség, ha a természeti testek sokféle mozgásától elszigetelve *meghatározott mértékkel, elvekkkel vagy axiómákkal pontosan azonosítható . . .*”²³ (Az én kiemelésem. Sz. A.) A kiindulópont tehát az *a priori* axióma, melyhez a természeti jelenségnek igazodnia kell, ha a törvény rangjára igényt tart. Ez Heisenberg szerint „a modern természettudományok Galilei-féle vázlata”. A fentiek alapján azt kellene gondolnunk, hogy Galilei — mielőtt a szabadesés törvényét feltárta — nem köveket, hanem axiómákat hajigált le a pisai ferdetoronyból!

Milyen következtetéseket von le már most Heisenberg, a klasszikus mechanikára épülő XVII—XVIII. századi materialista filozófiáról? Nyilvánvaló, hogy ha Galilei és Newton munkásságából valamiféle kantiánus filozófia következett volna logikusan, akkor ellentétnek kell lennie a kor természettudományos és filozófiai nézetei között! Heisenberg ki is jelenti: „Az a törekvés, hogy természettudományi megismerésekből filozófiai következtetéseket vonjunk le, mindinkább érvényesül: *azt a szerénységet, mellyel a természeti törvények érvényességét csak a mindenkori kérdésfeltevés keretében és csak szigorúan körülhatárolt területekre ismerték el* (erről fentebb a 21. oldalon részletesen szó volt), *feladták . . .* veszendőbe ment a klasszikus természettudósok óvatos magatartása, mellyel megfigyeléseik eredményeinek érvényességi határait konzekvensen leszűkítették . . . A természettudományból tehát kialakult egy sajátos, önmagában *kritika nélküli filozófia.*”²⁴

Félreértéseket elkerülendő, mindenekelőtt felhívjuk a figyelmet arra, hogy Heisenberg itt nem a mechanikus materializmus ama ténylegesen meglevő (bár történelmileg szükségszerű) egyoldalúságára, metafizikusságára céloz, amelyre a marxizmus klasszikusai mutattak rá; nevezetesen, hogy a mechanika törvényeit kiterjesztették a valóság egészére. Az idézet zárójelében megjelölt 21. oldalon („A mai fizika világképe” c. könyvről van szó) ugyanis a következőket olvashatjuk: „. . . a newtoni mechanika fogalmainak nyelvén felvetett kérdések minden időben kielégítő választ nyertek a newtoni törvények alkalmazásával, az e törvényekből levont matematikai következtetések révén. Természetesen ezek a megoldások nem terjednek túl a newtoni mechanika *fogalmain és kérdésfeltevésein.* Ezért pl. az elektromosságtan ezen fogal-

²¹ Kant: A tiszta ész kritikája. II. kiad. Franklin, 1913. 71. o.

²² Lásd: A mai fizika világképe. 57. o.

²³ Uo. 70. o.

²⁴ Uo. 85. o.

makkal való elemzés számára már nem volt hozzáférhető, és ezért ennek az új tapasztalati területnek átkutatása új *fogalmi rendszer* kialakításához vezetett, melynek segítségével az elektromosságtan természettörvényeit matematikailag végérvényesen meg lehetett fogalmazni. Ez a szó »végérvényes«, tehát az egzakt természettudománnyal kapcsolatban nyilván azt jelenti, hogy mindig újból léteznek önmagukban zárt, *matematikailag leírható fogalmi rendszerek és törvények, amelyek a tapasztalat bizonyos területeire ráülnek*, amelyek ezeken a tapasztalati területeken a kozmoszban mindenütt érvényesek . . . de amelyektől természetesen nem lehet várni, hogy ezek a fogalmak és törvények arra is alkalmasak lennének, hogy velük később újabb tapasztalati területeket lehessen leírni.”²⁵ (Az én kiemeléseim. *Sz. A.*) És Heisenberg rögtön ezután a *jogi törvényeket* hozza fel példának, amelyek szintén csak az élet „körülhatárolt területeire” vonatkoznak. Az idézetben kiemelt részek, valamint a jogi törvényekkel való analógia evidenssé teszi, hogy *mit* kifogásolt Heisenberg a mechanikus materialistáknál. Az „önkritika” hiánya e kor filozófusainál abban nyilvánult meg, hogy a természeti törvényeket nem idealisztikusan, *a priori* fogalmi rendszerként, hanem magának az anyagi valóságnak törvényszerűségeiként értelmezték, vagyis nem szűkítették le a törvényeket a szubjektum által körülhatárolt matematikai-logikai „előfeltevésekre”. Ezzel ugyanis megsértették azt a heisenbergi „felfedezést”, hogy a kutatások tárgya „*nem a természet mint olyan, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet*” s ezért: „*A tudományos világkép sajátosan természettudományos jellege ezzel megszűnt.*”²⁶ A XVII—XVIII. századi materialista filozófiának tehát az a bűne, hogy „sajátosan természettudományos jellege” volt, azaz *materialista* filozófia volt. Heisenberg erőszakos belemagyarázásokkal szubjektív idealista színezetet ad az újkor természettudományának, és ezután „kritika nélküli filozófiának” nevezi a mechanikus materializmust, amiért Galilei, Newton munkásságát nem úgy értelmezték, mint ő. Itt valakinél valóban hiányzik a kellő „önkritika”. Heisenberg szerint Galileivel fordulat következik be a természettudományban a szubjektív idealizmus irányába. Csodálatos — nemde? —, hogy mégis e fordulathoz kapcsolódik a materialista filozófia legerőteljesebb kifejtése a Marx előtti filozófia történetében. Heisenberg — mint szubjektív idealista filozófushoz illik — sokszor beszél arról, amit a machisták „gazdaságos gondolkodás” elvének neveztek. Kopernikusról például azt írja, hogy *az egyszerűbb és egységesebb formulázás kedvéért* mondott le a közvetlenül adott tényről, a föld központi helyzetéről!²⁷ Ha másért nem is, de legalább az „egyszerűbb és egységesebb formulázás kedvéért” nem volna „ökonomikusabb” elfogadni azt az „elvet”, hogy a mechanikus materializmusban ismeretelméletileg a klasszikus mechanika tükröződik? Nem, Heisenberg meg akarja „védeni” Galileit, Newton, Huygenst attól a vádtól, hogy *materialista* filozófia alapját fektették le. Ez azonban meddő vállalkozás, mert maguk a felsorolt fizikusok adtak programot a mechanikus materializmusnak, amikor tudományos munkásságuk lényegét megfogalmazták. Ismeretes, hogy Galilei olyan könyvhöz hasonlította a természetet, mely a matematika és geometria nyelvén íródott. Newton főművében kijelenti: „Kívánatos volna a mechanika elveiből levezetni a többi ter-

²⁵ Uo. 21. o.

²⁶ Uo. 22. o.

²⁷ Heisenberg: Változások a természettudomány alapjaiban. 25. o.

mészeti jelenséget is.”²⁸ Huygens ebben szintén Newtonhoz csatlakozik (ami annál is figyelemre méltóbb, mert egy sor alapvető tudományos kérdésben szemben állt Newtonnal) és kijelenti: az az igazi filozófia „amelyben minden természeti jelenség okait mechanikus jellegű megfontolásokkal érik fel.”²⁹ Hol van itt „a klasszikus természettudósok óvatos magatartása, mellyel megfigyeléseik eredményeinek érvényességi határait konzekvensen leszűkítették...”? Nyilvánvaló, hogy a mechanikus materialisták semmi egyebet nem tettek, mint megvalósították azt, amit Newton „kívánatosnak” tartott, és amit Huygens „igazi filozófiának” nevezett. (Arról aztán már valóban nem a nagy angol fizikus tehet, hogy a mechanikus materialisták szükségtelennek tartották a természettudós Newton programjához csatolni a filozófus-Newton vallási ömlengéseit). Ha valamiért valóban „kritika nélküli filozófiának” nevezhető a mechanikai materializmus, akkor ez — Heisenberg állításával egyenes ellentétben — éppen az, hogy *túl hűsége*sen teljesítették a természettudomány által adott programot és — egyes kivételes egyéniségektől eltekintve —, mint például Diderot — nagyon is *mereven* ragaszkodtak tudós mestereik tanításaihoz.

Az eddigiekből tehát kiderül, hogy a mennyiségi szemléletnek, mint a valóság absztrakt megragadásának térhódítása, önmagában véve semmiféle szubjektív idealista tendenciát sem jelentett. Ismeretes azonban, hogy a XVII. századi mechanikus materialisták (Gassendi kivételével) a jelenségek érzéki közvetlenségében adott minőségi meghatározottságukat valóban szubjektivizálták. A kérdés ily módon az, hogy milyen összefüggés van a mennyiségi szemlélet térhódítása és a minőség szubjektivizálása között? Nincs-e igaza Heisenbergnek, aki a fejlődés *törvényszerűségét* látja abban, hogy a tudományok absztrakt jellegének, a mennyiségi exaktságnak növekedésével le kell mondani az érzéki közvetlenségről?

E kérdés demonstratív megválaszolása csak akkor lehetséges, ha tüzetesebben megvizsgáljuk a XVII. század materialistáinak filozófiáját. Kiinduló pontul Francis Baconot választjuk, akinek munkássága közvetlenül Galilei fő művének megjelenése elé esik, és így filozófiája jó összehasonlítási alapot ad a materializmus utána következő mechanikussá válásának érzékeltetéséhez.

*

Az angol materializmus atyja Francis Bacon (1561—1626) volt. Bacon az új polgárosult nemesség gyermeke, aki magán hordja korának minden erényét és fonákságát. Miután a korai angol kapitalizmusnak, az *angliai reneszánsznak* a gondolkodója, filozófiája — az olasz reneszánsz képviselőihez hasonlóan — még nem mechanikus jellegű. Mint Marx írja: Bacon filozófiájában az anyag „költőien érzéki ragyogásában ránevet az egész emberre”.³⁰ Bacon minőségi természetszemlélete már nem volt olyan értelemben „közvetlen”, mint az olasz reneszánsz képviselőié, mert a tudományok fejlődése — mindenekelőtt a fizika — itt már teljes egészében a természet és az ember közé iktatódik. Kortársai: Gilbert, a híres fizikus, Harvey, a nagyvérkör felfedezője és Kepler, az „ég törvényhozója”, valamint az olasz reneszánsz ter-

²⁸ Idézi Kudrjavcev: A fizika története. 209. o.

²⁹ Uo. 256. o.

³⁰ Marx—Engels: A szent család. Művei 2. 127. o.

mészettudományos eredményei, de mindenekelőtt osztályának érdeke, a termelőerők fejlődésének szükségszerűsége, lehetetlenné tette a hylozoista természetszemlélet folytatását. Ugyanakkor azonban a fejlődés kezdeti stádiuma még nem adott elegendő alapot a materializmus mechanikussá válásához. Galilei fő művei — mint már említettük — néhány évvel Bacon halála után jelentek meg (1632-ben és 38-ban), és a kapitalizmus fejlődése is csak a manufaktura-korszak legelején tartott Bacon életében. Gépek szórványos alkalmazása a termelésben csak a XVII. században kezdődött meg.

Ismeretes, hogy Bacon a tapasztalatból indul ki, élesen szemben áll az arisztotelészi deduktív módszerrel, különösen annak középkori skolasztikus formájával, és az induktív logika megalapítója. Bár filozófiája — Marx szavaival élve — „hemzseg még a teológiai következtelenségektől”, alapjaiban materialista módon, a „minden indukcionálók” egyoldalúságától mentesen értelmezi a tapasztalat és módszer jelentőségét a filozófiában. Feuerbach „Az újkori filozófia története Bacontól Spinozáig” című művében igen helyesen mutat rá a tapasztalatból való kiindulás, a fizika kiemelése és a minőségi természetszemlélet egységére Baconnál: „Bacon tehát főleg arra volt rendelve és hivatva, hogy felébressze a fizika tanulmányát, amennyiben fizika, nem pedig pusztán „alkalmazott matematika”; szelleme épp az érzékiség lényegével való benső rokonsága miatt a különösségre és különbségre, a dolgok *minőségére* irányított szellem volt, amely a dolgokat specifikus minőségi létükben és életükben igyekezett megragadni. A rajta uralkodó és őt meghatározó fogalom a minőség fogalma; ezért is emeli ki annyira a tapasztalatot... Mert a minőség a természetben csak az érzéki érzetnek, a tapasztalatnak tárgya; csak közvetve lesz a gondolkodás tárgya; tulajdonképpeni lényegében azonban mindig csak a közvetlen érzéki érzetnek és észrevevésnek tárgya.”³¹ Éppen a valóság fizikán alapuló minőségi szemlélete különbözteti meg Descartestól, Hobbestól és Spinozától, akiknél a matematika és geometria játsza a döntő szerepet a természet vizsgálatában, és éppen ezért a mennyiség válik filozófiájuk alapvető kategóriájává. Bacon minőség-felfogása összhangban van módszerének azzal az alapvető vonásával is, hogy az egyoldalú empirizmussal és racionalizmussal szemben az egyestől az általános felé haladás *fokozatosságát* hirdeti, nagy szerepet tulajdonít a *különösnek*, amelyben éppen — mint arra Feuerbach utalt — „a dolgok minőségére irányított” figyelem nyilvánult meg... „hasznos gyakorlati eredményeket egyedül a közbülső elvektől lehetne remélni” írja.³² Ezért tartja viszonylag kielégítőnek az olyan fogalmakat, mint például az ember, kutya, vagy meleg, hideg, fehér, fekete; míg a logikai fogalmakat „egyől-egyig légből-kapott és rosszul meghatározott” fogalmaknak nevezi.³³ A minőségi természetszemlélet alapján tagadja, hogy a minőségi tulajdonságok visszavezethetők ősi elemi sajátosságokra. „Úgy találjuk — írja —, hogy az emberi értelmet félrevezetik a mechanika gyakorlatának tapasztalatai... Innen a dajkamesék az elemekről, amelyek egyesülése állítólag természetes testeket alkot... Pedig az orvosok már elég jó eredményeket értek el a másodlagos sajátosságok és működések vizsgálatával... S ha egyszerűsítés céljából nem rontották volna el helyes megfigyeléseiket az említett elemi sajátosságok és jelleg-

³¹ Feuerbach: Válogatott filozófiai művei. Akadémiai Kiadó, 1951. 24. o.

³² Bacon: Novum Organum. Művelt Nép, 1954. 46–47. o.

³³ Uo. 29. o.

zetes erők belekeverésével, azon igyekezve, hogy a másodlagos sajátságokat elemi sajátságokra és azok bonyolult és fel nem mérhető szövedékére vezessék vissza — ahelyett, hogy . . . a harmad- és negyedrangú sajátságokra is kiterjeszkedtek volna . . . akkor még nagyobb eredményeket érhettek volna el.”³⁴

Bacon tehát tagadja a minőség mechanikus értelemben vett mennyiségi alapját, nála másod-harmad stb. rangú *minőségek* vannak, amelyek nem vezethetők le egymásból, hanem az anyagi valóság önálló lépcsőfokait alkotják. Kelétkezés és pusztulás, csökkenés és nagyobbodás „csak népszerű kifejezések” — írja — melyek „hajszálnyira sem hatolnak be a természet lényegébe; a mozgásnak csupán mértékei és szakaszai, nem fajai. Nem a *mikéntre* és a *miértre*, hanem a *milyen mértékben* kérdésre válaszolnak.”³⁵ Természetesen Baconnak ebben nincs igaza, bírálata csak annyiban helyes, amennyiben a mennyiségi változás mechanikus értelmezésére vonatkozik, de maga is metafizikusan jár el, amikor abszolút korlátot húz a különböző minőségek közé, és tagadja azok egységét, ezzel ugyanis tulajdonképpen a világ anyagi egységét tagadja. Ezt az ellentmondást — a kor színvonalán — csak a mechanikus materializmus képes megszüntetni. Ezért jelentenek — többek között — az angol materializmus későbbi képviselői előrelépést Baconhoz képest, annak ellenére, hogy materializmusuk elveszti „érzéki virulását” és „egyoldalúvá válik.” Bacon ezen álláspontja tehát történelmileg — ha nem is reakciós — de legalább is konzervatív volt, akadályozta az egyoldalúsága ellenére is haladó mechanikus materializmus térhódítását.

A minőségi különbségek mennyiségi alapjának tagadása összefüggésben van materializmusának következtelenségeivel is. Azért nem találhatta meg a különböző minőségű dolgokban az azonosságot, mert nála az anyag nem kizárólagos principium; feltételez a dolgokban valami életszellemet, valami — Böhme kifejezésével élve — „Qual”-t, amely — amint Marx utal rá — egyszerűt a mozgás alapját képező belső feszültséget, „gyötrelmet” jelenti, másrészt tartalmaz valamit a kvalitásból, a minőség értelméből is. A kor objektív adottságai folytán, aki elfogadta a dolgok közti minőségi különbségeket, annak le kellett tennie arról, hogy a jelenségek anyagi egységét megtalálja és — Bacon módjára — szellemi tényezőkhöz kellett folyamodnia. Ennél a kérdésnél érezhető még az olasz természetfilozófia hyloizmusának hatása Baconra. A Bacon-utáni fejlődést igen jól jellemzik Marx alábbi szavai: „Továbbfejlődésében a materializmus *egyoldalúvá* válik . . . Az érzékiség elveszti virágját és a *geométer* elvont érzékiségévé válik. A *fizikai* mozgás áldozatul esik a *mechanikai* vagy a *matematikai* mozgásnak; a *geometriát* nyilvánítják a fő tudománynak. A materializmus *embergyűlölővé* válik. Hogy az *embergyűlölő, testiellen* szellemet annak saját területén legyőzhesse, a materializmus maga is kénytelen testét sanyargatni és *aszketává* válni. Mint *értelmi lény* lép fel, de kifejleszti az értelem könyörtelen következetességét is.”³⁶

Nézzük meg, hogy mi az alapja a felsorolt jegyeknek, mi a lényege ennek a filozófiának? A mechanikus materializmus mindenekelőtt olyan általánosítást jelent, mely az élettelen anyag elemi részeinek matematikai törvényekben rögzített mechanikai mozgását a valóság egészére kiterjeszti.

³⁴ Uo. 45. o.

³⁵ Uo. 46. o.

³⁶ Marx—Engels: A szent család. Művei 2. 127. o.

Míg a Newton előtti, XVII. századi materializmusra inkább az jellemző, hogy a matematika és mértan általános törvényeit alkalmazzák a mechanikai mozgásra (ahogy Feuerbach írta: a fizika „alkalmazott matematikává” válik), addig a XVIII. századi materializmus inkább a mechanika önálló törvényeiből indul ki és abból vezeti le az általános összefüggéseket. A lényeg mindkét esetben ugyanaz, bár a XVIII. századi francia materializmus éppen a minőség kérdésében jelentős lépést tesz előre a XVII. századi felfogáshoz képest. (Többek között ennek alapján beszél Szigeti József Diderot-tanulmányában a mechanikus materializmus két szakaszáról.) A XVII. századi mechanikus materializmusnak még a valóság minőségi különbségeinek eltüntetése a legjellemzőbb általános ismertető jegye; a magasabbrendű mozgásformákat közvetlenül visszavezetik a mechanikus mozgásra. Baconnál láttuk, hogy a minőségi sajátosságok következetes materialista magyarázata az anti-mechanikus materializmus alapján nem volt lehetséges, ezért volt kénytelen — miután tudományos alapja nem volt — az „élet-szellemet” feltételezni. A XVII. századi mechanikus materializmusnak nincs szüksége semmiféle lélepszellemre, de nem azért, mert e nélkül is meg tudná magyarázni a minőségi különbségeket, hanem azért, mert egyszerűen *tagadja* a minőségi különbségek objektív létezését. Miután az anyagnak és mozgásnak csak *egy* formáját ismerik és ezt a matematika absztrakcióival fejezik ki, kézenfekvő számukra, hogy azonos elemek nem hozhatnak létre lényegileg különböző dolgokat. Ők tehát szintén *nem tudták leválasztani* a minőség fogalmáról a reátapadt idealista burkot és ezért voltak kénytelenek a minőséget — mint menthetetlenül kompromittált fogalmat — kidobni filozófiájukból. Bacon tárgyalásánál szó volt arról, hogy a minőségi sajátosságok elismerése ellentétben állt nála a világ anyagi egységével, materializmusával. A XVII. század materializmusának képviselői csak úgy tudták ezt az ellentmondást megszüntetni, mint Nagy Sándor a gordiusi csomót, de *megoldani* nem tudták. Ezt a problémát csak a XIX. század tudományos eredményeire támaszkodó dialektikus materializmus oldhatta meg.

Az első filozófus, akinél a mechanikus materializmus tudatos formában jelentkezik *René Descartes* (1596—1650) volt. Filozófiai működése a franciaországi abszolút monarchia megszilárdulásának idejére esik. Marx „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” c. írásában rámutat arra, hogy a francia abszolutizmus ebben az időben átmeneti korszakot jelent, amikor „a régi feudális rendek hanyatlásnak indulnak és a középkori polgári rend modern burzsoá osztállyá alakul, de a küzdő felek egyike sem kerekedett még felül a másikon.”³⁷

Ez az egyensúlyi állapot rendkívül erősen érződik Descartes filozófiáján. Baconnal összehasonlítva, ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy míg Bacon filozófiája minden következetlensége ellenére is materialista, addig a gyengébb francia burzsoázia álláspontját kifejező Descartes *dualista* filozófiát alkotott, amelyben a materializmus és idealizmus összebékítési kísérlete a burzsoázia gyengeségének filozófiai vetülete. Másrészt viszont a termelőerők fejlődése szükségszerűvé tette a tudományos általánosítást, az elméleti fizika alapjainak lerakását. Ez a magyarázata annak, hogy Descartes — aki ugyanabból az anti-feudális szkepszisből indult ki, mint Bacon — nem a kísérleti, hanem az elméleti tudományok megalapozója lett, nem az empiriz-

³⁷ Művei 4. Bpest. 1959. 334. o.

must, hanem a racionalizmust emelte tudományos színvonalra. Racionaliz-
musa eleve a természeti jelenségek mennyiségi megragadása felé vitte, szem-
ben a baconi minőségi természetszemlélettel. Descartes, materialista természet-
szemléletében, már támaszkodhatott Galileinek és kortársainak tudományos
munkásságára, maga is zseniális matematikus és fizikus volt, aki jelentősen
tovább fejlesztette kora természettudományát. Dualizmusában tehát a saja-
tos francia társadalmi viszonyok fejeződnek ki, másrészt viszont a termelő-
erők fejlődése, a „manufaktura korszak” előrehaladása, a természettudomá-
nyok eredményei szükségszerűen a mechanikus materializmus felé vitték
természetfilozófiáját.

Az anyag mint „res extensa” szolgáltatja Descartes mechanikus mate-
rialista természetfilozófiájának kiinduló pontját. E felfogásban az anyag
geometriailag meghatározható, kiterjedésbeli tulajdonságai játsszák a döntő
szerepet, erre vezet vissza az anyagi részecskék minőségi különbségeit és
mozgását is. „Én csupán egy mozgást ismerek — mondja — ez a mozgás
abban áll, hogy a test az egyik helyről átmegy a másikba, miközben fokoza-
tosan betölti mindazokat a térségeket, amelyek a helyek között vannak.”³⁸
A mozgás létrejöttében, a test tehetetlenségének leküzdésében nagy szerepet
tulajdonít az anyag *alakjának* is, elveti a változhatatlan atomok elméletét,
és kihangsúlyozza a részecskék kölcsönhatását, a tehetetlenség változékony-
ságát. A descartesi mechanikus materializmus alapelve, tágabb keretei foly-
tán, lehetővé tett bizonyos dialektikus belátásokat. Ez nyilvánul meg koz-
mogoniájában is, ahol arról ír, hogy az eredendően egynemű anyag az őskaosz
állapotából saját törvényszerűségei alapján fokozatosan kibontakozott, az
osztódás és kölcsönhatás folyamatában az anyagi részecskék minőségi válto-
záson mentek keresztül, és az elemeknek három csoportjára differenciálódtak.
E három csoport a tűz, a levegő és a föld — melyek az őket alkotó anyag-
részecskék alakja, nagysága és mozgékonyága ismerveiben különböznek
egymástól. A fenti tulajdonságok alkotják a halmazállapot lényegét:
mínél kisebbek és mozgékonyabbak a korpuszkulák, annál folyéko-
nyabb lesz az anyag. Az anyag minőségi különbségeit tehát — kiinduló-
pontjának megfelelően — mennyiségileg meghatározható tulajdonságokra
próbálja visszavezetni. *Természetfilozófiájában* ez az elv progresszív, tudo-
mányos jellegű, bizonyos értelemben még a mennyiségi változások minőségi
változásba való átcsapásának megsejtését is lehetővé teszi, mint azt kozmo-
goniájánál láttuk. Descartes azonban természetfilozófiájának e jellemző voná-
sát átvitte *ismeretelméletére* is. Igen szemléletesen fejt ki ezt „Elmélkedés
a metafizikáról” című művében. Descartes itt egy viaszdarabot hoz fel pél-
dának, mely a külső hatások következtében állandóan változó tulajdonsá-
gokat mutat. Descartes felveti azt a kérdést, hogy mi az az állandó, határo-
zottan megismerhető tulajdonság, amely abszolút módon jellemzi a viaszt?
És azt a választ adja, hogy ha a viasztól minden esetleges, külső tulajdonsá-
got elvonok, akkor nem marad egyéb, mint „valami, ami kiterjedt, hajlítható,
mozgatható.” Ez a lényege a dolognak, de ez ugyanakkor kizárólagosan
„elméleti belátás” (mentis inspectio), melyet nem érzékeinkkel, hanem
egyedül az értelem által foghatunk fel. Helyesen írja tehát Spinoza Descar-
test ismertető tanulmányában, „A filozófia alapelvei”-ben: „Bár a kemény-
ség, a súly s a többi érzéki minőség elválasztható valamely testtől, ennek

³⁸ Idézi Kudrjavcev: A fizika története. 154. o.

természete mégis sértetlen marad” — hiszen „A test vagyis az anyag természete csupán a kiterjedésben van.”³⁹ (Az eredetiben az egész rész kiemelve)

Descartes racionalista koncepcióját az érzéki és értelmi megismerés elvi különbségéről „tovább fejlesztette” az *érzetminőségek szubjektív vizsgálása* felé. Ez az a kérdés, amely Descartest és az egész újkori mechanikus materializmust (a tudományos ismeretek színvonalbeli különbségétől most eltekintve) hátrányosan különbözteti meg őstől, Demokritosztól. Ez a különbség legelősebben majd Locke-nél nyilvánul meg, ezért a Demokritosszal való részletes összehasonlítást az ő filozófiájának tárgyalásánál fogom megejteni.

Demokritosz gondolata már Galileinél is jelentkezett: „Nem tekintem természeti szükségszerűségnek, hogy az (anyag) fehér vagy vörös, keserű vagy édes, hangos vagy hangtalan, kellemes vagy kellemetlen szagú kell hogy legyen . . .”⁴⁰ — írja. Galileinél azonban ez a gondolat még éppen úgy csak természettudományos jellegű, mint Demokritosznál volt. Idealisztikus filozófiai értelmet először Descartesnál nyert. Azért mondom, hogy „idealisztikus”, mert Descartes sem szakítja el teljesen az érzetminőséget objektív alapjától, az anyag minőségétől. „Abból, hogy különböző fajú színeket, illatokat, ízeket, hangokat, melegséget és keménységet érzek — írja —, igen helyesen következtetem, hogy a testekben, melyektől e különböző érzéki képzetek származnak, bizonyos nekik *megfelelő* különböző sajátságok vannak, ámbár nem szükséges, hogy e sajátságok hasonlítsanak is hozzájuk.”⁴¹ Itt még csak annyiról van szó, mint Demokritosznál, vagyis az objektív tartalom és szubjektív forma lényegi azonossága felismerésének hiányáról. Descartes azonban továbbmegy ennél, amikor „meggondolatlan ítéletnek” nevezi, hogy a meleg testben a melegségnek „bennem levő képzetéhez egészen hasonló valami van”, vagy hogy „a fehér . . . testben ugyanaz a fehér . . . szín van, melyet érzek” és ezek között sorolja fel azt a tévhitet is, hogy „a csillagok, tornyok . . . ugyanolyan alakúak s nagyságúak, amilyeneknek távolról látszanak stb.”⁴²

Vagyis Descartes az *érzetminőségek szubjektív jellegét azonos értelemben használja az optikai csalódásokkal!* E kettő azonban merőben különbözik, hiszen az optikai csalódás a valósággal ellentétes látszat! Itt tehát már nem csak arról van szó, hogy az érzet *nem hasonlít* objektív alapjához, hanem arról, hogy *lényegileg mást mutat*, mint a valóság! Descartes, aki kiváló fizikus volt és többek között írt éppen az optikával foglalkozó tanulmányt is, nyilván nem használhatta ezt a hasonlatot véletlenül. Erre utal egyébként az is, amikor azt fejtegeti, miszerint az érzetek csak arra valók, hogy az elmét tudósítsák a kellemes vagy kellemetlen hatásokról. *Ennyiben megbízhatók*, „mi azonban úgy élünk velük, mintha igen biztos szabályok volnának, melyek segítségével a rajtam kívül levő dolgok mivoltát közvetlenül megismerhetem; erről pedig csak igen homályosan s zavarosan tudósíthatnak engem.”⁴³ Ez már a „cogito ergo sum” Descartesjának racionalizmusa, az érzetek itt, bár az objektív valóságból erednek, ennek mivoltát mégis csak valamiféle *görbe* tükörhöz hasonlóan mutatják, és nem adnak semmiféle biztos támpontot az értelem számára. Descartes szkepszisének éppen azért van szüksége istenre,

³⁹ Spinoza: Ifjúkori művek. Akadémiai Kiadó, 1956. 256. o.

⁴⁰ Giordano Bruno, Galilei, Campanella. Művelt Nép, 1952. 58. o.

⁴¹ Descartes: Elmélkedések a metafizikáról. Franklin, 1906. 117. o.

⁴² Uo. 117. o.

⁴³ Uo. 118. o.

mert az értelmi megismerésben nem tud biztosan támaszkodni az érzetekre! Egyedüli feltétlen bizonyosságnak saját létét, „gondolkodó szubsztancia” mivoltát ismeri el, és a szubjektív idealizmust „isten segítségével” tudja csak elhárítani, arra hivatkozva, hogy az isten nem csaphatja be őt annyira, hogy valóságosnak lássa a nemlétezőt. A maga idejében, a skolasztikus dogmákkal szemben, a szkepszisnek még ez a formája is tartalmazott bizonyos progresszivitást (nem véletlenül üldözték Descartest és égették el műveit), de Baconnal összehasonlítva, tartalma jóval jámborabb és kétértelműbb. Ennek társadalmi alapja a franciaországi viszonyok említett sajátosságában keresendő.

Miután Descartesnál az igazság kritériuma a megértés tisztasága és határozottsága, világos, hogy a mennyiség fogalma, annak „értelmi jellege” folytán e filozófia alapkategóriája lesz és a minőség, nemcsak mint érzet, hanem mint *objektum* is, teljesen háttérbe szorul. Mint „A filozófia elvei”-ben írja „...ha egy testet látunk, alakja után nem biztosabban tudjuk, hogy létezik, mint színe után, de hogy mit tesz az, hogy alakja van, sokkal nyilvánvalóbb előttünk, mint az, hogy színes.”⁴⁴

Itt már nem csupán a színről mint érzetről van szó, hanem a színesség-ről mint objektív tulajdonságról is. Még világosabban utal erre, amikor azt fejtegeti, hogy például a tűzben nincs semmi, ami a meleghez hasonló, „csak annyit szabad hinnem, hogy a tűzben valami, akármicsoda van, ami ezeket az érzeteket kelti bennem.”⁴⁵ Descartes tehát nem tudja egzakt módon meghatározni a minőség alapját, csak annyit mond róla, hogy van „valami, akármicsoda” a dologban, ami az érzeteket kiváltja bennem, de teljes bizonytalanságban hagy bennünket ennek mivoltát illetően. Itt ismét elmarad Demokritosztól (de kortársától Gassenditől is), aki — bár mai szemmel nézve primitív formában — pontosan meghatározta az egyes érzetek objektív alapját az atomok mennyiségi ismérveivel. *Descartes számára — miután nem ismerte el az atomokat mint az anyag végső, oszthatatlan és változhatatlan elemeit —, ez nem volt lehetséges.* Kozmogóniájának tárgyalásánál láttuk, hogy három elemből állítja össze a valóság jelenségeit: a tűzből, levegőből és földből. Descartes e téren közbülső helyet foglal el Empedoklesz és Demokritosz között, amennyiben túlmegy Empedoklesz felfogásán, mikor az őselemeket az őket alkotó populuszok alakjára, nagyságára és mozgékonyására vezeti vissza, de nem jut el Demokritosz atomelméletéig. Ez az alapja annak, hogy még Demokritosznál a minőség teljesen egzakt módon meghatározható a változhatatlan atomok mennyiségi ismérveivel, a minőség teljesen feloldódik az atomok mennyiségi meghatározottságában, addig Descartesnál ez a feloldás csak meghatározott mélységig terjedhet, a jelenségeknek csak bizonyos körét érintheti, mert a korpuszculák, mint tovább osztható és változó anyagrészekké, nem tartalmazhatják a minőség végső meghatározottságát. A minőség itt egy közbülső, sőt változó objektum mennyiségi meghatározottsága, éppen ezért nem tudhatunk semmi biztosat az érzetek anyagi alapjáról, a dolgok objektív minőségéről. Descartes a gondolataiban rejlő dialektikus elemeket nem tudta kiaknázni, ezért azok e téren nem a valóság mélyebb megismerése, hanem ellenkezőleg, a szkepszis felé vezették. Filozófiája már életében is heves vitákat váltott ki, dualizmusa folytán „jobbról” és

⁴⁴ Descartes: A filozófia elvei. Franklin, 1906. 161. o.

⁴⁵ Descartes: Elmékedések a metafizikáról. Id. kiad. 118. o.

„balról” egyaránt ostromozták. Legjelentősebb materialista bírálói: honfitársa, Pierre Gassendi és az angol Thomas Hobbes voltak.

P. Gassendi (1593—1655) bár filozófiájában szintén sok látszólagos engedményt tett a vallásnak, alapjaiban materialista gondolkodó volt, aki Epikurosz atomelméletét támasztotta fel, és próbálta legalizálni. A materialista szenzualizmus talajáról szállt vitába a descartesi „cogito — ergo sum”-mal és a „velünk született eszmék” feltételezésével. Filozófiája csak egy pontban tér el lényegesen az Epikurosz-féle vonaltól, amennyiben tagadja az atomok „elhajlását” és ehelyett a különböző irányba mozgó atomok mechanikus összeütközéséből vezeti le a testek létrejöttét. Ez a korrekció a mechanikus materializmusnak az önmozgás dialektikus gondolatától való idegenkedését fejezi ki. Tudományos alapja az ütközés fizikai elmélete volt, melyet éppen ebben az időben kezdtek behatóbban tanulmányozni. (A problémát Galilei vetette fel először a „Discorsi” hatodik napon lefolyt beszélgetésében.) Az atomelmélet felelevenítésével lehetővé vált a descartesi probléma megoldása, a minőségi különbségek teljes feloldása az atomok mennyiségi meghatározottságában. Gassendi nagy fáradtsággal törekedett erre, Demokritosszal és Epikurosszal szemben már ovális, lencse, sokszögű, horgas stb. alakú atomokat is megkülönböztet. Ebben nyilvánvalóan az a törekvés fejeződik ki, hogy a mennyiségi meghatározottságra való visszavezetés teljesen „hézagmentessé” váljék, ne lehessen találni egyetlen jelenséget sem, amely kivételt jelenthetne ez alól. Az olyan érzetminőségeknél, mint pl. a hideg, ahol a mennyiségi meghatározottságra való visszavezetést még így sem tudta keresztülvinni — egyszerűen kijelentette, hogy ezeknek külön atomjaik vannak. Az atomok egy része tehát itt már sajátos *minőségi* tulajdonságokkal is rendelkezik!

Gassendi feleleveníti és a mechanikus materializmus alapjára helyezi a Demokritosz—Epikurosz-féle eidola-elméletet is. Az érzetek — felfogása szerint — lényegében a dolgokról tudatunkba áramló atomoknak a lélek-atomok mozgására gyakorolt hatása eredményeként jönnek létre. Ezért az érzékelés mindig hibátlan, önmagában minden érzet helyes. A megismerés tévedései mindig a gondolkodás hibás következtetéseiből fakadnak. A szenzualizmusnak és az atomelméletnek ez a sajátos ötvözete Gassendit a XVII. század azon egyetlen jelentős mechanikus materialista gondolkodójává teszi, aki nem halad a Descartes-tól Locke-ig vezető vonalon a minőség szubektivizálása felé.

Descartes másik materialista bírálója: *Thomas Hobbes* (1588—1679) a XVII. századi angol filozófia legkiválóbb képviselője. Filozófiájában kifejeződik az angol burzsoázia gazdasági és politikai megerősődése. Ez a burzsoázia már nem csak az arisztokráciával, hanem a néppel is kezdi szembetalálni magát. Jól megnyilvánul ez Hobbes államelméletében a központosított hatalom apológiájában. Ez utóbbi ellentmondás azonban még korántsem uralkodó, éppen ezért a burzsoázia álláspontjáról egészében véve haladó jellegű, materialista filozófiát alkothatott.

Hobbes mindenekelőtt Bacon materializmusának folytatója és továbbfejlesztőjeként lép fel. Figyelme, kora problematikájának megfelelően, a társadalmi kérdések felé fordul, filozófiájának legjelentősebb részét államelmélete jelenti. Természetfilozófiájában és ismeretelméletében a baconi kiindulópontot a mechanikus materializmus rendszerébe önti. Ez azt eredményezi, hogy — mint Marx rámutat — megtisztítja a filozófiát Bacon

„teológiai következetlenségeitől”, azon keresztül, hogy a filozófiát „testekkel” foglalkozó tudománynak nevezi (még az államot is testnek tartja, de a természettől való megkülönböztetés céljából a „mesterséges” jelzővel látja el), amelyben semmi keresnivalója sem lehet az irracionális teológiai fogalmaknak. A materializmus mechanikussá tétele kiküszöbölte a filozófiából a teológiát, de ennek ára a minőségi különbségek eltüntetése volt. A valóság sokszínű, változatos jelenségei beolvadtak a geometria és mechanika elvont absztrakcióiba. Mint Feuerbach írja róla: „Ennélfogva az egyetlen szubsztanciális és valóságos a természetben nála szükségképp a *test mint test*, mégpedig egyedül a *kvantitás* vagy *mennyiség* meghatározásában.”⁴⁶ Ezt a kérdést a mechanikus materializmus általános jellemzésénél már láttuk.

A Baconból való kiindulás abban fejeződik ki, hogy kimondja „... nincsen egyetlen fogalom az ember elméjében, amely először részben vagy egészében ne az érzékszervekben született volna meg.”⁴⁷ Ez önmagában véve tisztán szenzualista álláspont. Ez a szenzualizmus azonban baconi formájában nem tud gyökeret eresztetni a descartesi „*res extensa*”-ban. (Hobbes „testekkel foglalkozó tudománya” nyilvánvalóan a descartesi „*res extensa*” általánosítása az *egész* valóságra.) A hobbesi filozófiának azon sajátos vonása, hogy szenzualista kiindulópontja ellenére racionalizmusba csap át, materializmusának geometriai-mechanikus jellegéből következik. Miután a valóság lényege testiségében van, e testiség számára külsődleges és esetleges minőségek nem képezhetik a tudomány tárgyát. Az érzetek csupán a testek hatásának reakciói, nélkülözik az értelem absztraháló tevékenységét, az embert az állattól megkülönböztető fogalmi gondolkodást. „Az érzet és az emlékezet csak a tény ismeretét jelenti — írja Hobbes —, amely elmúlt és visszavonhatatlan (dolog), a *tudomány* viszont a konzekvenciák (következmények), valamint a dolgok összefüggésének az ismerete.”⁴⁸ Az értelem tevékenysége azonban Hobbesnél nem az érzetekre épül. Arra a kérdésre, hogy mit értünk az értelmén mint az elme képességén, ezt írja: „Az értelem ebben a vonatkozásban nem más, mint számolás, vagyis a gondolataink *jelölésére* és *jelentésére* szolgáló általános nevek eredményeinek összeadása és kivonása.”⁴⁹ Az értelmi tevékenységet tehát számolásnak nevezi, az összeadás és kivonás mechanikus folyamatára redukálja. A fenti idézet egyben Hobbesnek Oxfordból magával hozott nominalizmusát is jelzi. Ez a nominalizmus összhangban van a minőség szubjektívizálásával és anti-feudális, skolasztikus-logikaellelens érzületével. Hobbes a szélsőséges nominalizmus hirdetésével is alá akarta támasztani azt a véleményét, hogy a fogalmakban kifejezett minőség nem tartalmaz semmiféle különös azonosságot a kiterjedés általános azonosságán felül. „Ezen az alapon mondják — írja azokról, akik elfogadják a minőség objektív létezését —, hogy egy darab kenyér alakja, színe és íze létezik ott, ahol szerintük nincs kenyér.”⁵⁰ Hobbesnak igaza van abban, hogy az általános nem létezik az egyes dolgoktól függetlenül, és helyesen mutat rá az általános *szellemi* objektivitását hirdető skolasztikus nézetek teológiai célszerűségére — de materializmusának mechanikus jellege következtében maga

⁴⁶ Feuerbach: Az újkori filozófia története ... Válogatott filozófiai művei.

Id. kiad. 26. o.

⁴⁷ Hobbes: Leviathan ... Morus—Bacon—Hobbes—Locke, Művelt Nép. 107. o.

⁴⁸ Hobbes: Leviathan ... Uo. 116. o.

⁴⁹ Uo. 116. o.

⁵⁰ Uo. 140. o.

is helytelen álláspontra csúszik át, amikor nem látja az általános objektív *anyagi* létezését az *egyes* jelenségekben. A név csak azért „jelölheti” meg egy szóval a különböző dolgokat, mert azokban valóban egyaránt létezik valami különös anyagi tartalom. Hobbes, aki rendkívül élesen aláhúzta a nyelv jelentőségét („Nyelv nélkül éppen úgy nem lenne állam, társadalom . . . mint ahogy nincs az oroszlánok, medvék és farkasok között . . .”⁵¹ — írja) nem vette észre, hogy az emberek érintkezésének, társadalmi létének ez az elengedhetetlen eszköze csak azért töltheti be feladatát, mert szavai a dolgok objektív minőségének fogalmi absztrakcióit jelentik, nem pedig önkényes, szubjektív „jeleket”.

Hobbes filozófiája különbözik Baconétól *mechanikus* jellegében, de különbözik Descartestól is *materializmusa* folytán. A dualizmussal szemben itt monista materializmus áll, mely nem ismer el semmiféle „res cogitans”-t szellemi szubsztanciát. Ezért bírálja Hobbes a „cogito — ergo sum” és a „velünk született eszmék” Descartesét. Ugyanakkor azonban átveszi az anyagnak kiterjedéssel való azonosítását és filozófiájának osztatlan alapelvévé teszi. Ennek következtében halad ő is a minőség szubjektívizálása felé.

Láttuk, hogy ez Descartesnál az érzetek látszattá degradálásában nyilvánult meg. Az érzetminőségek objektív alapja itt még benne van az anyagban, de már konkrét meghatározottság nélkül. Hobbes most tovább megy egy lépéssel. Ugyanott, ahol kijelenti, hogy a fogalom az érzékszervekben születik meg, a következőket írja: „Az érzet oka a külső test vagy tárgy amely . . . hatást gyakorol az egyes érzékeknek megfelelő szervekre. Ezt a benyomást az idegek, valamint a test más közvetítő szálai és hártái tovább vezetik az agyhoz és a szívhez, s itt a szív ellenállását, ellennyomását vagy szabadulási törekvését váltja ki. Mivel ez a törekvés kifelé irányul, nekünk úgy látszik, mintha valamilyen külső dolog volna. Ezt a *látszattot* vagy *képzéletet* nevezzük érzetnek.”⁵² Igen helyesen jegyzi meg erről a felfogásról Feuerbach, hogy „. . . az érzéki minőségek ennél fogva Hobbes szerint, éppen mert csak a matematikai test, a test mint test, reális és valóságos, szükségszerűen nem egyebek *lényegtelen esetlegességeknél*, a ráható tárgy és az ellenkezően visszaható alany mozgásának termékei, azaz az érzékelő alany *jelenségei, képei, képzetei (phantasmata)*.”⁵³ Vagyis maga az érzet, mint olyan, itt már a tudat szubjektív reakciójává válik! A dolog lényegét tekintve Locke sem mondott többet ennél, csupán rendszerbe foglalta e gondolatot. Hobbes materializmusát e kérdésben csak az érzetet a külvilághoz fűző szál testesíti meg, melyet könnyű volt a későbbiekben Berkeleynek elszakítani, annál is inkább, mert az érzet alapját képező külvilági hatás Hobbesnél nem játszik lényeges szerepet az érzet milyenségében, hiszen ezt a tudat szubjektív visszahatása teremti meg. Erre utal akkor is, amikor azt fejtegeti, hogy szemünk dörzsölésével is tudunk fényérzetet, vagy fülünk nyomásával hangérzetet kelteni, amiből az következik, hogy „. . . ha a színek és a hangok benne volnának az ezeket okozó testben vagy tárgyban, akkor nem lehetne ilyen módon elválasztani azoktól. Amint azonban a fénynek a tükörben, a hangnak a visszhangban történő visszaverődéséből látjuk, ezek mégis elválaszthatók

⁵¹ Uo. 113. o.

⁵² Uo. 107. o.

⁵³ Feuerbach: Az újkori filozófia története . . . Válogatott filozófiai művei. Id. kiad. 27. o.

egymástól . . .”⁵⁴ Az érzet és a külvilág merev szétválasztásával Hobbes még jobban meggyöngítette materializmusát. „Mentségére” legyen mondva, hogy a fény és banghullámok természetét, terjedésének törvényszerűségeit és különösen ezek fiziológiai hatását a tudomány ekkor még nem ismerte. Hobbes e nézeteit valószínűleg Descartes felfogására alapozta, aki a fényt még úgy tárgyalta, mint a fényforrásból kiinduló „nyomás” tovaterjedését az éterben.

A XVII. századi mechanikus materializmus problémái sajátos módon vetődnek fel a holland Baruch (Benedictus) *Spinoza* (1632—1677) filozófiájában. A németalföldi polgári fejlődés ebben az időben a világ élvonalában volt. Ez a környezet, mely a természettudományokban Huygenst és *Leeuwenhoekot*, a jogbölcseletben *Grotiust*, a művészetben *Rembrandtot* szülte, *Spinozában* találta meg méltó filozófiai képviselőjét. Annak ellenére, hogy minden jelentős művét ismerjük, filozófiai álláspontját még napjainkban is bizonyos homály fedi. Ez a bizonytalanság azonban csak az *utókor* értékelésében jelentkezik. A maga korában *Spinoza* egyértelműen a haladás, a polgári fejlődés filozófusa volt, művei az egyházi és politikai reakció ádáz gyűlöletét váltották ki.

Spinoza *Descartes* filozófiájából indult ki, a *descartes*i dualizmust oldotta fel a maga egyetlen szubsztanciájában. Az alapvető probléma — amelyről még napjainkban is vitakoznak a filozófiatörténészek —, hogy ez a „feloldás” materialista vagy idealista jellegű volt-e; vagyis az anyagban oldotta fel a szellemet, vagy a szellemben az anyagot? Azt lehetne gondolni, hogy ez eldönthetetlen kérdés, amennyiben a feloldás tökéletes. Valójában ez koránt sincs így, a filozófiatörténet ismert olyan gondolkodókat, akik *Spinózáéhoz* hasonló pozícióból indultak ki, és ennek ellenére filozófiájuk jellege minden kétséget kizáróan megállapítható. Hogy két ellentétes példát mondjunk, elég lesz *Giordano Brunora* és *Malebranchera* hivatkozni. Közülük *Bruno* egyértelműen materialista volt, akinek „*natura est deus in rebus*” (a természet isten a dolgokban) formulája világos materialista pantheizmussá fejez ki. *Malebranche* viszont, a *descartes*i dualizmust idealista pantheizmussá változtatta. Filozófiájának alap gondolata, hogy „a világmindenség istenben lakozik, de nem isten a világmindenségben”.⁵⁵ Mint látható, az egyenes ellentéte *Bruno* álláspontjának.

Spinozánál e kérdés nem ilyen egyszerű, semmi olyan — a fentiekhez hasonló — kategórikus kijelentést nem találhatunk műveiben, amelynek alapján a probléma eldönthető volna. Ezért volt viszonylag könnyű a különböző modern burzsoá elméleteknek — kiragadott idézetek alapján — a maguk szájaize szerint magyarázni *Spinózá*t. Ha azonban vesszük a fáradságot ahhoz, hogy nyomon kövessük a filozófia egész felépítését, mondanivalójának lényegét, határozott választ kapunk kérdésünkre. Ezt — természetesen csak fő vonalaiban — annál is inkább meg kell tennünk, mert enélkül nem érthető meg *Spinoza* álláspontja tulajdonképpen tárgyunk, az érzéki közvetlenség és az absztrakt gondolkodás viszonyának kérdésében sem.

Spinoza azt tűzte ki célul maga elé, hogy a filozófiát éppen olyan egzakt tudománnyá teszi, mint a geometriát és evégből a geometria bizonyítási eljárásához hasonlóan, néhány axiómából vezeti le szillogisztikus filozófiai tételeit. Az alapvető axióma a szubsztancia fogalma. „Szubsztancián azt

⁵⁴ *Hobbes: Leviathan . . . Id. kiad. 108. o.*

⁵⁵ *Idézi: A filozófia története I. Gondolat, 1958. 342. o.*

értem — írja az „Etiká”-ban —, ami magában van, s amit magából értek meg, azaz aminek fogalma nem szorul más dolog fogalmára, amelyből alakulnia kell.”⁵⁶ Ez a szubsztancia — első megközelítésben — a világmindenség, az univerzum, amely végtelen, mindent magában foglal és éppen ezért csak önmagából érthető meg. Spinoza rámutat a logikában általánosan használt, nem-faj segítségével történő meghatározás elégtelenségére, mert ily módon — úgymond — „a legmagasabb nemet egyáltalán nem ismerhetők meg tökéletesen, mert hiszen nincsen nem fölötte. Ha mármost nem ismerjük meg a legmagasabb nemet, amely oka valamennyi többi dolog megismerésének, akkor még sokkal kevésbé fogható fel és ismerhető meg a többi, amelyet e nem által magyarázunk.”⁵⁷ A szubsztancia ennél fogva „causa sui” — önmagának oka. Ok és okozat itt egybeesik, hiszen a világmindenségen kívül semmi sincs. Spinoza ezzel kizárja a világon kívüli teremtő létezését.

A szubsztancia két alapvető attributumból tevődik össze. „Attributumon azt értem — írja —, amit az értelem a szubsztancián mint olyat, ami a szubsztancia lényegét alkotja, vesz észre.”⁵⁸ Az attributum tehát a szubsztancia egységes lényegét bontja fel a kiterjedésre és gondolkodásra. Az attributum fogalmán keresztül jutunk el ahhoz a problémához, hogy mi alkotja ennek a szubsztanciának a *lényegét*, vagyis *milyen természetű a világ*, anyagi vagy szellemi? A kiterjedés és gondolkodás mint a szubsztancia attributumai, nyilvánvalóan az anyagot és szellemet fejezik ki. Az a tény, hogy Spinoza elvetette Descartes dualizmusát, s annak szubsztanciáit az egyetlen szubsztancia attributumává tette, önmagában is mutatja, hogy az anyag és szellem között valami bensőségesebb kapcsolatnak kell lennie, hiszen enélkül Spinoza filozófiája csak terminológiájában különbözne Descartesétól. A dialektikus materializmus ezt az egységet az anyag fejlődésében mutatja ki, a szellemet mint emberi értelmet, a legmagasabbrendű anyag, az emberi agy produktumának tekinti. Spinoza mechanikus materializmusa lehetetlenné tette ennek a tényleges egységnek a felismerését, hiszen ehhez a fejlődésben létrejövő minőségi változások elismerése szükséges. Ehelyett azt írja, hogy mindkét attributum „öröktől fogva” létezik. Spinoza, aki az emberi értelmet a „teremtett természet”-hez sorolja, nyilvánvalóan nem ezt érti a gondolkodás attributumán. Az emberi értelem, mint majd látni fogjuk, csupán ezen attributum modusza (módozata). Spinoza tehát feltételez valami nem-emberi értelmet, gondolkodást, mely szervesen hozzátartozik a szubsztanciához. Hogy ezen mit ért, az a későbbiekben fog kiderülni. Spinoza a maga végtelen szubsztanciáját hol istennek, hol természetnek, hol pedig éppen „isten vagy természetnek” nevezi. Miután a két attributumot egybeolvasztotta, vagy a szellemet kellett „materializálnia”, vagy az anyagot „idealizálnia”. Egyes filozófusok az előbbi, míg mások az utóbbi álláspontot tulajdonítják Spinozának. Valójában — mint ezt látni fogjuk — egyik félnek sincsen *teljesen* igaza, bár az elsőként említett vélemény sokkal közelebb áll a valósághoz. Spinoza pantheizmusának materialista jellegét bizonyítva, a marxista filozófiatörténészek rámutatnak, hogy Spinoza „istene” éles ellentétben áll a tétel-les vallások istenképzetével, mert egyrészt — mint már utaltunk rá — ez az „isten” nem a világ teremtője és általában semmiféle céllal, szándékkal, a

⁵⁶ Spinoza: *Ethika*. Franklin, 1919. 1. o.

⁵⁷ Spinoza: *Rövid tanulmány ... Ifjúkori művek*. Akadémiai Kiadó, 1956. 75. o.

⁵⁸ Spinoza: *Ethika*: Id. kiad. 1. o.

tételes vallásokra oly jellemző antropomorf teleologizmussal nem rendelkezik, Spinoza ezt maga is többször kijelenti és hangsúlyozza. Etikája I. részének függelékében pl. ezt írja: „... valamennyi balítélet, amelyre itt rá fogok mutatni, egyetlen egyből ered, abból ti., hogy az emberek általában azt gondolják, hogy a természeti dolgok mind, mint maguk az emberek, célból cselekszenek, sőt kétségtelennek ítélik, hogy Isten maga mindent bizonyos cél szerint intéz, mert úgy mondják: Isten mindent az emberért teremtett, az embert pedig azért teremtette, hogy Istent imádjá...”⁵⁹ Spinoza e felfogással szemben kihangsúlyozza, hogy „... a természet nem alkot cél kedvéért; minthogy az örök és végtelen lény, amelyet Istennek vagy természetnek nevezünk, azzal a szükségszerűséggel alkot, amellyel létezik.”⁶⁰ A természetnek tehát semmiféle antropomorf isteni szándék és cél nem tulajdonítható. „Így az embernek is — mondja „Rövid tanulmány”-ában —, ameddig a természet egy része, *engedelmeskednie kell a természet törvényeinek s ez épp az istentisztelet...*” (az én kiemelésem. Sz. A.) Ez az istenfogalom méltán bősztette fel Spinoza korának klerikális köreit. Helyesen mutat rá Feuerbach, hogy isten „emberiességének megszüntetése magának istennek megszüntetése”, hiszen ha isten „nem különvaló, személyes... lény, akkor egészen felesleges lény, mert csak a különbségben rejlik egy lény alapja és szükségszerűsége...”⁶¹ Az antropomorf istenképzet tagadása tehát világosan mutatja, hogy Spinoza semmi esetre sem idealizálta az anyagot, hanem sokkal inkább a szellemet materializálta, amikor szubsztanciájának lényegét természeti törvényekkel ragadja meg. Ha fordítva járt volna el, akkor arra a következtetésre kellett volna jutnia, mint Malebranchenak, aki valóban teleologikus tevékenységet tulajdonított a maga természet-istenének.

A fentiek hangsúlyozása mellett arra is rá kell mutatni, hogy Spinoza szubsztanciája mégsem egyértelmű az anyaggal. Egyes filozófiatörténészek — ama ismeretes marxi aforizma alapján, hogy Spinoza filozófiája „materializmus teológiai köntösben” — arra a vulgáris álláspontra helyezkedtek, hogy amikor Spinoza istent mond, lényegében az anyagra gondol, és isten fogalmát csak ellenségei megtévesztésére használta. Ez a „teológiai köntös” azonban semmi esetre sem jelenthet pusztá álruhát, hanem sokkal inkább kényszerzubbonyt, amely gátolja szabad mozgásában, megmerevíti és saját természetéhez formálja a belekényszerített anyagot. Feuerbach — aki a Marx előtti filozófusok közül a legjobban megértette Spinozát — pozitívumai mellett rámutat e gyengeségére is. A szellemmel való egyesítés legkézzelfoghatóbb következménye, hogy „a természet Spinozának nem mint érzeki, hanem mint nemérezeki, elvont metafizikai lény a tárgya, úgyhogy a természet lényege nála nem is fejez ki mást, mint az *értelem lényegét...*”⁶² — írja Feuerbach. Valóban, Spinozának be kell bizonyítania, hogy a kiterjedés, tehát az anyag — amint ő írja — „méltó az isteni természetéhez” és ezért meg kell azt fosztania érzeki, minőségi jellegétől. Spinoza ezt kifejti konkrét formában, a víz példáján keresztül — melynek csak annyiban vannak részei, csak annyiban keletkezik és semmisül meg, amennyiben „víz”, de nem amennyiben testi szubsztancia — és általános formában is: „...kétféleképpen gondoljuk

⁵⁹ Uo. 37. o.

⁶⁰ Uo. 172. o. (Az eredetiben az egész idézet kiemelve.)

⁶¹ Feuerbach: Az újkori filozófia története... Válogatott filozófiai művei. Id. kiad. 53. o.

⁶² Uo. 48. o.

a mennyiséget — írja Etikájában —, ti. elvontan vagy felszínesen, nevezetesen úgy, amint képzeljük, vagy mint szubsztanciát, ez csakis az értelem műve. Ekként, ha a mennyiséget úgy vesszük szemügyre, amint a képzeletben van, s ez gyakran és könnyen történik, úgy találjuk, hogy véges, felosztható és részekből áll össze, ha pedig mint olyant, amely az értelemben van, s mint szubsztanciát gondoljuk el, s ez igen nehéz, akkor, amint már eléggé bizonyítottuk, végtelennek, egyetlennek s oszthatatlannak fogjuk találni.”⁶³

E sorokból félreérthetetlenül kiviláglik Feuerbach meglátásának helyesége, miszerint a természet lényege Spinozánál értelmi lényeg, absztrakció. Ez az értelme annak, hogy a szubsztanciát nemcsak univerzumnak, isten vagy természetnek, hanem *igazságnak* is nevezi. „Isten az igazság, vagy . . . az igazság maga Isten.”⁶⁴ — írja pl. „Rövid tanulmány”-ában.

Mi a lényege tehát annak a szintézisnek, amelyben Spinozánál az anyag és szellem egyesül? Spinoza alapvetően materialista, amennyiben a világ lényegét a természet immanens törvényszerűségeiben ragadja meg, amennyiben a világ „értelmét” tulajdonképpen a dolgok objektív logikájaként fogja fel. Materializmusa azonban nem következetes, mert a dolgok objektív logikáját nem anyagi, hanem szellemi természetű kapcsolatnak tartja, nem látja, hogy a törvényszerűségek éppúgy anyagi természetűek, mint maga a dolgok kiterjedése. Bármennyire is hangsúlyozza, hogy a természet értelmén egészen mást ért, mint az emberi értelmén, s hogy e kettő csak nevében azonos, mégis megtéveszti az a körülmény, hogy a valóság lényegi összefüggéseit az emberi értelem fogalmazza meg, ismeri fel. Ez az oka ugyanis annak, hogy a törvényeket, csak mint absztrakciókat, mint az értelem termékét, tehát mint „szellemi attributumot” tudja elképzelni, és nem érti meg, hogy e törvények csak absztrahált, fogalmi formájukban az értelem termékei, de valóságos, azaz objektív létükben teljes egészében anyagi viszonyok. Mechanikus materializmusa nem tette lehetővé a fejlődés felismerését, nem látta azt a folyamatot, amely elvezet az anyag legmagasabbrendű, az értelem képességével rendelkező formájához, ezért az anyag és szellem minőségi különbségét nem tudta ténylegesen feloldani, sőt öröktől fogva létező különbséggé merevítette.

Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájához” írt bevezetésében a következőket mondja Lutherről: „azáltal változtatta a papokat laikusokká, hogy a laikusokat papokká változtatta. Azáltal szabadította meg az embert a külső vallásosságtól, hogy a vallásosságot a belső emberré tette.”⁶⁵ Mutatis mutandis — hasonló a helyzet Spinozánál is. Spinoza is *azáltal szabadította meg az anyagot istentől, hogy a szellemet tette meg az anyag benső lényegévé. Materialista volt, mert a szellemet az a n y a g b a helyezte, de következetlen materialista, mert s z e l l e m e t vitt az anyagba.**

Ennek következményei, a valóság konkrét jelenségeinek — Spinoza terminológiájában: a moduszoknak — vizsgálatakor jelentkeznek. „Moduszon

⁶³ Spinoza: Ethika. Id. kiad. 16. o.

⁶⁴ Spinoza: Rövid tanulmány . . . Ifjúkori művek. Id. kiad. 101. o.

⁶⁵ Marx—Engels Művei 1. 385. o.

* Ez azonban semmiképpen sem jelent Spinozánál hylozoizmust, mint azt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének kiadásában megjelent „A filozófia története” című könyv állítja. (Gondolat, 1958. 347. o.) Ez a „benső szellem” ugyanis éppen nem a hylozoisták eleven életszelleme (bár Spinoza is használja e kifejezést), hanem holt absztrakció, a dolgok objektív logikájának „szellemiesítése”.

a szubsztancia affekcióit értem, vagyis azt, ami másban van, amiből meg is értjük”⁶⁶ — írja. A moduszok közül számunkra mindenekelőtt az ember érdekes. Az ember mint modusz, mindkét attributumot tartalmazza. „Világos — írja Spinoza —, hogy az emberben, amióta csak létezik, nem található más attributum, mint azok, amelyek már előbb megvoltak a természetben. S mivel az ember olyan testből áll, amelynek képzeete szükségszerűen kell, hogy meg legyen a gondolkodó dologban, s minthogy ennek a képzetnek szükségszerűen egyesülnie kell a testtel, azért bátran állíthatjuk, hogy lelke nem egyéb, mint testének ez a képzeete a gondolkodó dologban.”⁶⁷ A moduszok világában tehát az ember is egy kis univerzum. A különbség mindenekelőtt az, hogy az ember nem önálló, önmagában érthető egész, hanem csupán a „természetnek vagy istennek” modusza. Ami az idézett részből először is fel-tűnik: Spinoza a lelket a *test képzetének* nevezi. Amint a természetben vagy istenben megvan önmagának képzeete, ugyanúgy az emberben, sőt az élettelen dolgokban is megvan e képzet, melyet Spinoza „gondolatszerű lényeg”-nek nevez. Ebben a lélekfelfogásban tehát nyoma sincs vallásos miszticizmusnak, az emberi lélek itt ugyanolyan racionális kategória, mint maga az „isten” értelem. Amikor Spinoza a lélek halhatatlanságáról beszél, világosan kimondja, hogy a lélek „amennyiben csak a testtel egyesül s a test elmúlik, neki is el kell múlnia”,⁶⁸ s csak annyiban halhatatlan, amennyiben része a természet örök szellemi attributumának. A „marxizmus nyelvére fordítva” ezt úgy mondanánk, hogy valamely dolog fogalma („gondolatszerű lényeg”-e) *mint elvontság* örök. A bölények fogalma az emberek tudatában, mint absztrakció, tovább él a létező bölények kipusztulása után is. Ez azonban csak Spinoza koncepciójának *racionális magva*, hiszen ő a szellemi létezést *mint ilyent*, gondolta reális létezésének és belecsempészte a természetbe, ahonnan az kész formában kerül az ember tudatába. (Ez az — többek között —, amiről elfelejtkeznek azok a filozófiatörténészek — itt mindenekelőtt Nádor György Spinoza-tanulmányára gondolunk —, akik Spinozát mint teljesen következetes materialistát tárgyalják.)

Az anyag és szellem viszonyának problémája — a felemás megoldás nehézségei — itt magasabb fokon reprodukálódnak. Miután az ember teste és értelme nem önálló szubsztancia, hanem csupán része a természet örök attributumainak (modusz, tehát lényege nem önmagában, hanem „másban van”), az anyag és szellem együtt és egyszerre létezik benne és minden dologban, vagyis Spinoza ismeretelmélete tagadja, hogy az objektív valóság jelenségei *visszatükröződnek* az ember tudatában. Spinoza elismeri, hogy fogalmaink tárgya az anyag, hangsúlyozza, hogy tudatunk „gondolatszerűen magában foglalja minden dolog valóságos lényegét”,⁶⁹ de nála ennek mégsem maguk a dolgok a létrehozó okai. Szubsztancia felfogásából következően kijelenti, hogy „... *Isten attributumainak s ugyancsak az egyes dolgoknak képzetei nem a képzetek tárgyait, vagyis az észrevett dolgokat vallják létrehozó okuknak, hanem magát Istent, amennyiben gondolkodó dolog.*”⁷⁰ Spinoza tehát elismeri, hogy a természet és benne az ember „képzeeteinek”, azaz a valóság „gondolatszerű lényegének” tárgya az anyagi valóság — és ennyiben mate-

⁶⁶ Spinoza: *Ethika*. Franklin, 1919. 1. o.

⁶⁷ Spinoza: *Rövid tanulmány ... Ifjúkori művek*. Id. kiad. 115. o. jegyzet.

⁶⁸ Uo. 119. o.

⁶⁹ Uo. 129. o.

⁷⁰ Spinoza: *Ethika*. Id. kiad. 48. o.

rialista. Amikor azonban nem ismeri el, hogy maguk a dolgok hozzák létre bennük lényegüknek tudati tükörképét — mert szerinte ez már eredendően megvolt minden dologban, mint objektív szellemi tartalom — akkor engedményt tesz az idealizmusnak. Spinoza tehát leszögezi: „*A képzetek rendje és kapcsolata azonegy a dolgok rendjével és kapcsolatával*”⁷¹ — ami tulajdonképpen csak más szavakkal fejezi ki azon alapvető álláspontját, hogy minden jelenség az anyagnak és a benne rejlő szellemi tartalomnak elválaszthatatlan egysége, hiszen „a kiterjedés modusza és e modusz képzete is egy és ugyanaz a dolog: de kétféle kifejezésben . . .”⁷²

Az objektum és szubjektum azonosítása nyilvánvalóan nemcsak a szubjektum (emberi értelem) objektívizálását jelenti, hanem — ami nagyobb hiba — az objektum bizonyos szubjektívizálását is! Itt kapcsolódik Spinoza a XVII. századi mechanikus materializmus jellemző vonalához, a minőség szubjektívizálásához! Spinozánál az anyag éppen úgy egynemű, mennyiségi-
leg meghatározható és egymástól csak a mozgás mennyiségében különböző részekből áll — mint Descartesnél vagy Hobbesnál. Kategórikusan leszögezi: „*A testek mozgásra és nyugvásra, sebességre és lassúságra nézve s nem a szubsztanciára nézve különböznek egymástól.*”⁷³ Spinoza szerint viszont „a mozgásnak egy és ugyanaz a neme van a természetben,”⁷⁴ — tehát a testek nem különbözhetnek a mozgás minőségében, csak mennyiségében. Mindez logikusan következik abból, hogy a testek csupán a közös attributum modulusai. Spinozánál csak általános és egyes van, de nincs *igazi értelemben* különös, már pedig a minőség éppen a különös szférájához tartozik. (Az attributum csak a szubsztancia, de nem a modusz számára különös. Különösnek ugyanis nemcsak nem-fogalmához képest kell a fajt képviselnie, hanem egyúttal az alátartozó egyeshez képest olyan fajnak kell lennie, amely közelebb áll az egyeshez, konkrétan fejezi ki annak lényegét, mint az általános, olyan tartalmi jegyre utal, amely az általánosból már ki van szűrve. Ha megnézzük az attributum meghatározását Spinozánál, láthatjuk, hogy az egyáltalán nem felel meg ennek a követelménynek.) A szubsztanciális azonosságon kívül, valamilyen közelebbi azonosságnak azonban mégis kell lennie a dolgokban, mert enélkül — ha szubsztanciális különbség nem lehet köztük — semmi különbség nem volna elképzelhető. A különbség ugyanis az azonosságtól való eltérés és ha Spinoza a szubsztanciális azonosságtól nem enged eltérést, kell valami más közös vonást találnia a dolgokban, amelynek egyéni különbségei a dolgok különbségének alapjául szolgálhat. Ez a *különbség alapjául szolgáló* azonosság az, hogy a testek „majd lassabban, majd sebesebben mozoghatnak és hogy általában majd mozoghatnak, majd nyugodhatnak.”⁷⁵ Ennélfogva: „A testek különbsége egyedül a mozgásnak és nyugalomnak mindig más aránya által keletkezik. Innen van, hogy ez valami *ilyen* és nem *amolyan*, ez és nem *más*.”⁷⁶

Miután a mozgás Spinozánál egyértelmű a mechanikus mozgással, ennek mennyiségi meghatározottságában találja meg a dolgok különbségeinek alapját. A minőség tehát a mennyiségre redukálódik. Mivel a mozgás itt nem

⁷¹ Uo. 49. o.

⁷² Uo. 50. o.

⁷³ Uo. 58. o.

⁷⁴ Spinoza: Rövid tanulmány . . . Id. kiad. 116. o.

⁷⁵ Spinoza: Ethika. Id. kiad. 59. o.

⁷⁶ Spinoza: Rövid tanulmány . . . Id. kiad. 79. o. jegyzet.

hozhat létre minőségi változást, a szubsztancia abszolút nyugalomban van és csak a moduszok változnak. Spinoza felfogását a minőségről és mennyiségről igen jól szemlélteti az a polémia, amelyet korának nagy kémikusával Robert Boyle-val folytatott. A vitáról nem tudunk teljesen pontos képet alkotni, mert az levelezés útján folyt, méghozzá egy bizonyos Oldenburg Henrik közvetítésével. Mindketten neki küldték leveleiket és ő tolmácsolta az abban foglalt álláspontokat a vitázó feleknek. A polémia lényege azonban így is világos. Boyle, aki a kémia jelenségeit a mechanika mozgástörvényeire akarta visszavezetni, beleütközött a minőségi különbségek problémáiba és olyan előremutató véleményt kockáztatott meg, amely ellentétben állt a mechanikus szemlélettel. Boyle a salétromról, a cseppfolyós és szilárd halmazállapotról szóló könyvében rámutatott arra, hogy a salétromszesz érzékelhető tulajdonságai merőben különböznek magának a salétromnak hasonló tulajdonságaitól, sőt míg a salétrom meggyújtható, addig a salétromszesz semmiképpen sem ég el. Boyle ebből — Spinoza szavai szerint — azt a következtetést vonta le, „hogy a salétrom heterogén valami, mely szilárd és illó részekből áll, de hogy természete (legalább amennyiben érzékeljük) nagyon különbözik ama részek természetétől, amelyekből össze van téve, habár egyedül csak e részek merő keveredéséből áll elő.”⁷⁷ A XVII. században ez hallatlan állítás volt, amely merőben ellenkezett a mechanikus materializmus felfogásával. Boyle maga sem vonta le ebből a megfelelő következtetéseket, inkább csak mint problémát vetette fel a kérdést. Spinoza természetesen elvetette a salétrom heterogenitásának hipotézisét és azt állította, hogy „a salétromnál előforduló összes jelenségeket ... igen könnyen bírjuk megmagyarázni, jóllehet nem különmeműekből alakult, hanem egyneműekből álló testnek tekintjük.”⁷⁸ Spinoza ugyanis az összetett testeket elemeik mechanikus halmazaként fogta fel, semmiféle minőségi különbséget nem ismert el rész és egész között. Meg kell mondani, hogy e kérdésben meglehetősen primitíven próbálta megvédeni jogaiban a mechanikus materializmus mennyiségi természetfelfogását. Azt írja, hogy „nem teszek fel egyéb különbséget a salétromszesz és maga a salétrom közt, mint amely eléggé nyilvánvaló, ti., hogy a salétrom részecskéi nyugvásban vannak, a salétromszeszi ellenben nem csekély mértékben mozgásba hozva, ide-oda hajtátnak egymás közt.”⁷⁹ Ami a salétrom és salétromszesz ízének különbségét illeti, ennek a fentiek alapján csupán az lenne az oka, hogy miután a salétrom részei „nyugvásban vannak”, legszélesebb felületükkel nehezednek nyelvünkre, ennek lukacsait betömik, ami hideg érzetet kelt bennünk, másrészt pedig a nyál nem tudja megfelelő parányi részecskékre feloldani a salétromot. A salétromszesz részecskéi viszont „sebes mozgásban vannak”, ezért hegyesebb felületükkel ütköznek nyelvünkbe és szűrő érzetet keltenek. Hasonló módon vezeti le a mozgásban és nyugalomban levő részecskék különbségéből az éghetőséget.

E kérdés kapcsán felmerül az érzetminőségek problémája is. Az eddigiekben csak az bizonyosodott be, hogy Spinoza a minőségi különbségeket mennyiségi különbségekre redukálta — de már tudjuk, hogy ez önmagában véve még nem jelenti a minőség szubjektívizálását. A Boyle-nak adott válaszban már láttuk, hogy Spinoza az érzetkülönbségeket megpróbálja visszavezetni

⁷⁷ Spinoza Levelei. FIT. Új sorozat. Franklin társ. 6. levél. 23—24. o.

⁷⁸ Spinoza Levelei. 13. levél. Id. kiad. 57. o.

⁷⁹ Spinoza Levelei. 6. levél. Id. kiad. 24. o.

a homogén anyagrészecskék mozgására és alakjára. Általánosságban kijelenti, hogy „azokat a testeket, amelyeknek részei nagy felülettel érik egymást, *keményeknek*, azokat pedig, amelyeknek részei kis felülettel, *lágyaknak* s amelyeknek részei egymás közt mozgásban vannak, *folyékonynak* fogom nevezni.”⁸⁰ Spinoza azonban nem ismeri el, hogy ezek az emberi fogalmak adekvát módon fejezik ki a tárgyuakat képező anyagi jelenségeket. Idézett levelében kifejti, hogy azokat a fogalmakat, melyek a természetet „nem önmagában véve, hanem az emberi érzékekre vonatkoztatva magyarázzák” nem szabad összetéveszténi azokkal a fogalmakkal, melyek az önmagában vett természetre vonatkoznak. „Ez utóbbiakhoz tartoznak a mozgás, a nyugvás és ezeknek törvényei, amazok körébe pedig a látható, a láthatatlan, a meleg, a hideg . . . a cseppfolyós és szilárd állapot . . . stb.”⁸¹

Mi az alapja Spinozánál ennek a megkülönböztetésnek? Az Etika II. részének XIII. tétele kimondja: „*Az emberi lelket alkotó képzetnek a tárgya a test, vagyis a kiterjedésnek bizonyos valósággal létező modusza és semmi egyéb.*” Az emberi lélek, mint testének „gondolatszerű lényege”, mindent felfog, ami tárgyában történik, de egyúttal *csak ezt* fogja fel. Mármost az ember testét a külvilág számtalan benyomása éri. Az értelem ezeket mind felfogja, de nem objektív formájukban, hanem az emberi test által átszűrve. „Mert valamennyi mód, amely szerint valamely testet hatás ér, a hatást szenvedett testnek egyúttal a ráható testnek természetéből következik . . . Ezért e módok képzelei . . . okvetetlenül magukba foglalják mindkét testnek a természetét.” — írja.⁸² Ez szintén egyike Spinoza zseniális meglátásainak, hiszen itt rámutat az objektív és szubjektív egységére az érzetekben. Ez azonban ismét csak *racionális magva* felfogásának, mert *nála a szubjektum nem visszatükrözője, hanem alakítója, megváltoztatója az objektív hatásnak!* Sőt az érzet milyenségében végső soron nagyobb szerepet tulajdonít a szubjektumnak, mint az objektumnak! A fenti tétel II. corolláriumában kimondja, hogy „a külső testeknek bennünk alakult képzetéi inkább a mi testünk állapotát és mivoltát, mint a külső testek természetét fejezik ki . . .”⁸³ Ezt fejtegeti az I. rész függelékében is, amikor a teleológia balhiedelmével együtt emlegeti azt a tévhitet, hogy az emberek „agyk diszpozíciója szerint ítélnék a dolgokról” és képzeletük affekcióit nézik a dolgoknak, melyek pedig nem tüntetik fel azok igazi természetét. E koncepció tehát lényegében azonos Hobbes „szubjektív reakció” teóriájával. Mindez veszedelmesen hasonlít Heisenberg koncepciójához, de Spinoza még sem von le ebből agnosztikus következtetéseket! Kimondja, hogy a képzetek „csak annyiban inadekvátak és zavarosak, amennyiben valakinek egyes lelkére vonatkoznak”, amennyiben viszont istenre vonatkoznak, igazak és adekvátak!⁸⁴ „Istenben” ugyanis a képzetek nem úgy keletkeznek, mint bennünk, hanem közvetlenül, a dolog teljes lényeg és léte szerint, hiszen isten „képzete” a természet lényegét jelenti, ez pedig abszolút módon megegyezik tárgyával. Ezért mondja Spinoza, hogy az emberi és isteni értelem csak nevében azonos. Amennyiben tehát a dolgokat nem érzékszerveinken keresztül fogjuk fel — vagyis nem empirikusan, hanem racionálisan, az attributumokból bennünk levő objektív tartalom

⁸⁰ Spinoza: Ethika. Id. kiad. 61. o.

⁸¹ Spinoza Levelei. 6. levél. Id. kiad. 30—31. o.

⁸² Spinoza: Ethika. Id. kiad. 64. o.

⁸³ Uo. 65. o.

⁸⁴ Uo. 79. o.

szerint — adekvát ismeretet kapunk. Erre utalt Spinoza a mennyiség kétféle felfogásával kapcsolatban is. Spinoza racionalista ismeretelmélete ezzel indokolja az érzékszervek és általában a tapasztalat útján nyert ismeretek alacsonyabbrendűségét az ettől abszolút különböző értelmi megismeréshez képest és ebben az értelemben használja „Isten értelemszerű szeretete” formuláját.

Spinoza szubsztancia-elméletének gyengeségei tehát a fejlődés elvének hiányából fakadtak és egyenes vonalban vezettek a minőség szubjektívizálása felé. Az anyag és szellem spinozai szintézise absztrakttá tette az anyagot, minőségi differenciáltságát mennyiségi különbségekre redukálta. A természet érzéki, minőségi képe eszerint épp oly szubjektív jellegű antropomorfizmus, mint a teleológikus világfelfogás. A természetben csak mennyiségi differenciák vannak, ezek csupán az ember szubjektumán keresztülszűrve tűnnek fel minőségieknek. Spinoza szubsztancia-felfogása másrésziől objektívizálja a szellemet, ebből következik a visszatükrözés helyettesítése az anyag és szellem eleve meglevő harmoniájával, ennek viszont természetes velejárója, hogy az anyag csak tárgya és nem létrehozó oka saját „gondolati lényegének” és ezért a benne rejlő értelmet nem közvetlen érzéki hatásán, hanem a szubsztanciával való intuitív értelmi egyesülésen keresztül lehet megragadni.

Spinoza e gyengeségei ellenére is alapjaiban materialista filozófus volt, aki még tévedéseiben is zseniális, hiszen láttuk, hogy a „teológiai köntös” sötét redői mögött a racionális gondolatcsírák pompás gyöngyszemei csilagnak.

A burzsoázia a nemesség osztálykompromisszumába torkoló 1688-as „dicsőséges” angol forradalom *John Locke* (1632—1704) személyében találta meg par excellence filozófusát. A burzsoázia ebben az időben még progresszív szerepet tölt be a termelőerők fejlődésében, de társadalmi-politikai magatartása, hatalmas megszilárdításával egyenes arányban válik konzervatívvá majd reakcióssá. Locke filozófiája e negatív fejlődés első szakaszát, még Berkeley és Hume fellépése majd záróakkordját tükrözi vissza. E társadalmi háttér alapján érthető meg, hogy Locke még materialista, de már az agnoszticizmus felé indul, még elítéli a vallási türelmetlenséget, de az ateizmust már törvényen kívül helyezi, még haladó, de már nem forradalmár.

Legfontosabb filozófiai gondolatait „Értekezés az emberi értelemről” (An essay concerning human understanding) c. művében fejtette ki. Itt jelenti ki és bizonyítja több oldalról híres tételét, miszerint nincsenek velünk született eszmék, a lélek tiszta papír, melyet a tapasztalat ír tele. A locke-i szenzualizmus tehát materialista alapról bírálja Descartes apriori eszme-felfogását. Ezután hozzáfog a kérdés pozitív megoldásához is, annak levezetéséhez, hogy milyen úton-módon jönnek létre a tapasztalatból eszméink? A kiinduló tétel: „Minden eszme az érzékeléstől, vagy a gondolkodásból származik.”⁸⁵ Eszméinket tehát — Locke szerint — egyrészt a külső tárgyak, de másrészt „elménk belső működésének”⁸⁶ megfigyeléséből szerezzük. Ismereteink forrásának ez a kettéválasztása már kiinduló tételében meggyengítette Locke materializmusát, s mint majd látni fogjuk, ez a következtetlenség a ráépülő tételekben meghatványozottan reprodukálódott. Locke hibás álláspontját itt még takarja az a tétel, hogy „elménk működése” csak

⁸⁵ Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. Morus—Bacon—Hobbes—Locke. Művel^t Nép. 166. o.

⁸⁶ Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. Uo. 167. o.

annyiban másik forrása eszméinknek, amennyiben gondolkodásunk” az érzékszervektől kapott eszmékkal foglalkozik.”⁸⁷ Erről a helyes felismerésről azonban már ugyanebben a bekezdésben megfélekedezik, amikor azt írja, hogy az eszmék az utóbbi forrásának” . . . a külső tárgyakhoz semmi köze sincs . . .⁸⁸ Az érzékelés folyamatában létrejövő eszmék: az ún. érzetminőségek, míg a gondolkodás az elvont fogalmak forrása.

Ezután megkülönbözteti az „egyszerű” és „összetett” eszméket. Egyszerű eszmének nevezi azokat az érzeteket és gondolatokat” . . . amelyeket érzékelés és gondolkodás útján szerez az elme, s amelyeket ő maga nem hozhat létre.”⁸⁹ Példaként leginkább az érzetminőségeket említi meg, itt valóban világos, hogy mondjuk, a sós ízről nem lehet annak eszméje, aki sohasem ízlelte meg a sót. Nem indokolt azonban, hogy bizonyos *gondolatokat* is az egyszerű eszmék között sorol fel, hiszen ezek Locke szerint is már feltételezik az érzékszervek jelentéseit. E következtelenségben már erőteljesebben érződik a kiinduló tétel pontatlansága. Az egyszerű eszmék tüzetesebb megvizsgálása során kijelenti: „. . . meg kell különböztetnünk az elménkben levő eszméket, vagy észleleteket az anyagnak a testekben jelentkező észlelményekben ilyen észleleteket létrehozó változataitól. Így nem fogjuk azt hinni, amit általában hisznek, hogy az eszmék a tárgyban levő tulajdonságoknak pontos másai. Az elme legtöbb észlelete nem hasonlít inkább valamely rajtunk kívül levő dologhoz, mint az eszméket jelentő név az eszmékhez, noha ennek említése felidézi bennünk a megfelelő eszmét.”⁹⁰

Locke helyes állásponttól indul el, amikor nem azonosítja az objektív valóságot annak tudati tükröződésével, de miután helytelenül látja az érzéki és értelmi megismerés viszonyát, a különbséget a teljes meg nem felelésé torzítja. Ez a descartesi, hobbesi, spinozai vonal Locke-féle változata, melynek közös gyökere az érzéki és értelmi megismerés, az anyag és tudat merev szétszakítása, *a fejlődés gondolatának hiánya* a valóságban és ennek megfelelően az ismeretelméletben is. Locke tehát szintén abból indul ki, hogy észleleteink nem hasonlítanak a valóság megfelelő jelenségeihez és miután a tételt filozófiai rendszere fontos alkotórészévé akarja tenni, „egzakt módon” megalapozza állítását. Éppen ez különbözteti meg említett elődeitől, akiknek hasonló véleménye nem áll filozófiájuk középpontjában, inkább pszichológiai, mint fizikai érvekkel támasztják alá és nem vonnak le belőle agnosztikus következtetéseket! A helytelen gondolatok mindig akkor szoktak szarvashibákká nőni, ha rendszerbe kovácsolják őket. Ezt a munkát teljes következetességgel Berkeley végezte el, de Locke rakta le épületének alaptégláját.

Miután megállapította, hogy az eszmék nem hasonlítanak alapjukhoz, hozzá fog ennek bizonyításához. A meg nem felelés oka az, hogy a dolgokban nincsenek benne az eszmék, csak bizonyos tulajdonságok és képességek, amelyek mibennünk az eszmét létrehozzák. Locke — minden félreértést kizáróan — leszögezi: „Ha néha úgy beszélék az eszmékről, mintha a dolgokban lennének, ezen a dolgokban levő tulajdonságokat kell érteni, amelyek bennünk eszméket hoznak létre.”⁹¹ Példának hozza fel a hólabdát, melynek megvan az a „képessége”, hogy a fehér, hideg és kerek eszméjét létrehozza

⁸⁷ Uo. 167. o.

⁸⁸ Uo. 167. o.

⁸⁹ Uo. 176. o.

⁹⁰ Uo. 173—174. o.

⁹¹ Uo. 174. o.

bennünk. Ezen képességnek tehát bizonyos tulajdonságok képezik alapját. Locke e tulajdonságokat két csoportra ossza: az ún. *elsődleges és másodlagos tulajdonságokra*, melyek alapvetően különböznek egymástól. E felosztással rendszertanilag is megalapozza, teljessé teszi a minőség szubjektívizálását. Az elsődleges tulajdonságok olyanok, „amelyek sohasem választhatók el a testtől . . . ezeket a tulajdonságokat érzékszerveink szüntelenül megtalálják az anyag bármely részecskéjében . . .”⁹² Ide tartozik a szilárdság, terjedelem, alak és mozgás. Ezek a tulajdonságok hozzák létre bennünk az egyszerű eszméket. A másodlagos tulajdonságok viszont a „tárgyaknak olyan képességei, melyek csak az elsődleges tulajdonságok révén hoznak létre bennünk különböző érzeteket, és részeiknek kiterjedése, alakja, szerkezete és mozgása által nem érzékelhetők.”⁹³ Itt sorolja fel Locke az összes érzetminőségeket (szín, hang, íz stb.).

„Az *elsődleges tulajdonságok eszméi a tulajdonságok képmásai: a másodlagosak eszméi nem azok*”⁹⁴ — szögezi le. A testek ugyanis objektíve csak az elsődleges tulajdonságokat tartalmazzák, ezzel „valóságos tulajdonságok”. Ezzel ellentétben az érzetminőségek csak úgy vannak a dolgokban „mint például a betegség és a fájdalom a mannában (abban a dologban, amely okozza). Vond el tőlük az érzetet: a szem ne lássa a fényt és a színeket, a fül ne hallja a hangokat, az íny ne ízleljen, az orr ne szagoljon és minden: szín, íz, szag, hang mint sajátos (egyedi) eszme eltűnik, s csak az ok marad meg, vagyis a részek kiterjedése, alakja, mozgása.”⁹⁵ Locke szerint tehát objektíve csak a mennyiségileg meghatározható tulajdonságok léteznek (szilárdság, terjedelem, alak, mozgás) a minőség, mint olyan, *szubjektív* kategória, hiszen érzeteinktől függetlenül nincs minőség.

Az elmondottak alapján most már könnyű megállapítani a minőség demokritoszi és Locke-féle felfogásának alapvető különbségeit. (E különbségek kisebb-nagyobb eltérésekkel; Descartes—Hobbes—Spinoza és Demokritosz között is fennállnak, az összehasonlítást azért Lockenál tesszük meg, mert ő öntötte rendszerbe a XVII. századi mechanikus materializmus felfogását e kérdésben.)

1. A demokritoszi minőségfelfogás lényegében természettudományos koncepció, melynek alapja az atomelmélet. A XVII. századi mechanikus materializmus elvetette az atomelméletet és helyette a kartézianus fizikát tette magáévá. Ezzel azonban elvetette a minőség anyagi alapját is, azt a „végső és változhatatlan” objektumot, melynek mennyiségi meghatározottságaira *vissza lehetett vezetni* a minőségi meghatározottságot. Láttuk, hogy az egyetlen jelentős XVII. századi materialista, aki az atomelmélet alapján állt — Gassendi — nem hogy szubjektívizálta volna a minőséget, hanem még a hideg és meleg érzetének is külön atomot tételezett fel. Ami Locket illeti, idézett fő művének tervezete már 1670-ben kész volt, 1687-ig írta (a könyv a maga 1690-ben jelent meg), úgy hogy Newton alapvető műve, melyet 1687-ben adtak ki, már nem változtathatta meg Locke alapkoncepcióját, nem vihette vissza az atomelmélet vágányaira, bár az atomok létezését verbálisan elismerte. Newton igazi hatása már csak a XVIII. századi francia materialistáknál jelentkezhett. Demokritosz és a XVII. századi

⁹² Uo. 174. o.

⁹³ Uo. 175. o.

⁹⁴ Uo. 175. o.

⁹⁵ Uo. 175. o.

mechanikus materializmus tehát megegyezik abban, hogy a minőségi meghatározottságot a mennyiségi meghatározottsággal helyettesíti, de míg Demokritosz a minőségi meghatározottságot visszavezeti az atomok objektív mennyiségi meghatározottságára, egzakt módon megjelöli a minőségi különbségek mennyiségi alapját — addig a XVII. századi mechanikus materializmus felfogásában (Gassendi kivételével) az atomelmélet elvetése lehetetlenné tette a minőségi különbségek objektív alapjának felismerését.

Locke is beszél a minőség objektív alapjáról, amikor az elsődleges tulajdonságokban jelöli meg a minőségek „okát”. Ez az ok azonban *nem hordja magában* okozatát, a minőséget, hanem azzal csak esetleges, véletlenszerű kapcsolatban van. Igen jól kifejeződik ez a manna-hasonlatban, amikor Locke azt írja, hogy az érzetminőségek csak úgy vannak a dolgokban, mint a betegség vagy fájdalom a mannában, amely okozta. A táplálék ugyanis nem tartalmazza ezeket a minőségeket, semmiféle szükségszerű, belső kapcsolat nincs a kenyér és a betegség vagy fájdalom között. E kapcsolat csak az emberen keresztül jöhet létre. Itt tehát van ugyan objektív alapja, oka a minőségnek, de ez az ok nem tartalmazza okozatát, nincs azzal lényegi szükségszerű kapcsolatban, *vagyis felfogásában csak a minőség alapja objektív, de a mennyiségileg meghatározott alap és a minőség, mint következmény viszonya, kapcsolata szubjektív, nem a dolog, hanem az ember természetét fejezi ki.* Ugyanezt a gondolatot láttuk Descartes, Hobbes és Spinoza filozófiájánál is.

Ezzel szemben Demokritosznál nemcsak az alap, hanem annak következménye is objektíve, az embertől függetlenül determinált; az atomok mennyiségi ismérvei itt belsőleg határozzák meg a minőség milyenségét! A színek különbségét itt az atomok elrendezőségének különbsége, az ízek különbségét az atomok alakjának és nagyságának különbségei adják — nem az ember szubjektív reakciója, testének állapota, érzékelő tevékenysége. Vagyis Demokritosz — az atomelmélet segítségével — a minőségi különbségek objektív alapját is meg tudta határozni, éppen azért, mert a minőséget nemcsak általában, hanem különös formáiban is az atomok konkrét mennyiségi meghatározottságától tette függővé, mert nála a mennyiségi meghatározottság és az érzetminőség kapcsolata belsőleg, anyagilag determinált.

2. Láttuk, hogy Demokritosz alapvető fogyatéka az volt, hogy nem ismerte fel az objektív tartalom és szubjektív forma, a jelenség és lényeg egységét, az érzéki és értelmi megismerést elszakította egymástól. Azt is láttuk, hogy — ami a kérdés lényegét illeti — ebben a hibában osztoztak vele a XVII. század említett filozófusai. Ugyanakkor azonban Demokritosz képelméletében az érzeteket az objektív valóság lenyomatainak tekintette és csak azért tartotta „homályosnak” azokat, mert a dolgok felszínét mutatják és nem az atomok meghatározottságában rejlő lényegét. Ezért tekintette kizárólagosan az értelmi megismerést az ismeretek tökéletes forrásának. A XVII. század mechanikus materialistái már azt is tagadták, hogy az érzetminőségek a dolgok felszínének objektív tükröződései, ők azért tartották az értelmi megismerést az egyedül helyes forrásnak, mert az érzetek a valósággal ellentétes „látszatok”, szubjektív „jelek”, képzeletünknek agyunk diszpozíciójától függő „affekciói”, az elsődleges tulajdonságok véletlenszerű, az emberi tudattól függő okozatai. Míg tehát Demokritosz valójában nem szubjektivizálta a minőséget, addig a XVII. század említett gondolkodóinál ténylegesen erről van szó. Ennek következtében *racionalizmusuk is ingatagabb alapokon nyugszik, mint Demokritoszé.*

Descartes csak „isten segítségével” tudta a világ objektív létezésében, ismereteink megbízhatóságában való kételkedést elkerülni. Hobbes szerint „az igazság a neveknek állításainkba való helyes elrendezésében áll”⁹⁶ — a nevek azonban csak önkényes jelei a valóságnak. Spinoza csak úgy tartja megismerhetőnek a világot, ha a dolgokat nem érzékszerveinken keresztül fogjuk fel, hanem intuitív módon egyesülünk a szubsztanciával. Való igaz, hogy a felsorolt gondolkodók — különösen Hobbes és Spinoza — nem vontak le agnosztikus következtetéseket a fenti gondolatokból, de az is igaz, hogy ez *könnyen megtehető*. Világos ugyanis, hogy megismerésünk a külvilág jelenségeinek érzékszerveinkben való tükröződéséből indul ki, ezen alapszik az absztrakt gondolkodás, tehát ha az alapelemek már meghamisítják a valóságot, akkor az erre épülő fogalmak is hamisak lesznek. Hobbesnak és Spinozának azért nem kellett ezt a következtetést levonnia, mert nem tekintették az érzéki és értelmi megismerést az egységes megismerési folyamat egymásból következő fejlődési szakaszainak. Amikor azonban pozitív álláspontok helytelen koncepción alapulnak (ez esetben a világ megismerhetőségének elismerése az érzéki és értelmi megismerés metafizikus szétszakításán) igen könnyű a pozitív álláspontot elvetni.

Locke — akit a társadalmi viszonyok már negatív is befolyásoltak — el is indult ezen az úton. Miután az egyszerű eszmék forrásaként megkülönböztette az elsődleges és másodlagos tulajdonságokat, áttér az összetett eszmék vizsgálatára. Ez utóbbiakat — szemben az egyszerű eszmékkel — már az elme hozza létre az egyszerű eszmék egyesítésével, viszonybeállításával vagy szétválasztásával. Az összetett eszméket három részre osztja, ezek egyike a szubsztanciák csoportja. Locke ezután felveti azt a kérdést, hogy mi szükséges a szubsztanciák megismeréséhez? Megállapítja: tudnunk kell, hogy egy test elsődleges tulajdonságai milyen változásokat hoznak létre valamely más test elsődleges tulajdonságaiban és hogyan megy végbe ez a változás. Másrészt tudnunk kell azt is, hogy a test milyen elsődleges tulajdonságai hoznak létre bennünk bizonyos érzeteket vagy eszméket. Locke kijelenti, hogy ehhez „ismernünk kell az anyag valamennyi hatását” és miután ez lehetetlen, mindenkinek be kell látnia, hogy „képtelenek vagyunk” a szubsztanciát megismerni. „Még ha kinyilatkoztatnák is nekünk — írja —, hogy a testecskék milyen alakja, kiterjedése és mozgása hozza létre bennünk például a sárga szín érzetét . . . az sem volna elégséges ahhoz hogy valamennyiről biztos, egyetemes állítást fogalmazzunk meg. Ehhez megfelelő képességekre volna szükség, hogy észleljük a testek pontos kiterjedését, alakját, szerkezetét és mozgását azokban a parányi részekben, amelyek révén azok (a testek) érzékszerveinkre hatnak s ezen ismeretünk révén eljussunk a rájuk (a testekre) vonatkozó elvont eszmékhez.”⁹⁷

Demokritosz számára az atomok mennyiségi meghatározottságának konkrét megjelölésével biztosítva van a világ racionális megismerhetősége. Locke viszont tagadja, hogy a konkrét mennyiségi meghatározottságok és azok objektív hatásai megismerhetők, mert azokat a parányi részeket, melyek e tulajdonságok hordozói, az ember nem észlelheti. Locke azért von le ebből a problémából agnosztikus következtetést, mert szenzuálisan (észleléssel) akarja megismerni azt, amit Demokritosz csak a racionális megismerés szá-

⁹⁶ Hobbes: *Leviathan* . . . Morus—Bacon—Hobbes—Locke, Id. kiad. 114. o.

⁹⁷ Locke: *Értekezés az emberi értelemről*, Id. kiad. 180—181. o.

mára tartott hozzáférhetőnek — és ami ebben a felfogásban valóban csak racionálisan fogható fel. Miután Locke koncepciójában az érzetminőségek a másodlagos tulajdonságok eszméi és a másodlagos tulajdonságoktól lehetetlen visszamenni ezek alapjához az elsődleges tulajdonságokhoz, következésképpen nem ismerhetők meg a minőségi különbségek szubsztanciáját alkotó anyagi meghatározottságok.

Az érzéki és értelmi megismerés metafizikus szétválasztásá Demokritosznál — potenciálisan —, már magában hordta az agnoszticizmus csíráját, ez a csíra kedvező talajra talált és fejlődésnek indult az érzéki megismerés objektív jellegének tagadásában a XVII. század materialistáinál és amikor aztán Locke megpróbálta a minőség „eszméjét” a *szubjektivizált érzeteken keresztül visszavezetni* az anyag mennyiségi meghatározottságára, e koncepció rejtett agnoszticizmusa nyilvánvalóvá vált.

Demokritosz és a XVII. század mechanikus materializmusa tehát kérdésünk szempontjából a minőség jellegének értelmezésében és ennek ismeretelméleti konzekvenciáiban különbözik. Az elmondottak természetesen nem jelentik azt, hogy Hobbes, Spinoza vagy Locke minden tekintetben hátrányosan különböznek Demokritosztól. Filozófiájuknak összehasonlíthatatlanul nagyobb exaktsága, tudományossága, a kérdések többségében nyilvánvalóvá teszi a XVII. század gondolkodóinak fölényét. Ez a fölény azonban a burzsoázia reakcióssá válásával együtt csökken — ami jól megnyilvánul pl. az ismeretelméleti vagy vallási kérdésekben. Locke — aki e hanyatló periódus első szakaszának filozófusa volt — még materialista, élesen szembehelyezkedik a szubjektív idealizmussal (lásd pl. idézett műve IV. könyvének II. fejezetét), ezért tud majd visszanyúlni hozzá a francia materializmus — de a minőség szubjektivizálásának megalapozásával és az ebből levont agnosztikus következtetéssel már előkészítette a talajt idealista ellenfelei számára.

*

A XVII. századi mechanikus materializmus vázlatos áttekintése világosan mutatja, hogy a mennyiségi szemlélet térhódítása, a filozófia egzaktságának növekedése, nincs *törvényszerű* kapcsolatban az érzéki közvetlenségről való lemondással. A minőség szubjektivizálása a kor természettudományos ismereteinek korlátaiból fakadt és ezen belül is az atomelmélet elvetése adta meg a döntő lökést. Ismeretes, hogy a XVIII. századi francia materializmus, mely már Newton munkásságára és benne az atomelmélet újrafelvételére is támaszkodhatott — különösen Diderot személyében — visszatér a minőség objektivitásának elismeréséhez! Diderot—Holbacchal egyetértésben leszögezi „... az anyag heterogén, a természetben megszámlálhatatlan különféle elem létezik...”⁹⁸ A minőségi különbségek elismerésének és a világi anyagi egységének ellentmondása itt feloldódik, mert az anyagi egységet a minőségileg meghatározott molekula testesíti meg! E koncepció azonban még mindig a mechanikus materializmus korlátai között maradt, hiszen a molekulák minőségi meghatározottsága kész formában lép elénk és a mennyiségi meghatározottság csupán az eleve adott minőségek kombinációját fejezi ki. A XVIII. századi francia materializmus (Diderot néhány

⁹⁸ Diderot: Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról. Vál. Fil. Művei. Akadémiai Kiad. 1951. 285. o.

zseniális megérzésétől eltekintve) továbbra sem tette lehetővé a mennyiség és minőség immanens összefüggésének és ezzel a fejlődés dialektikus koncepciójának felismerését. Ez csak a XIX. század nagy természettudományos felfedezéseire támaszkodó, a burzsoázia osztálykorlátaitól mentes dialektikus materializmus műve lehetett. A dialektikus materializmusban valósult meg az érzéki közvetlenség és a tudományos absztrakció legmagasabbrendű szintézise, fényes bizonyosságát adva Heisenberg tudománytörténeti koncepciója tarthatatlanságának.

К ВОПРОСУ ОБ ОТНОШЕНИИ МЕЖДУ ЧУВСТВЕННОЙ НЕПОСРЕДСТВЕННОСТЬЮ И НАУЧНОЙ АБСТРАКЦИЕЙ

(Критика концепции истории науки Гейзенберга)

Андраш Дьёрдь Сабо

Основное стремление современного буржуазного идеализма направляется на то, чтобы смыть границу между объектом и субъектом таким образом, что субъект сливается с объектом. Но для этого прежде всего нужно уничтожить чувственную непосредственность явлений, качественные особенности объектов. Это в своем философском труде пытается доказать на основе истории науки Гейзенберг. В его понимании прогресс естествознания означает только постепенный отказ от чувственной непосредственности. Этот «процесс отказа» начался с атомических гипотез Демокрита, который и начал отказ «от познания и передачи сущности качеств». Представить следующий период должна современная физика — потому что, по Гейзенбергу, начиная с Галилея, в научной абстракции и подход к качествам получает окраску субъективного идеализма. Наконец, современная атомная физика в этом освещении означает полный отброс свойств материи, действительность редуцируется. В процессе критики этой концепции автор показывает, что формы нашего познания, становясь все более абстрактными, только по видимости отходят от чувственной непосредственности. Этот отход в то же время подготавливает более конкретное приближение, которое на высшей ступени познания обратно возвращается к чувственности. Этот процесс в одинаковой мере проевляется при познании некоторых явлений и истории науки. У Демокрита отрыв от непосредственного созерцания природы означал не потерю чувственной непосредственности, качеств, а только попытку, направленную на установление точных, естественно-научных основ сущности качеств. Обычно распространенное представление о том, что Демокрит субъективизировал качества, является ошибочным. Во-первых, Демокрит сводил качества к количественным определенностям атомов, а это значит, что не субъективизировал их. Во-вторых, в своей теории отражения он считал качества материальным отпечатком вещей. Когда Демокрит говорит о субъективной сущности чувственных качеств, он ссылается на то, что мы воспринимаем только общее чувственное воздействие, внешнюю оболочку вещей, которая не существует для сущности, скрывающейся в невидимых атомах. Значит, Демокрит отделяет ощущения от их основы не с точки зрения материи, а только с точки зрения сущности. Это вытекает не из идеалистической концепции, а из механистического характера его материализма. Что касается современной физики, Гейзенберг пытается протащить взгляды «физического» идеализма в теории представителей классической механики. Эту идеалистическую концепцию, согласно которой законы природы относятся не к объекту, а к нашим знаниям об объекте, не к природе, а к постановке человеком вопросов о ней, Гейзенберг отождествляет с методом Галилея, согласно которому исследования протекают на основе планомерной научной программы. В действительности, все творчество Галилея доказывает, что в своей научной деятельности он отправлялся не из априорных принципов, а из наблюдения природных явлений. Изобразив представителей классической физики идеалистами, Гейзенберг конструирует противоположность между философией и современной ей наукой. Представителей механического материализма он показывает таким образом, будто они не поняли достижений современной им науки. Это необходимо ему потом, чтобы «защитить» Галилея, Ньютона, Гюйгенса от обвинения в том, что они заложили основы материалистической философии. Это бесплодная попытка, ибо обще-

известно, что упомянутые физики дали программу механическому материализму своей научной деятельностью.

Следовательно, эта попытка представить как субъективно-идеалистическую тенденцию распространение количественного исследования, совершенно безосновательна. Общеизвестно, однако, что видные представители материализма XVII века (за исключением Гассенди) действительно субъективизировали качества. Вопрос, следовательно, заключается в том, имеется ли все-таки закономерная связь между распространением количественных исследований и субъективизацией качества. Вторая часть статьи отвечает на этот вопрос. С точки зрения этого вопроса дается подробный анализ философии Бэкона, Декарта, Гассенди, Гоббса, Спинозы, Локка, который приводит к выводу, что субъективизация качеств, чувственной непосредственности происходит не из распространения количественного исследования, а из ограниченности научных знаний того времени, в особенности, в связи с отказом от атомной теории. Таким образом, вся история науки и философии опровергает концепцию Гейзенберга. С другой стороны, творческий синтез чувственной непосредственности и научной абстракции в диалектическом материализме в положительном смысле доказывает ложность гейзенберговской концепции.

CONTRIBUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE SENSORY IMMEDIACY AND SCIENTIFIC ABSTRACTION

(Criticism of Heisenberg's conception on the history of science)

András György Szabó

The main trend of contemporary bourgeois idealism aims at trying to wash away the border between the object and subject in such a way that it fuses the object into the subject. To achieve this, however, first of all the objectivity of sensory dates, and the qualitative characteristics of the different phenomena have to be disposed of. Heisenberg in his philosophical studies tries to justify this from the point of view of the history of science and also to get this accepted. According to his conception the progress of natural science is nothing else, but a gradual giving up of sensory directness. This "process of resignation" — according to Heisenberg, — began with Demokritos' atomic hypothesis which was a resignation of the cognition and communication of the essence of qualities. The next stage ought to be represented by new age philosophy, because in Heisenberg's conception ever since Galileo, scientific abstractions, as well as the quantitative conception of reality bear a subjective, idealistic colour. Finally, modern atomic physics — in this light — means a complete rejection of material characteristics and reduces reality to a mathematical symbol. In course of criticizing this conception the article points out, that when our cognitions become more and more abstract in their forms, they only seem to withdraw from sensory immediacy. This withdrawal prepares the more concrete and deeper approach, which returns, at a higher level of cognition to senses. This very process is manifested in the cognition of the different phenomena and in the history of science as well. With Demokritos the break with the direct attitude to nature did not mean the rejection of sensory immediacy and that of quality, but an attempt, which aimed at placing the essence of qualities on an exact, natural scientific basis. The widely held conception, according to which Demokritos subjectivized quality, is incorrect. First of all Demokritos reduced quality to the quantitative determination of the atoms, and precisely because of this, he could not have subjectivized it. On the other hand in his theory on reflection he regarded even the qualities of senses, as the material prints of the different things. When Demokritos speaks about the subjective character of the sensory qualities, he points out, that we perceive only the total effect of the senses, and the outside cover of the different things, which does not exist for the essence in the invisible atoms. That means that Demokritos separates the perceptions from their bases not from the point of view of matter, but from the point of view of essence. This, naturally comes from the mechanical character of his materialism and not from an idealistic conception. As far as modern physics is concerned, Heisenberg tries to smuggle in the views of "physical" idealism into the representatives of classical mechanics. He identifies the idealist doctrine, according to which the laws of nature refer not to the object,

but to our knowledge of the object, — not to nature itself, but to nature subjected to, the “human way of putting a question”—with a systematic scientific investigation method what is known as the “Galileo method”. In fact Galileo’s whole work gives evidence of the fact that he did not start out from “a priori” principles, but from the observation of the phenomena of nature in his scientific work. After Heisenberg describes the representatives of classical physics as idealists, he builds up contradictions between the science and philosophy of the age. He deals with mechanical materialists, as those who could not understand the scientific achievements of the age. He needs to do so in order to “defend” Galileo, Newton, Huygens, etc. from the “accusation” that they had laid down the bases of materialist philosophy. But this is an attempt which has no success, since it is well known, that precisely the above enumerated philosophers had given a programme to mechanical materialism, when they formulated the essence of their scientific work. The attempt, to present the expansion of the quantitative conception i. e. the abstract, apprehension of reality, as a subjective idealistic tendency, lacks any ground. It is known, however, that the most significant XVII century materialists (with the exception of Gassendi) actually subjectivized quality. Thus the question is whether there is a normal regular connection between the expansion of quantitative outlook, and the subjectivity of quality. The second part of the essay gives answer to this question. It gives a detailed analyses on the philosophies of Bacon, Descartes, Gassendi, Hobbes, Spinoza, and Locke and comes to the conclusion that the subjectivization of sensory directness and of quality did not come from the expansion of the quantitative outlook, but from the limits of the scientific knowledge of the age and within this especially from the rejection of the atomic-theory. The whole history of science and philosophy denies the Heisenbergian conception, while on the other hand the syntheses of sensory directness and of scientific abstraction in dialectical materialism prove, in a positive sense, the opposite of Heisenberg’s conception.

A „mikroszociológiáról” és a „szociometriáról”

HEGEDŰS ANDRÁS

1. A modern polgári szociológia marxista kritikájának szerepéről

A polgári szociológia jelenlegi helyzetét egy groteszk ellentmondás jellemzi: szerepe növekvőben van a burzsoá világnézet formálásában s ugyanakkor sok jel arra mutat, hogy tudományos szempontból egyre inkább zsákutcába került. „Siker” egyfelől, tudományos zsákutca másfelől — korántsem zárja ki egymást. Különösen nem a mai modern burzsoá társadalomban, ahol erősen központosított, hatalmas sajtógépezet segítségével „népszerűvé” válhatnak olyan szellemi irányzatok is, amelyeknek legalábbis kétes a tudományos értékük.

A polgári szociológia „sikerét” nem tudományos eredményeken lehet lemérni, — különösen módszertani-technikai kérdésekben hozott bizonyos újat —, hanem mindenekelőtt a szociológiai társaságok, egyetemi katedrák, folyóiratok, tanulmányok, könyvek, — s természetesen mindenekelőtt a zsebkönyvek és lexikonok — számának gyors növekedésén. De sok-sok más tény is tanuskodik emellett. A burzsoá szociológusok társadalomszemléletének hatását megtaláljuk a politikai munkákban éppen úgy, mint az irodalomban.

Mi a „siker” titka?

Vessünk egy pillantást a polgári szociológia, mint önálló tudományág kialakulására.

A polgári társadalomtudományokban — mint ismeretes — a szociológia a legfiatalabb tudományágak között foglal helyet. Alig több mint egy évszázados múltra tekint vissza. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy megelőzően a különböző filozófiai irányzatokon belül nem volt többé vagy kevésbé határozott társadalomszemlélet. Ez azonban ebben az időben még nem fejlődött önálló társadalomtudományi ággá. „A szociológia a krízis gyermeke, a legnagyobb életkrízisé, amelyet a világ átélt” — ismeri be a maga módján Alfred Weber nyugatnémet szociológus.¹

A szociológia a kifejlett kapitalista társadalom ellentmondásai következtében alakult ki és vált a polgári társadalomtudomány egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartó ágává. Olyan tudományággá, amely már nem csupán általános társadalomszemlélet, — sőt egyre kevésbé az — hanem J. B. Gittler megfogalmazása szerint, „az emberi együttélés formáinak és folyamatainak tanulmányozásával foglalkozó” tudományág.²

¹ A. Weber: Einführung in die Soziologie. München 1955. 96. o.

² J. B. Gittler: Social Dynamic. New-York 1952. 13. o.

A burzsoá szociológia iránti érdeklődés nem egyenletesen fejlődött, a két világháború között bizonyos megtorpanás következett be, de az utóbbi másfél évtizedben ismét bizonyos mértékű „fellendülésnek” lehetünk tanúi.

Az új társadalomtudományi ágak, a „krízis gyermekének” második világháború utáni újabb „előretörése” nem véletlen jelenség. A szocialista erők megnövekedése következtében a megingott kapitalista társadalmi rend haszonélvezőinek ma sokkal inkább, mint bármikor eddig szükségük van olyan tudományágra, amely a társadalmi jelenségeket úgy magyarázza, hogy eltakarja igazi lényegüket, és amely a társadalmi bajok orvoslására új és új „csodabalzsammal” tud szolgálni.

Nem lehet kétséges, hogy a polgári társadalomtudományi ágak közül ennek a szerepnek a betöltésére leginkább a szociológia hivatott. Ez a legfőbb oka annak, hogy a kapitalista államok és különböző tőkés csoportok — amelyek általában szűkmarkúak, ha társadalomtudományi kutatásról van szó — nem sajnálják a pénzt költséges szociológiai kutatások fedezésére, kutató intézetek, folyóiratok és társaságok finanszírozására.

De mi sem lenne nagyobb egyoldalúság, mint csak abban látni a polgári szociológia „sikereinek” titkát. A modern burzsoá szociológia — különösen módszertani kérdésekben — olyan új megoldási módokat dolgozott ki, amelyek azt a látszatot keltik, hogy az új irányzatok képesek a társadalmi valóság feltárására. Ezt a hatást erősíti a gyorsan fejlődő természettudománytól átvett terminológiájuk is (társadalmi atom, molekula, elektron) és a matematikai módszerek, amelyeket egyre szélesebben alkalmaznak.

Mindehhez figyelembe kell venni azt is, hogy a kapitalista országokban a munkásosztályon kívül más társadalmi rétegekben is egyre növekszik azoknak a száma, akik „átélik” és „átérzik” a kapitalizmus társadalmi váltságát, és magyarázatokat keresnek koruk társadalmi jelenségeire. Közülük sokan — különösen értelmiségiek — nem jutottak el a marxizmus igazságának felismeréséig, és ezek a kibontakozásnak a forradalom nélküli — a társadalmi-termelési viszonyok változatlanul hagyása melletti — útját keresik. Az ilyenfajta útkeresés növeli a szociológia iránt érdeklődők taborát, és burzsoá szociológia művelőinek sorába sodor sok jószándékú polgári értelmiséget. Sőt a burzsoá szociológia sok aktív művelője ehhez a típushoz tartozik.

Erre a rétegre, így a mai polgári szociológusok nem kis részére döbbenetesen illenek Marx megállapításai, amelyeket a fejlett társadalomban élő kispolgárról tett: „... a nagyburzsoázia pompája vakítja, s ugyanakkor együttérez a nép szenvedéseivel. Lelkében azt képzei magáról, hogy pártatlan. Az ilyen kispolgár isteníti az ellentmondást, mert az ellentmondás létének alapja. Ő maga a megtestesült társadalmi ellentmondás.”³

A burzsoá szociológia társadalmi tudatra gyakorolt hatásának megnövekedése e tekintetben hasonló jelenség ahhoz, mint ami e tekintetben nálunk az első világháború előtt és a két világháború között játszódott le, csak méretei nagyobbak. Nálunk akkor előbb főként a polgári radikálisok között a szociológia iránt, majd később a népiesek taborában a szociográfia iránt (elsősorban a falukutató irodalom formájában) nyilvánult meg számottevő érdeklődés hasonló okokból.

A polgári szociológia „előretörése” rendkívül összetett társadalmi, ideológiai folyamat, amelyet nagy hiba lenne egyszerűen úgy kezelni, mint a

³ Marx levele Anyenkovhoz. A filozófia nyomora. Szikra, 1952. 32. o.

„kapitalizmus ideológiai” ügynökségének átmeneti sikereit. Ilyen kezelési mód a marxista irodalomban sajnos nem ritka.

A modern polgári szociológia mögött a lényegét illetően kapitalista érdekek húzódnak meg — ha erről megfeledekezünk, menthetetlenül a revizionizmus mocsarába kerülünk —, de viszont ha csak ezt látjuk benne, akkor dogmatikusan leegyszerűsítjük a társadalmi-ideológiai valóságot és megnehezítjük a marxista-eszmék diadalmaskodását a burzsoá társadalomfelfogás fölött.

A polgári szociológiának mint társadalmi-ideológiai valóságnak elemzése szükséges ahhoz, hogy a „sikerek” árnyoldalait marxista alapon meg tudjuk mutatni. Csak ilyen alapon lehet bebizonyítani, hogy a polgári szociológiának azok az új irányzatai — amelyekről a jelen tanulmányban szó lesz, s amelyek főleg módszertanilag sok újat hoztak a szociológiába, és új társadalmi utópiát festenek a korunk alapvető kérdései iránt érdeklődők elé — a dolog lényegét tekintve a polgári társadalomtudomány zsákutcáját jelentik, és vakvágányra kívánják vinni az égető társadalmi kérdések megoldását.

A modern burzsoá szociológia marxista kritikájára szükség van és kár lenne ezt a kérdést azzal elintézni, hogy nálunk nincs kimutatható hatása. (Ez utóbbi állítás egyébként önmagában sem igaz.) A jelenkori burzsoá szociológia kritikája elősegíti az imperializmus társadalmi-ideológiai ellentmondásainak a megértését és elemzését. S emellett nem lehet kétséges az sem, hogy jelenlegi viszonyaink között a marxista és a burzsoá ideológia közötti engesztelhetetlen harcnak a szociológia rendkívül fontos területe, mert ez a tudományág sok tekintetben hozzájárul a burzsoá világnézet formálásához.

A burzsoá szociológia marxista kritikája jelentőségének a felismerésére mutat, hogy az utóbbi években a marxista társadalomtudomány — különösen a Szovjetunióban — egyre nagyobb figyelmet szentel a modern burzsoá szociológiai irányzatok megismerésének, elemzésének és bírálatának.

A megnövekedett érdeklődésre mutat többek között az is, hogy 1958-ban orosz nyelven, kritikai előszóval, megjelent a szociometrikus irányzat megalapítójának, J. L. Morenonak tanulmány-gyűjteménye, s egy ugyanebben az évben kiadott másik könyvben egy szovjet filozófus, Bachitov, az ún. mikroszociológiai irányzatot bírálja. Ugyanezekkel a kérdésekkel a Voproszi Filozofii egyik ez évi száma (1960. 2. sz.) két tanulmányban is foglalkozik. De több más szovjet és népi demokratikus folyóirat is részt vesz a modern burzsoá szociológiai irányzatokkal foglalkozó marxista kritikai álláspont kialakításában.

Ezt a megnövekedett figyelmet nem véletlen események váltották ki. Ez egyrészt egyenesen következik az előzőkben leírtakból, abból a szerepből, amelyet a polgári szociológia a kapitalista országokban a társadalmi tudat formálásában játszik. Másfelől viszont a polgári szociológia marxista bírálata közvetve elősegíti, hogy helyes irányban haladjon a szociológiai kutatás a fejlődő szocialista társadalomban. Napjainkban ez a vonatkozás is mindinkább időszerűvé válik. Maga az élet veti fel annak a szükségességét, hogy a szocializmus szociológiai kérdéseinek kutatása — amely eddig különböző társadalomtudományi ágakon belül folyt — szervezettebb keretet kapjon.

A szocialista társadalom fejlődése törvényszerűségeinek a megértéséhez nem elég csak az alapot — csak a termelési-gazdasági viszonyok rendszerét — ismerni, hanem a maga konkrét formájában fel kell tárni azt a kölcsönhatást, ami az alap és a felépítmény között fennáll, illetve azt a különös

hatást, amelyet a felépítmény gyakorol a társadalmi eseményekre. Ez a szükséglet egyre követelődzőbben jelentkezik az élet különböző területein. Ennek kielégítéséhez a marxista társadalomtudományoknak s ezen belül a szociológiának rendszeresebben kell foglalkoznia a felépítménnyel és benne a termelési viszonyokra felépülő tudati társadalmi viszonyokkal, ezek kategóriáival, s az e téren feltárható törvényszerűségekkel.

A szocialista és népi demokratikus országokban folyó szociológiai kutatás fejlődésének mai szakaszában már napirendre került a szocialista fejlődés során lényegében megváltozott körülmények közé kerülő társadalmi képződmények (család, üzem, munkacsoport, iskolai osztályközösségek stb.) tudományos módszerekkel történő tanulmányozása. Ez hasznosan egészítheti ki a nagyobb társadalmi egységek kérdéseinek kutatását (a szocialista nemzet társadalmi fejlődése, a munkásosztály szocialista öntudatának kialakulása stb.) Nem lehet kétséges, hogy ennek során sok olyan módszert, sőt bizonyos értelemben olyan rendszerezést és terminológiát is fel lehet használni, amely a modern burzsoá szociológiában alakult ki.

A polgári szociológia marxista kritikája nélkül viszont bizonyos értelemben megismétlődhet a trójai faló esete. *A módszer és szóhasználat leple alatt a burzsoá társadalomfelfogás is előretörhet. Ez a veszély viszont dogmatikus álláspontot erősíthet meg és akadályozhatja a polgári szociológiában kialakult használható módszerek marxista értelemben való alkalmazását is.*

Az ideológiai harc elől tehát nem lehet kitérni.

A különbség a marxista és a burzsoá szociológia között — túl az ideológiai ellentétén — nem egyszerűen a kutatás tárgyában van, bár bizonyos mértékig ebben is.

A modern polgári szociológiában és különösen a mikroszociológiában megnyilvánuló empirikus tendencia ellen nem lehet vádként felhozni, hogy a társadalmi élet konkrét jelenségeit kutatja, mert hiszen a marxista szociológiának sem lehet más kiindulópontja, mint a „konkrét jelenség konkrét tanulmányozása”, éppen úgy, mint a közgazdaságtudományban vagy a társadalomtudományok egyéb ágaiban.

Az alapvető különbség, túl a lényegét érintő ideológiai ellentétén, ezen a téren abban van, hogy a marxista szociológia nem állhat meg az egyedi jelenség vizsgálatánál, s az egyedi jelenségre vonatkozó szabályszerűségek megállapításánál, hanem a különös és általános összefüggések megállapítására törekszik. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy olyan kutatás, amely megáll az egyedi jelenség vizsgálatánál nem lehet bizonyos esetekben hasznos, de a szociológiának, mint társadalomtudományi ágának, ha a tudományos kutatás színvonalán akar maradni, tovább kell ennél haladnia.

A marxisták tehát nem a konkrét jelenség vizsgálata, sőt még csak nem is elsősorban annak a kutatási módszere ellen lépnek fel, amikor bírálják a mikroszociológiai, illetve szociometriai irányzatot, hanem az ellen, hogy a *modern polgári szociológiában a konkrét társadalmi jelenségeket az alaptól, az adott termelési-gazdasági viszonyoktól elszakítva vizsgálják, tagadják a társadalomelmélet és szélesebben a filozófia jelentőségét, a véletlen és a szükségszerű jelenségeket összekeverik a társadalmi jelenségek mélyebb okaival* — s ha mégis érintenek mélyebb társadalomelméleti kérdéseket, akkor ezekre misztikus magyarázatot adnak stb.

A mikroszociológusok — amint a következőkben látni fogjuk — a konkrét jelenségek konkrét kutatásához módszerek kidolgozásával és a modern

polgári társadalom különböző társadalmi képződményeiben mutatkozó ellentmondások felfedésével a marxista szociológia számára is adtak — erősen kritikus szemlélettel — bizonyos vonatkozásokban felhasználható anyagot, bár az okok mélyére általában nem hatoltak, vagy ha igen, akkor e tekintetben teljesen helytelen magyarázatot adtak.

Bizonyos értelemben az ő esetükben is utalhatunk Lenin figyelmeztetésére, aki az ilyesfajta professzorokról mondotta, hogy speciális területeken értékes munkát adhatnak, de egy szavukat sem kell elhinnünk, ha filozófiáról beszélnek.

Moreno, White, Mayo, Gurvitch, König és a többiek — akikről e tanulmányban szó lesz — speciális tudományukban, főleg az elsődleges csoportokban létesült — nagyrészt érzelmi kapcsolatokra épülő — társadalmi képződmények kutatásával, illetve a kutatás módszerei kidolgozásával, a szociológia fejlődése szempontjából bizonyos tekintetben figyelemre méltó munkát végeztek, de mindezt reakciós világnézeti szemszögből és célzattal tették. Éppen ezért következtetések, főleg azok, amelyekben a konkrét kutatásaik körét átlépi, tudománytalanok és mélyen haladásellenesek, zsákutatót jelentenek a polgári szociológia számára.

A marxista szociológiának — véleményem szerint — amikor a modern burzsoá társadalomtudomány új és széles körben ható irányzatait elemzi és bírálja, hármass feladatot kell szem előtt tartani:

1. Le kell leplezni a polgári szociológusok idealizmusát, miszticizmusát, individualizmusát, irracionizmusát, reakciós utópiáját;
2. Számításba kell vennie, hogy kutatásaik, esetleg akarataik ellenére is, mennyiben segítsenek megérteni azokat a jelenségeket, amelyek az imperializmus jelenkori társadalmában végbemennek;
3. Fel kell használnia módszereik, technikájuk egyes elemeit arra, hogy a marxista szociológia mennél tökéletesebben tölthesse be feladatát.

Ezek voltak azok a fontosabb kiindulópontok, amelyek arra ösztönöztek, hogy a polgári szociológia modern irányzataival, s mindenekelőtt, a „mikroszociológiával” és „szociometriával” behatóbban foglalkozzam. Ebben a szellemben született meg ez a próbálkozásom, amely minden bizonnyal nem mentes fogyatékoságoktól, de talán hiányosságai ellenére is bizonyos kezdő lépést jelent az imént felvázolt hármass feladat teljesítésében. S emellett esetleg segít serkenteni az érdeklődést a társadalomtudomány jelentős, de általunk méltatlanul elhanyagolt ága: a szociológia iránt.

2. A „mikroszociológia” és a „szociometria” „szellemi” előfutárai

Annak a modern polgári szociológiai irányzatnak, amelyet „mikroszociológiának” vagy bizonyos mértékig más értelmezésben „szociometriának” neveznek, egyik legjellegzetesebb sajátossága a szinte egyoldalú, végletekbe vitt pszichológiai szemlélet. De emellett ezen irányzatok irodalmát olvasva különféle eredetű és egymásnak sokszor ellentmondó szemléletmódok egész konglomerátumával találkozhatunk. Mégis a „mikroszociológiában”, illetve „szociometriában”, minden eklekticizmus ellenére is, az általános pszichológiai hatáson túlmenően kimutathatók azok a jelentősebb szellemi áramlatok, amelyek ez irányzat kialakulásában a legnagyobb szerepet játszották. Ha erősen leegyszerűsítve akarjuk ezeket a hatásokat felvázolni, akkor a következő csoportosítást adhatjuk:

1. A szociológiában Durkheim társadalomszemlélete és módszertana, továbbá Simmel és Leopold von Wiese által kidolgozott „Beziehungslehre” („Emberi kapcsolatok tana”),

2. Freud „mélylélektana” és a „neofreudisták” lélektani felfogása,

3. Bergson irracionalista filozófiája.

Tehát voltaképpen három önálló tudományág (a szociológia, a pszichológia és a filozófia) a maga idejében széles körben ismert három irányzatának összeforrását, vagy — jobban mondva — összekeverését figyelhetjük meg.

De nem is három akármilyen szellemi irányzatról van szó, hanem olyanokról, amelyek mindegyike már jellegzetesen az imperializmus korának terméke és emellett nem is valamilyen a kor által meg nem értett „elmélet” hanem olyan, amely a maga idején nagy sikereket könyvelhetett el: ha rövid ideig is, de fényesen tündökölt a burzsoá tudomány egén.

A legtöbbet emlegetett szociológus „előd” Emile Durkheim. Többek között pl. G. Gurvitch, a francia szociometrikus iskola egyik legfőbb képviselője is, a Marcel Mauss által kiformált durkheimi irányzaton keresztül jutott el a szociometriához. Érdekes megjegyezni, hogy maga Mauss már a 20-as években igyekezett megteremteni a durkheimi és a pszichoanalitikus módszerek szintézisét.

Durkheimnek a modern polgári szociológia által a legteljesebbnek és „leg-durkheimibbnek” elismert műve az öngyilkosságról szóló, 1897-ben megjelent könyv. A francia szociológus ebben azt állapítja meg, hogy különböző társadalmi formációk öngyilkossági rátájából bizonyos törvényszerűségek olvashatók ki. Többek közt az, hogy az öngyilkosság alakulására nincs hatással sem a faj, sem a klíma, ugyanakkor felfedezhető olyan összefüggések, mint az, hogy az öngyilkosság aránya férfiaknál nagyobb, mint a nőknél, a protestánsoknál magasabb, mint a katolikusoknál, és a katonatiszteknel gyakoribb (békeidőben), mint a polgári hivatásúaknál.

Ezekből az összefüggésekből azt — a szociometrikusok számára érdekes megállapítást szűri le —, hogy az öngyilkossági ráta a „csoportintegráció” természetes következménye. Az egyén mértéktelen alárendelése a közösségnek az öngyilkossági ráta növekedését vonja maga után. Férfiaknál, protestánsoknál és katonatiszteknel ez az alárendeltségi fok magasabb, mint nőknél, katolikusoknál és polgári hivatásúaknál. Szerinte tehát a társadalmasulás mértéke — közelebből a csoportintegráció foka — az, amely objektíve meghatározza az öngyilkossági rátát.

Durkheim tehát a társadalmi jelenségek magyarázatát nem gazdasági tényekben, nem is biológiaiakban, vagy pszichológiaiakban keresi, hanem a társadalmi összetartozás fokában, a „csoport kohézióban”, azaz maguknak a társadalmi közösségeknek létezési körülményeiben.

A társadalmi formációknak ez a környezetüktől kiszakított mechanisztikus szemlélete *a társadalom elszakítása a természettől, a termelőerők állapotától, sőt a termelési viszonyoktól — amint később látni fogjuk — egyik jellemző sajátossága a modern burzsoá szociológia társadalomfelfogásának.*

Durkheim-mel a polgári szociológia Auguste Comte-tól kiinduló pozitívista irányzata szélsőséges formát öltött, s nem utolsósorban éppen e tekintetben előfutára a szociometrikusoknak. Minden elődjét és kortársát, Auguste Comte-tól Herbert Spencer-ig abban hibáztatta, hogy nem következetesen pozitivisták, hogy az egyszerű társadalmi tényeket nem mint dolgokat vizsgálják, hanem elképzelt fogalmakból, maguk alkotta eszmékből indulnak ki.

Mindemellett a szociológiába nyílt irracionális felfogást vitt be Max Weberrel ellentétben, aki elismerte a társadalmi törvények létezését. Azt hirdette, hogy a szociológia tárgya a vak, kollektív szabályszerűség, amely éppen ezért észszel fel nem fogható.

A társadalmat „egyszerű közösségekből” kívánta felépíteni, s ezeken olyan csoportosulásokat értett, amelyek nem foglalhatnak magukban más kezdetleges csoportot, hanem közvetlenül egyénekből állnak. Szerinte „ez a társadalmi szervezet protoplazmája és következésképp minden osztályozásnak természetes alapja.”⁴ Amint a későbbiekben látni fogjuk, ez a társadalomfelfogás az egyik kiindulópontja a mikroszociológusok, illetve szociometrikusok „csoportelméletének”, amely nagy szerepet játszik az egész modern burzsoá szociológiában.

Durkheim-mel kapcsolatban meg kell jegyezni azt is, hogy a századforduló körül, amikor a polgári szociológiában a módszertani kérdéseknek kevés szerep jutott, éppen ő az első, aki behatóbban foglalkozik ezzel a kérdéssel, amely a szociometriában — a későbbiekben kitűnően — olyannyira központi helyet vívott ki magának.

Mindebből, amiről eddig szó volt, egyenesen következik, hogy Durkheim-felfogásában a társadalmi tények az egyénektől függetlenül léteznek és kényszerítő erővel hatnak az egyén gondolkodására és életmódjára.

De nézzük, mit is ért ő társadalmi tényen.

„A társadalmi tény — írja — minden olyan megszilárdult vagy meg nem szilárdult cselekvési mód, amely az egyénre külső kényszert tud gyakorolni, másképp olyan tény, amelynek valamely társadalomban általános tulajdon léte van és független az egyéni megnyilvánulásoktól.”⁵

Az egyén „társadalmasulásának” folyamatát az ember és környezete közötti szellemi s ezen belül is elsősorban beszédkapcsolatra vezeti vissza. A társadalom nála mindenekelőtt mint társadalmi tudat jelenik meg.

Durkheim egész felfogásából romantikus, antikapitalista szemlélet következik. Nála is lehet olvasni azt az azelőtt és azóta is sokszor leírt s hamisan felállított tételt, hogy az ipar rohamos fejlődése egyre növekvő társadalmi diszharmóniába torkollik. *A kapitalista rendszer bűnéért ő is, mint a romantikus antikapitalizmus sok más képviselője, az ipari fejlődést állítja oda bűnbakul.*

De talán elég is ennyi annak megmutatására, hogy miért lett éppen ez a szociológus „a modern szociológia jelentős előfutára” —, mint ahogy a szociometriai iskolához tartozó svájci származású, de a Német Szövetségi Köztársaságban dolgozó René König szerkesztésében megjelenő Fischer Lexikon szociológiával foglalkozó kötete megállapítja róla.⁶

A szociometrikus társadalomfelfogás másik jelentős szociológiai előfutára az ún. „Beziehungslehre” („Az emberi kapcsolatok tana”). A polgári szociológiában először Gabriel Tarde (1843—1904) vetette fel azt az eszmét, hogy a szociológia nem más, mint „interpszichológia”, azaz olyan tudomány, amely az emberek közötti történésekkel foglalkozik. A szociológiai elem tovább nem bontható része a pár (dyade), amelynek különböző (baráti, szexuális) típusai léteznek, s amely kiindulópontja a legmagasabb társadalmi szervezetteknek is.

⁴ Durkheim : A szociológia módszerei Bp. 1917. 107. o.

⁵ Durkheim, i. m. 22. o.

⁶ Fischer Lexikon. Frankfurt am Main 1958.

Hasonló gondolat vezette Georg Simmel-t is, (1858—1918) aki a századforduló körüli német polgári szociológia, sőt filozófia egyik legjellegzetesebb alakja. Filozófiai nézeteit tekintve egyébként sok vonatkozásban közel áll Bergsonhoz, akire a szociometrikus irodalomban, ha társadalmi szemléletük filozófiai oldalairól esik szó, gyakran történik hivatkozás.

Itt azonban csak a társadalom-felfogásával kell foglalkoznunk. E téren nézeteit a „Soziologie” című, és 1908-ban kiadott munkájában fejtette ki, amelyben felállította azt — a témánk szempontjából fontos — tételt, hogy társadalom ott működik, ahol több egyén egymással kölcsönkapcsolatba lép, s a szociológus tárgya az ilyen módon létrejövő társadalmasulás formáinak a kutatása. Fontos kiinduló tétele, hogy a társadalmasulás formái időtől, történelemtől függetlenül rendszerezhetők. „Tiszta” szociológiát akart teremteni, amely magában foglalja a „csoportphänomen” ideáltípusait és rendszerezését. Nála már határozott formában merül fel az a tétel, hogy a társadalom az emberi viszonyok összessége. „A társadalom fogalma — írja — a tudományos kutatás számára szorosan egybekapcsolódó kettős értelmezéssel bír. Először is a társult emberek komplexuma, a társadalmilag formált emberanyag, ahogy azt az egész történelmi valóság kialakította. De emellett „társadalom” a különböző viszonyulási formák összessége is, amelynek következtében az egyének éppen társadalmat alkotnak.”⁷ Szociológiai munkásságát egyébként át meg átszővi a pozitivismusból a metafizikába torkoló „életfilozófiája”.

A társadalmi jelenségek vizsgálatában azonban mégis mélyebbre hatol, mint Durkheim, elismeri, hogy a társadalom fejlődésében a gazdasági tényeknek is szerepük van, de alapvetőnek nem ezt látja, hanem egy másik tényezőt, — s ez újra csak összeköti a szociometrikus felfogással. A gazdasági formák ugyanis szerinte „pszichológiai, sőt metafizikai előfeltevések mélyebb értéklésének és áramlatainak eredményei.”⁸

Simmel nézeteit gyakorlatibb irányba fejlesztette tovább Leopold von Wiese, ma is élő nyugatnémet szociológus, aki az emberek közötti érintkezési formák rendszerét kívánta megadni. Ő is éppen úgy, mint Simmel az ún. „formális iskola” képviselője, olyan fogalmakkal dolgozik, mint „emberi viszony”, „társadalmi alakulat”, amelyeket történelemtől, helytől függetlenül, s amelyek szerinte állandóan ugyanabban az értelemben ismétlődnek meg és éppen ezért, mint tiszta formák rendszerezhetők.

L. v. Wiese elismeri a társadalom anyagi eredetű tagozódását, de nem az osztály, hanem a társadalmi réteget (Gesellschaftsschicht) tekinti általános fogalomnak, amelynek keretében az osztály csak mint különös jelenik meg.⁹

A társadalmi rétegződés elmélete a polgári szociológiában a divat gyorsaságával terjedt el, vele a marxista osztályszemlélet növekvő befolyását kívánták visszaszorítani.

L. v. Wiese-nél a szociológiai kutatás döntő mozzanata a „személyi magatartás” és az ezt meghatározó motívumok vizsgálata. Az egyes szociológiai irányzatok megítélése szempontjából az alapkérdés természetesen e tekintetben az, hogy az emberi magatartás meghatározásában milyen tényezőknek mekkora szerepet tulajdonítanak.

⁷ G. Simmel: *Soziologie*. München 1922. 8. o.

⁸ G. Simmel: *Philosophie des Geldes*.

⁹ L. v. Wiese: *Gesellschaftliche Stände und Klassen*. München 1950.

A mikroszociológia, illetve a szociometria erre a kérdésre a pszichológiától vár választ.

A szociometrikus iskola felfogásának kialakulásában nagy szerepet játszott a polgári pszichológiában kialakult XX. századbeli irányzat, az ún. „mélylélektan.” (Talán nem felesleges figyelmeztetni arra, hogy korunkban a polgári társadalomtudományban az egyik leggyakoribban használt jelző a „mély”, s ez közhasznátságban vetekszik a „népi” jelzővel. Csak éppen a feladatuk más, ez a „tudományosság” márkáját akarja a védjelzett „cikkek” kölesönözni, az utóbbi pedig haladónak, forradalminak, a nagy tömegek érdekében állónak akarja feltüntetni a szóban forgó szemléletmódot.)

Freud késői munkássága — amely egyre közelebb került a társadalomlélektanhoz — megkönnyítette irányzata befolyásának növekedését a szociológiában. Azzal, hogy az emberi magatartás fő meghatározóját a „tudatalatti világban” vélte megtalálni, indítékot adott a modern polgári szociológia irracionálisának megerősödéséhez. Az „Es” — birodalma (Kosztolányi fordításában „Ősvalami”) az imperializmus korának szociológusai számára kívánatosabb terep az emberi magatartás és a társadalmi jelenségek megmagyarázásához, mint a társadalmi gazdasági viszonyok.

A mélylélektani befolyás még inkább meg erősödött azzal, hogy egyoldalról Jung, másoldalról Adler „finomította” az eredeti freudista koncepció bizonyos egyoldalúságait, ugyanakkor elmélyítette annak irracionálisumát. Freud még több munkájában hangsúlyozta, hogy az „ennek” nemcsak az ösztönhöz, vagy a felettség éhez, hanem a *külvilághoz* is alkalmazkodni kell. Utódainál azonban a „külvilág” szerepe mindinkább összezsugorodik. Az ilyen értelmű „továbbfejlesztés” „érdeme” mindenekelőtt Jungé, aki a tudatalattinak Freudnál is nagyobb jelentőséget tulajdonít. Szerinte az ember pszichéjében a tudat csak kis sziget a tudattalan hatalmas óceánjában. Hasonló irányban „fejlesztette” tovább a freudizmust újabban két amerikai pszichológus, K. Chorin és E. Fromm.

A modern polgári szociológia nemcsak a pszichológiában, hanem a filozófiában is elválaszthatatlanul összekapcsolódik az irracionálisussal. Henri Bergson az, akire a szociometrikus irodalomban a leggyakrabban történik hivatkozás. Francia idealista filozófus (1859—1926), akinek neve a századforduló körül lett ismertté a polgári filozófiában. A század első évtizedeiben a magyar szellemi életben is tapasztalható volt befolyása.

A polgári szociológiára gyakorolt hatása mindenekelőtt két szempontból jelentős. Először is filozófiailag alá kívánta támasztani a tudományos ismeretek és igazságok objektivitásába vetett hit megtagadását, s ezzel a modern polgári szociológia szélsőséges pozitívizmusához szolgáltatott eszmei fegyvert. De talán még ennél is jelentősebb az a hatás, amelyet azzal gyakorolt, hogy a természeti és társadalmi fejlődést misztikus eredetű tendenciaként fogta fel.

A társadalom fejlődésének hatóerejét az „életlendület” misztikus eszméjében gondolta felfedezni, amely „természetes igényként” a létezés és minden mozgás ősoka, s amely „átjárja az anyagot”. Közte és az anyag között szaka-datlan a harc, soha meg nem szűnő az ellentmondás, és ez teremti a világ megszámlálhatatlan létezési variációit.¹⁰

¹⁰ Bergson: Bevezetés a metafizikába. 1910. és Bergson: Teremtő fejlődés. 1930.

3. A „mikroszociológia”, illetve a „szociometria” megjelenése és néhány általános vonása

Röviden és vázlatosan ilyen előzmények után és ilyen irányzatokból nőtt ki a „mikroszociológia”, illetve bizonyos mértékig más értelmezésben a „szociometria” mint a modern burzsoá szociológia jellegzetes és tipikus jelensége.

A következőkben mindenekelőtt erről s két irányzatról lesz szó, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy ezek a modern burzsoá szociológia sokrétűségét magukban foglalják, sőt még azt sem, hogy ez lenne a burzsoá szociológia utolsó szava. Nem vezet minden út a „mikroszociológia”, illetve a „szociometria” „Rómájába”.

A szociológia empirikus irányzata mellett — amellyel a jelen tanulmány foglalkozik — a polgári társadalomtudományban, ettől elszakadva ma is jelentős helyet foglal el az általános társadalomszemlélet, a „társadalomfilozófia” vagy „történelemfilozófia”. A szakadék azonban egyre mélyebb közöttük, aminek egyik jele, hogy az utóbbi oldalt egyre kevésbé tartják szociológiának.

A „mikroszociológia” és a „szociometria” kifejezés nem takar azonos fogalmat, az első inkább az adott szociológiai irányzat tárgykörére utal, a második viszont főleg a módszerre vonatkozik, vagy — amint később látni fogjuk — szélesebben a felfogásmódot jelöli meg. Mégis van alapunk arra, hogy e két elnevezés alatt — a dolog lényegét tekintve — egy irányzatot értsünk és a következőkben így is tárgyaljuk.

A mikroszociológia elnevezés mindenekelőtt arra való utalást jelent, hogy ez az irányzat szélsőséges pozitívizmussal csak a kis társadalmi egységek vizsgálatát tartja feladatának, — szemben a makroszociológiával. Hasonló ellentétpárt állított fel a polgári közgazdaságtan a makro- és mikro-ökonómia fogalmának használatával. Ebből a szempontból a mikroszociológia mint a polgári szociológia egyik tudományága jelenik meg, amely mint Moreno mondja, a „dinamikus mikroszkópikus elemek szociológiája”.¹¹

De tévedés lenne azt hinni, hogy a mikroszociológusok megelégszenek azzal, hogy egy legyenek az egyenlők között. Nem törődnek bele abba, hogy elméletük a polgári szociológiának mindössze az egyik ága maradjon, mondjuk olyan csoportszociológia féle. Vezetőszerere, sőt korlátlan egyeduralomra törekednek. Más szociológiai ágak tudósainak próbálkozásait általában szkeptikus gúnnyal szemlélik, vagy azt állítják, hogy ilyen jellegű tanulmányok csak rendkívül széles mikroszociológiai vizsgálatok alapján építhetők „tudományos” alapra.

A polgári irodalomban a „szociometria” fogalmát széles értelemben is használják, s akkor mennyiségtani módszerekkel végzett mindenfajta szociológiai kutatást értenek alatta. A következőkben a „szociometria” fogalmát a magam részéről szűkebb értelmezésében használom, és ezen lényegében a Moreno-féle szociometrikus irányzatot értem.

A „mikroszociológia” és a „szociometria” magán hordja a jelenkori polgári szociológia majdnem minden fontosabb sajátosságát, és nem egy tekintetben rokon még azokkal az áramlatokkal is, amelyek tagadják, hogy ehhez az irányzathoz tartoznának.

¹¹ Moreno: Szociometria. Moszkva. 1958. 7. o. (orosz nyelven)

A modern burzsoá szociológia — véleményem szerint — a „mikroszociológiában” és még inkább a „szociometriában” kitermelte a maga legigazibb énjét, legsajátosabb megjelenési formáját.

Mielőtt ezen irányzat részletesebb elemzésébe és kritikájába bocsátkoznánk, tényszerűen tekintsük át, hogyan alakult ki ez a szellemi áramlat, és milyen hatással dicsekedhet a vezető kapitalista országokban, és melyek legjelentősebb jellegzetességei.

A mikroszociológia bizonyos értelemben — elsősorban gyakorlati vonatkozásban — része és folytatása a burzsoá társadalomkutatás ún. „Empirical Social Research” elnevezésű irányzatnak, amely a 30-as évek elejétől kezdődően nagy befolyásra tett szert az Egyesült Államokban.

Helmut Schelsky szerint a „mikroszociológia”, amelyet ő „empirikus funkcionális tudománynak” („empirische Funktionswissenschaft”-nak) nevez, a német szociológiában úgy jelenik meg, mint „amerikai örökség”.¹²

Maga a „szociometria” elnevezés először 1915-ben, J. L. Moreno román származású pszichiáternek az Osztrák-Magyar Monarchia belügyminiszteréhez intézett levelében fordul elő, de nyomtatott irodalomban először csak 17 évvel később, 1932-ben jelenik meg, ugyanezen szerző munkájában. (Application of the Group Method to Classification.)

A szociometria két szóból, a „socius” és „metrum” szavakból áll („socius” latinul társat, „metrum” pedig mérést jelent). Magából a szóból etimológiailag arra lehet következtetni, hogy az csupán mérési módszert jelent. Ez részben a fogalom kitérítése, mert nem csupán a moreno-i irányzathoz tartozókat értik alatta, hanem mindazokat, akik ezt a módszert használják; részben azonban leszűkítés, mert mindössze módszert és nem felfogásmódot jelez.

A leszűkítés ellen maga Moreno hevesen tiltakozott, kijelentvén, hogy a „szociometria” nem egyszerűen módszer, hanem szociológiai szemlélet, sőt világ-nézet. E tekintetben olyan messzire jutott, hogy a kommunizmussal szemben mint ellenpárt állította oda a „szociometriát”, illetve a „szociometrikus demokráciát”.

„A szociometria — írja egy cikkében — az emberi kölcsönös kapcsolatok új filozófiája — amely minket módszerrel és vezérfonallal fegyverez fel a társadalom központi struktúrájának meghatározására... s amelynek alapján lehetővé válik az emberi társadalom sikeres megtervezése.”¹³ „... a szociometria — írja — univerzálisan alkalmazott társadalomtudomány.”¹⁴ Másutt azonban maga is módszerként fogja fel és a következőképpen nyilatkozik: „A szociometria a társadalmi viszonyok mérését jelenti a legszélesebb értelemben — mindenféle társadalmi viszony mindenféle mérését.”¹⁵

A „szociometria” fogalmának Moreno-féle kiszélesítésével — illetve egy irányzatra való leszűkítésével — korántsem ért egyet minden mikroszociológus.

Többek között Gurvitch, ismert francia szociológus szerint is a szociometria technikai segédeszköz a modern társadalomkutatás által felvetett problémák megoldására, amelynek alkalmazói megteremtették a szociológia új irányát: a mikroszociológiát. Mennél távolabb áll valaki a szorosabban vett

¹² Helmut Schelsky: *Ortbestimmung der deutschen Soziologie*. Düsseldorf—Köln, 1959.

¹³ Moreno: i. m.

¹⁴ *Soziologische Forschung in unserer Zeit*. Gyűjt. kiadás. Köln und Opladen.

¹⁵ Moreno: i. m. 38. o.

szociometrikus irányzattól, annál is inkább módszernek, sőt metodológiai irányzatnak vagy egyszerűen technikának tekinti azt. Sorokin szerint például szociometria régi szociológiai kérdéseket új módon vizsgál — tehát ő is a módszerbeni különbséget emeli ki.

Moreno egyébként a társadalomtudomány szociológiai területének új rendszerezését kísérte megadni, s használ egy a köztudatban kevésbé átment fogalmat, a „szocionómia“ fogalmát, amelyen a társadalmi törvényekkel foglalkozó „új tudományt” ért, és amely három tudományágat foglalna magába: 1. a szociometriát — amelyről a következőkben részletesebben lesz szó, 2. a társadalmi dinamikát, amely a csoportok struktúrájában végbemenő változásokat vizsgálja, és 3. a szocioterápiát, amely a „csoporttherápia” segítségével a „társadalmi betegségek”, sőt az egyéni pszichikai eredetű betegségek meggyógyításának módszerével foglalkozik.

Erdemes még megjegyezni, hogy a nyugat-európai polgári szociológiában szívesebben használják a mikroszociológia kifejezést, mint a „szociometriát”, ezzel is dokumentálva, hogy nem értenek teljesen egyet azzal a társadalomfelfogással, amelyet Moreno a „szociometrián” ért.

A két fogalom által jelzett irányzatok közötti bizonyos értelmű különállás megmutatkozik abban is, hogy Moreno-t magát nem lehet teljes mértékben mikroszociológusnak tekinteni, bár gyakorlati szociológusi tevékenysége majdnem kizárólag a kis csoportok kutatására korlátozódik. Elméleti elgondolásait azonban korántsem szorítja a kis csoportok kutatására. „Nagy kísérletek” elvégzését sürgeti, „... melyekre haladéktalanul rá kell irányítani ... a figyelmet, nehogy ezeket kiszorítsák a szociometria gyakorlatibb, mindennapibb feladatai.”¹⁶

De ki is ez a J. L. Moreno, akinek a neve ezzel az irányzattal kapcsolatosan oly sokszor szerepel?

Neve az Egyesült Államokban már a huszas években ismertté vált, mégpedig úgy, mint tehetséges pszichológusé, aki különösen a pszichoterápia területén eredeti és eredményes kísérletekkel dicsekedhet. Könyve az egész burzsoá szociológiában ismertté tette, s amelyhez a „szociometria” elnevezésű irányzat megalapozása fűződik. 1934-ben jelent meg, Washingtonban, „Who shall survive,” címmel. Tudományos munkásságában sok hasonlóság mutatható ki Freuddal, zseniálisnak tűnő, de megdöbbentően egyoldalú gondolatfeltevéseket találhatunk nála.

A „mikroszociológia” és a „szociometria”, amelyre a talaj már megfelelően elő volt készítve, gyorsan terjedt el az Amerikai Egyesült Államokban. Hatásával a világháborút közvetlenül követő években már találkozunk Európában is, különösen Franciaországban. Itt az egyik legfőbb propagálójává a már említett Marcell Mauss irányzatához tartozó szociológus, G. Gurvitch lett. Abban az időben lépett fel az amerikai szociometriával nagyon sok tekintetben rokon elméletével, az úgynevezett „mélyszociológiával” (sociologie en profondeur), amikor Franciaországban szélsőséges empirizmus, egyoldalú szociografizálás uralkodott.

A szociometrikus irányzat sokkalta szolgálta követőkre talált Nyugat-Németországban. Raymond Aron megállapítása szerint is a német szociológiában a második világháború után tért hódított az amerikai szociológusok (Moreno, Lewin, Mayo, Coley) kiscsoport-kutatása és ezen belül külön a

¹⁶ Moreno: i. m. 93. o.

szociometriai irányzat.¹⁷ Itt a szociometria főpropagandistája egyik legismertebb szociológus, a svájci származású René König lett (1906—), aki ma Kölnben, L. V. Wiese fellegrárában dolgozik.

Az amerikai eredetű mikroszociológiai, illetve szociometriai irányzat a nyugatnémet társadalomtudományba mindenekelőtt az ipar, illetve az üzemszociológia területén tört be. Theodor W. Adorno szerint a német szociológia kettős célt tűzött ki maga elé: „társadalmilag és lelkileg megbékíteni az embert és emelni az üzemek termelékenységét és gazdaságosságát.”¹⁸

Már az eddig vázoltakból is kiténik, hogy a „mikroszociológia” és a „szociometria” nem tekinthető teljesen kiforrott, lezárt, körülhatárolt szociológiai irányzatnak — mint ahogy ugyanezt egyébként más, a legtöbb polgári társadalomtudományi, szellemi irányzatról sem mondhatjuk el. A modern polgári szociológiában általában — s ezen belül a „mikroszociológiában” és a „szociometriában” is — különböző tendenciák figyelhetők meg aszerint, hogy milyen társadalmi-történelmi sajátosságokkal rendelkező országokról van szó, és hogy előzőleg milyen szellemi áramlatokhoz tartoztak azok a szociológusok, akik most ennek az új irányzatnak követőivé váltak.

A szűkebben értelmezett „szociometriai” irányzatban a kutatás tárgyát, illetve közvetlen célját tekintve három irány különböztethető meg.

1. A társadalom sociometrikus elmélete, amely arra tart igényt, hogy egységes és zárt társadalom-szemléletet dolgozzon ki. J. L. Moreno mellett ezen a téren mindenekelőtt G. Gurvitch munkássága figyelemre méltó.

2. Az ún. szociometrikus diagnosztika és terápia, amely az emberi viszonyokat elsősorban abból a szempontból vizsgálja, hogy azok megjavítására konkrét javaslatokat dolgozzon ki. Ez az irányzat különösen az üzemszociológiában terjedt el. Ide lehet számítani az Elton Mayo által kezdeményezett ún. „Human Relations” irányzatot.

3. Az ún. empirikus vizsgálatok, amelyek segítségével a burzsoá szociológia legkülönbözőbb ágaiban (család-, agrár-, kultúrszociológia) folynak konkrét kutatások.

Érdekes az összehasonlítás, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes kapitalista országokban a „szociometria” említett ágai közül, melyik fejlődik leggyorsabban.

Míg az USA-ban a szociológiai kutatásokban, a számot tekintve, a családszociológia áll az első helyen, addig Nyugat-Németországban a legtöbb szociológus az ipar-, illetve az üzemszociológia foglalkoztatja. Ez a különbség nem a véletlen műve, Nyugat-Németországban a tőkés osztály számára sokkal közvetlenebb veszély a munkásosztály-forradalmasodása, mint az USA-ban.

Minket a jelen tanulmány szempontjából elsősorban az első csoportba tartozó elméleti jellegű szociológiai munkák érdekelnek, a másik két területre csak akkor történik hivatkozás, ha ez az egyes elméleti tételek illusztrálásához, vagy azok bírálatának bizonyításához szükséges lesz.

Mielőtt a szociometria néhány elméleti kérdésének részletesebb taglalásához hozzáfognánk, szükségesnek látszik vázolni ennek az irányzatnak néhány világnézetileg jelentős általános vonását.

1. A romantikus antikapitalizmus hagyományait folytatva, a kapitalizmust bírálja, nem ritkán annak súlyos társadalmi válságáról beszél, de a válság okát nem a termelési-gazdasági viszonyokban, hanem főleg pszichológiai

¹⁷ R. Aron: Die deutsche Soziologie der Gegenwart. Stuttgart. 1953.

¹⁸ Kölner Zeitschrift für Soziologie. 1959. 2. sz.

jelenségekben véli megtalálni. A „mikroszociológia”, illetve „szociometria” márcsak ennek kövekeztében is a kapitalizmus apologetikája.

2. Szavakban a nép nevében lép fel. Rendszeresen használja a „népi szociológia” kifejezést és egyik közhasználatú jelszava az általunk is jólismert lincolni mondás: „Néppel a népért”¹⁹

3. Fő feladatának tekinti a „kommunizmus kísértete” elleni harcot. A kapitalista társadalom gyógyíthatóságát hirdeti, amelyhez szerinte ez az elmélet szolgáltatja az egyedül célravezető receptet.

4. A „mikroszociológiában”, illetve „szociometriában” jellegzetes módon egyesül a modern polgári társadalomtudomány két tipikus — egymásnak látszólag ellentmondó — iránya: *a)* az irracionálisra és miszticizmusra törekvés és *b)* a szélsőséges pozitívizmus, a praktikizmus.

5. Nézeteikre az eklekticizmus jellemző. Korunk minden jelentős szellemi áramlatából átvesznek valamit, hogy ezzel is elősegítsék népszerűségük növekedését. Jellemzően mutatja ezt terminológiájuk is. Szóhasználatukban gyakran lehet találkozni olyan fogalmakkal, amelyeket korunk egyik legnagyobb eredményt felmutatni tudó tudományából, a fizikából vettek át (atom, mikrostruktúra, szociometrikus elektron stb.). Ez is egyik módja annak, hogy növeljék irányzatuk tudományosságának látszatát. A fizika a legnagyobb sikereket elért tudományág s ezért kézenfekvő, hogy míg Gumplovitz a biológiához, Ratzenhoffer a kémiához, addig a mikroszociológusok a tárgyak fizikai szerkezetéhez hasonlítják a társadalom felépítettségét. De tanulmányaikban nem ritkák a dialektikából, sőt a marxizmusból ismert kifejezések sem, amelyeket azonban természetesen legtöbbször kiforgatnak eredeti értelmükből. Egyébként többek között ez az egyszerű tény is arra mutat, hogy még a polgári társadalomtudományokon belül is milyen gyorsan nő a dialektikus materializmus, illetve a marxizmus tudományos tekintélye.

Ez az áttekintés ahhoz is szükséges volt, hogy felelni tudjunk arra a kérdésre, mi tette a „mikroszociológiai”, illetve „szociometriai” irányzatot olyan rövid idő alatt népszerűvé a burzsoá társadalomtudományokban. Kétségtelenül több ok játszhatott ebben közre, köztük véletlenszerű jelenségek is. Nem nagyon férhet azonban kétség ahhoz, hogy a fő okokat az imperializmus megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyaiban kell keresnünk. S véleményem szerint mindenekelőtt

1. az osztályellentétek további kiéleződésében,
2. a munkásosztály ideológiájának, a marxizmusnak világméretű győzelmeiben.

4. A „szociális atomok” birodalma

Felmerül most már az a kérdés: mi újat adott a mikroszociológia, illetve a szociometria ahhoz a társadalomfelfogáshoz, amelyet szellemi elődjeitől átvett?

Mindenekelőtt azt, hogy szellemi előfutárainak felfogását, amely a különböző területeken — a szociológia, pszichológia és filozófia terén külön-külön lép fel, megkísérelte egységes rendszerbe foglalni. Az így megszületett társadalomszemlélet — az „alma nem eshetik messze fájától” alapon — nem lehetett más, mint irracionálismustól áthatott szélsőséges pozitívizmus.

¹⁹ Moreno: American Sociological Review, XII. köt., 3. sz., 288. o.

Ami pozitívizmusukat illeti, ezt maga Gurvitch nagyon hangsúlyozottan hirdeti, többek között azzal is, hogy irányzatukat „hiperempirizmusnak” nevezi. De a szociometria továbbment elődjeinél az irracionális tekintetében is. Maga Moreno Bergson „teremtő lendületéhez” egy új, nem kevésbé misztikus fogalmat tett hozzá, az emberi vonzalmaknak, mint „isteni substanciának” „alkotó ösztönösségét”.²⁰

Ahhoz, hogy a szociometrikusok társadalomfelfogását megérteni és bírálni tudjuk, meg kell ismerkednünk fogalomrendszerükkel, s mindenekelőtt a „szociális atomok birodalmába” kell behatolnunk. (Mindjárt előljáróban meg kell jegyezmem, hogy Gurvitch nem tartja helyénvalónak ezt a morenoi szóhasználatot, de magával a fogalommal lényegében egyetért.)

Moreno és közvetlen követői a „szociális atomot” tekintik a társadalom tovább önálló egésze nem bontható alapegységének. Felfogásukban a szociális atom nem más, mint egy egyént más emberekhez fűző társadalmi elektronok, „tele-elemek” összessége. A társadalmi atom — írja Moreno — az egyes egyént más egyénekhez fűző pszichológiai viszonyokra épül fel.²¹

A mikroszociológusok a „társadalmi atomon” mint egységen belül, a társadalom legegyszerűbb elemének a „társadalmi elektront”, vagy közkedveltebb kifejezésükkel élve a „tele-elemt” tartják (a „tele” görög szóból). Ez Moreno szerint az „érzések legegyszerűbb egysége”, amely „átadatik egyik egyéntől a másiknak”,²² ilyen „érzésegység” egyaránt lehet barátság vagy ellenségeskedés, rokonszenv vagy ellenszenv. „Minden vonalat, amely két személyt összeköt, reprezentál egy társadalmi érzélem, egy „tele”-elem (mint a „telefon” szóban).²³

Az egyént tehát a társadalom különböző tagjaival az ún. „mikroelemek”, vagy „tele-elemek”, vagy más kifejezéssel élve a „társadalmi elektronok” kötik össze, amelyek Moreno szerint az „érzések legegyszerűbb egységei”.

A „szociális atom”-on tehát az egyént és azoknak az embereknek a körét értik, akik vele közelebbről vagy távolabbról érzelmi, — tehát közvetlen személyi — kapcsolatban vannak. A szociális atom tehát egy ember érzelmi kapcsolatainak rendszeréből áll, amelyek őt szüleihez, gyermekeihez, házastársához, barátaihoz stb. fűzik. A szociális atom ebben az elképzelésben tehát nem jelent társadalmi csoportot, mert hiszen nem kívánja meg a viszont kapcsolatot.

Talán ezen a ponton ütközik ki a leginkább a szociometrikusok individualizmusa. Társadalmi felfogásuk középpontjában az egyén áll, aki kiindulópontja az érzelmi kapcsolatok egész rendszerének, akire „szociális atomjának” a kialakításában mindenekelőtt belső ösztönvilága hat és nem a külső társadalmi környezet.

A társadalom általuk alapvetőnek tartott ellentmondását is erre az individualista alapon elképzelt „társadalmi atomra” építik fel.

Moreno felfogása szerint van egy „külső” társadalom, érzékelhető és látható csoportosulásokból, amelyhez hozzátartoznak mind a „hivatalos”, mind a „nem-hivatalos” társadalmi képződmények. Emellett létezik az a szociometrikus struktúra”, amely „makroszkópikus” szemmel nem látható,

²⁰ Moreno: Who shall survive? Washington. 1934. 9. o.

²¹ Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, III. Band, 2. Heft. Tübingen 1955. 333.

²² Moreno: Who shall survive? Washington. 1934. 314. o.

²³ Moreno: Soziologische Forschung in unserer Zeit. 1935. 346. o.

csak a szociometrikus módszerek alkalmazásával tárható fel, s amely nem más, mint a „társadalmi atomok” organikus egysége.

A társadalmi valóság szerinte a „külső társadalom” és a „szociometrikus struktúra” dinamikusan, egymással kölcsönhatásban álló egysége. A kettő között dialektikus ellentmondás áll fenn, egymás nélkül nem léteznek, s egymással egységben alkotják a társadalmi valóságot.

A „szociometria” így módon a szociológia tárgyává az idealista alapon elgondolt, mélyen irracionálisan felfogott emocionális jellegű „emberi kapcsolatokat” tette. Azt, hogy Moreno szociológiai kutatásait mennyire leszűkítette a pszichológiai jelenségekre, mutatja a szociometriáról szóló egyik meghatározása is: „A lakosság pszichológiai tulajdonságainak matematikai tanulmányozását... nevezzük szociometriának.”²⁴

A „szociometria” fő eltérése a marxizmustól és az elméleti kiindulópontok tekintetében nem utolsósorban abban van, hogy általában a pszichológiai jelenségeket — de különösen az emberek emocionális kapcsolatait — elszakítják az objektív létkörülményektől. Holott ezek a jelenségek: a tudat, a jellem, az érzelmek rendszere s az egész psziché a társadalmi lét emlékei. A pszichikai jelenségek a társadalmi léttel, az életkörülményekkel állandó kölcsönhatásban változnak, fejlődnek és halnak el.

Az emocionális kapcsolatok jelentőségét — különösen a kis csoportokban — hiba lenne tagadni, de kialakulásukat, létezési módjukat reális alapra, a valódi élet talajára kell helyezni.

Kis létszámú társadalmi közösségek (munkacsoport, család, iskolai osztály) szociológiai vizsgálatánál az érzelmi kapcsolatok (baráti körök, rokon- ellenszenv rendszerek) kutatásának — ha az a társadalmi lét objektív adottságából indul ki — véleményem szerint — van jelentősége a szocializmusban is.

A morenoi felfogásban azonban a dolgok a fejük tetejére vannak állítva. Az „emberi viszonyok” alatt nem a termelési viszonyokat érti, sőt az előbbiektől az utóbbiakat teljesen különválasztja. Ebben a gondolkodási rendszerben a valóságban nem létező, *fetisizált* emberi viszonyok szerepelnek.

Az ilyen „tudomány” számításon kívül hagyja „az ember és természet közötti anyagcserét” is, az emberi társadalom létének ezt az örök ellentmondását, s éppen ezért szükségszerűen zsákutcába viszi a társadalomkutatást.

A morenoi felfogás, amely az emberi viszonyokat érzelmi kapcsolatra szűkíti le, még a polgári szociológia számára is túlzó egyoldalúság. Ezért nem is minden mikroszociológus ért egyet a szociális atomok emocionális kapcsolatokra való korlátozásával. Gurvitch például a szociális atomba akarja foglalni az eszméket, az akaratot s az egész lelki életet is, de ő is mindezt a termelési viszonyoktól elszakítva szemléli.

Maga Moreno — ahogy későbbi írásaiból látszik — többé-kevésbé maga is belátta a „szociális atom” ilyen egyoldalú felfogásának tudományos tarthatatlanságát, és a „szociális atomba” ma már egyre inkább beleérti a „kölcsönös cselekvést” s a „társadalmi szerepet” is. Ez a „módosítás” azonban a felfogás lényegén mit sem változtat, hiszen a „társadalmi atom” alapján az érzelmi kapcsolatok rendszere marad Morenonál, és továbbra is el van szakítva az objektív társadalmi léttől, a termelési-gazdasági viszonyoktól.

²⁴ Moreno: Szociometrija 39. o.

A szociometriában sajátos helyet kap az egyes személyeknek dolgokhoz fűződő viszonya is. Természetesen nem a tulajdonviszony foglalkoztatja őket, hanem még ebben az esetben is az érzelmi kapcsolatok. A szociometrikusok számára az egyes embereknek a dolgokhoz fűződő kapcsolatai elsődlegesen ugyanúgy érzelmi természetűek, mint az emberek egymás közötti viszonyai. Számukra — legalábbis elméletben — nem az a lényeges, hogy az egyes ember tulajdonosa-e vagy sem az adott tárgyaknak, hanem az, hogy érzelmileg milyen fontosságot tulajdonít azoknak, mennyire vonzódik a pénzhez, élelmszerhez, géphez stb.

Paradox helyzet áll elő a szociometrikus felfogásban, csak annak van jelentősége, hogy egy gyár tetszik-e nekem vagy sem, annak viszont, hogy enyém-e vagy másé, már nincs említésre méltó szerepe.

Moreno a dolgokhoz vonzódás mértékének kiemelkedő jelentőséget tulajdonít, s e tekintetben felállítja azt a hipotézist, hogy a dolgokhoz fűződő erős vonzódás csökkenti az emberek iránti vonzódást. Ez az önmagában lélektanilag talán helytálló megállapítás társadalmi síkon teljesen hamis feltételezésekhez vezet.

Moreno „társadalmi utópiájában” az emberiség előtt három lehetőséget lát: 1. a dolgokhoz fűződő vonzódás teljesen kioltja a személyek közötti érzelmi kapcsolatokat, 2. a személyi kapcsolatok elnyomják a dolgokhoz való vonzódást, 3. mindkét fajta érzélem kioltódik és nem lesz annak jelentősége, „kit szeretünk és mit eszünk”.

Az egész szociometrikus felfogásban, amint látjuk, az érzelmi viszonyokból összetett társadalmi atom játssza a központi szerepet. Felvetődik a kérdés: mi alakítja ki az érzelmi viszonyoknak ezt a rendszerét?

Moreno szerint ez nem a tudatnak és nem a körülményeknek a terméke, vagy legalább is elsősorban nem az, hanem valamilyen „tudatalattinak” — vagy ahogy Moreno kifejezi — „isteni szubsztanciának” a születte.

Érdeemes megjegyezni, hogy vannak olyan álláspontok is, amelyek szerint a „tele-tényező” a „génnel” függ össze: a generációról generációra változatlanul öröklődő gén határozza meg az egyes egyén érzelmi kapcsolatainak, „társadalmi atomjának” struktúráját. Ilyen módon a szociometria szellemi rokonságba kerül a legismertebb irracionalista, idealista biológiai iskolával, a „weismanizmussal”. A szociometrikusok egy része hangsúlyozza, hogy a „tele-tényező”, a gének és a „tudat-alatti” kölcsönös viszonyáról mitsem tudunk, és szerintük ezt a területet egy új tudományágnak, a „tele-pszichológiának” kellene feltárnia.

A szociometrikusok — amint láttuk — a társadalmi viszonyok létét az individuumból, illetve annak sajátos „társas ösztönéből” magyarázzák. Éppen ez teszi a szociometriát a különböző polgári pszichológiai irányzatok iránt rendkívül fogékonná. A modern polgári szociológiában minden irracionalista szemléletű pszichológiai felfogás könnyen talál híveket. A freudizmusról ebben a vonatkozásban már a bevezetőben szóltunk, de érdemes itt megemlíteni egy másik jellegzetességet is.

A mikroszociológiában — különösen első szakaszában — Tarde és még inkább Nietzsche nyomán előszeretettel osztották fel az embereket „kezdeményezőkre” és „utánzókra”, „találékony szellemekre” és „nyájöztönű” emberekre. Itt újra csak arról van szó, hogy a szociometrikusok bizonyos lélektani megfigyelést, ami a maga aspektusában igaz lehet, kritika nélkül átvisznek egy más vonatkozási rendszerbe.

Különböző egyének adott körülmények között, bizonyos kérdésekben, jelentősen eltérhetnek egymástól a kezdeményezőképeség tekintetében. Ez azonban nem öröklött, nem változtathatatlan tulajdonság. A kezdeményező képesség nemcsak az egyes ember pszichikai adottságától függ, hanem a társadalmi körülményektől és attól is, hogy kezdeményező képességét az életnek milyen területén vizsgáljuk.

A társadalom tagjait tehát nem lehet felosztani lelki alkatuk által „determináltan”, örök érvénnyel „kezdeményezőkre” és „utánzókra”, „motívumot adóakra” és „motívumot elfogadókra”.

A szociometrikusok szerint a „tele-elem” hozza létre az emberek közötti konkrét viszonyokat, amelyeknek tanulmányozását a szociológia legfontosabb területének tartják, és ezen keresztül akarják megismerni a társadalmi atomot. A viszony alatt általában a már ismertetett elemek (tele-faktorok) közötti kölcsönös kapcsolatot értik.²⁵ Ezzel eljutottunk ahhoz a területhez, ahol a szociometria közvetlenül csatlakozik Simmel társadalomfelfogásához és közelebbről a L. von Wiese által propagált ún. „Beziehungslehre” irányzatához.

A szociometriában az emberi viszonyok kutatása az előbbieken felvázolt gondolatmenet alapján elsődleges helyet foglal el. Amint a későbbiekben még látni fogjuk, ez a sarkpontja politikai-világnézeti szemléletüknek.

Éppen ezért érdemes párhuzamot vonni a társadalmi viszonyokról alkotott szociometrikus és marxista álláspont között.

A marxista társadalomfelfogásban a társadalmi viszonyok nem kevésbé központi helyet foglalnak el, mint a szociometriában. A marxizmus azonban a társadalmi viszonyok sokrétű és rendkívül gazdag választékú hálózatából kivette a lényeges, döntő elemet: a tudatunktól függetlenül létező társadalmi-gazdasági viszonyokat, s bebizonyította, hogy ezeknek az egész társadalmi életre, a társadalmi viszonyok egész rendszerére meghatározó jelentősége van. S mint Marx írja, ezek, tehát „Az anyagi viszonyok alkotják minden viszonyok alapját.”²⁶

Ez a forradalmi jelentőségű felfedezés egészen új perspektívát nyitott a társadalomtudományok fejlődése előtt, szabaddá vált az út a társadalmi valóság teljes feltárására, a társadalmi törvények egész rendszerének megismerésére.

De mit is értünk társadalmi-gazdasági viszonyon?

Engels a társadalmi-gazdasági viszonyok lényegét a következőképpen formulázta meg. „A gazdasági viszonyokon, melyeket a társadalom történetét meghatározó alapnak tekintünk, annak rendjét és módját értjük, ahogyan bizonyos társadalom emberei az életfenntartásukhoz szükséges eszközöket termelik, és termékeiket egymás között kicserélik (amennyiben munkamegosztás van) . . .”²⁷

A marxizmus a társadalmi viszonyokat nem szűkítette le a gazdasági viszonyokra. Marx és Engels ugyan elsősorban a gazdasági viszonyokkal foglalkoztak, de a társadalmi viszonyok felépítménybe tartozó részének mindig is nagy jelentőséget tulajdonítottak.

Érdemes ennek a kérdésnek a helyes kezelési módja érdekében Engelsre hivatkozni, aki Mehringhez intézett levelében a következőket írta: „. . . mind-

²⁵ L. pl. Gittler: i. m.

²⁶ Marx levele Anyenkovhoz.

²⁷ Engels: Levél Starkenburghoz. Marx—Engels. Vál. Művek, II. köt. Szikra, 1949.

nyájan elsősorban arra helyeztük a fősúlyt — és arra is *kellett helyeznünk* —, hogy a politikai, jogi és egyéb fogalmakat és az általuk közvetített cselekedeteket *levezessük* az alapvető gazdasági tényezőkből . . . Így azután a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt: hogyan, mi módon jönnek létre ezek a fogalmak . . . A dolognak ezt az oldalát . . . azt hiszem jobban elhanyagoltuk, mint amennyire megérdemli. A régi história ez: a formát eleinte mindig elhanyagolják a tartalommal szemben.”²⁸

Sajnálatos, de nem a marxizmus lényegéből fakadó körülmény, hogy a marxista társadalomtudományokban *mindmostanáig* meglehetősen háttérbe szorult a gazdasági viszonyok szféráján kívüleső társadalmi viszonyok tanulmányozása. Mindez azonban csak arra indíthatja a marxista társadalomtudománnyal foglalkozókat, hogy a felépítménybe tartozó társadalmi viszonyokat az eddigieknél behatóbban tanulmányozzák, de a történelmi materializmus által feltárt alapvető társadalmi igazság, a termelési-gazdasági viszonyok elsődlegességének álláspontjáról.

A marxista szociológiának nagyrészt még jövőbeni feladata, hogy részletesebben leírja, elemezze azokat a törvényszerűségeket, kölcsönhatásokat, amelyek a felépítménybe tartozó társadalmi viszonyok területén fennállnak és a *magá konkrét* formájában feltárja ezeknek közvetlen vagy közvetett függőségét az alaptól.

5. A csoportelmélet és a társadalmi valóság

A mikroszociológia, illetve a szociometria egyik megkülönböztetője más szociológiai irányzatoktól, hogy kutatásait szinte teljes mértékben olyan társadalmi formákra korlátozza, amelyben a résztvevők között közvetlen személyi kapcsolatok állnak fenn (család, munkacsoport, szomszédság, játszócsoport).

A társadalmi csoportok jelentőségét, sőt elsőbbségét a szociológiai kutatásban már Durkheim is fontosnak tartotta.” . . . a társadalmi fejlődés egyszerű kicsiny csoportokkal kezdődik — írja — és e csoportok némelyikének nagyobb csoporttá egyesüléséből fejlődik tovább; miután e csoportok megszilárdultak, hasonlókkal egyesültek és még nagyobb csoportokká formálódtak. Osztályozásunknak tehát az elsőrendű társadalmakkal, vagyis a legegyszerűbbel kell kezdődnie.”²⁹

Ez a formális felfogás, amely figyelmen kívül hagyja, hogy a társadalmi csoportok maguk is a termelési-gazdasági viszonyok termékei, majdnem változatlanul átmentődött a modern polgári szociológiába.

A német szociológiában a társadalmi csoportkutatás fontosságát mindenekelőtt Simmel és L. v. Wiese hangsúlyozták ki. Mindketten a csoport fontos ismérvének tekintették a szervezethez (Organisiertheit). L. v. Wiese hangsúlyozza, hogy a „tulajdonképpeni csoport állandóan szervezett.”³⁰

A csoport már régebb idő óta áll az amerikai polgári szociológia érdeklődésének homlokterében is. Mindenekelőtt Cooley hangsúlyozta, hogy a társadalom nem egyénekre, hanem csoportokra épül: a szociológiának nem Smith

²⁸ Marx—Engels Válogatott művek, II. köt., 497. o.

²⁹ Durkheim: i. m. 115. o.

³⁰ L. v. Wiese: System der allgemeinen Soziologie von den sozialen Prozessen und den sozialen gebildender Massen, 2. kiadás, München, 1933.

úrral, hanem Smith úr családjával kell foglalkoznia. Ő vezette be az elsődleges csoport fogalmát 1909-ben megjelent munkájában,³¹ amelyben leírta az általa legjelentősebbnek tartott „elsődleges csoportokat” (primary group); ezek a család, a játszóközösség és a szomszédság. Ezeknek a létrejöttét az emberi természetre és az emberi eszmékre vezette vissza.

Már maga a Cooley által a társadalmi csoportok megjelölésére használt kifejezés („elsődleges csoport”) is jelzi, hogy itt ugyanolyan hamis társadalomfelfogásról van szó, mint Durkheimnél. A társadalmat nem a termelési-gazdasági viszonyokra felépítettnek látja, hanem olyan szervezetnek, amelyet az emberi természet és az eszmék hatására létrejött kis csoportok alkotnak.

A mikroszociológia a társadalmi csoportok kutatása fontosságának kihangsúlyozását is végletes szélsőségig vitte. Gittler szerint (aki Iowa állam kollégiumának szociológia professzora) az „elsődleges csoportok”, mint amilyen a család és a játszócsoport, teremtik meg az egyes ember emberi-társadalmi természetét (human social nature), s a másodlagos csoportok, illetve intézmények hozzák létre az emberi kulturális természetet.³²

A modern polgári szociológia nem elégedett meg a társadalmi csoportok kutatása jelentőségének elismerésével, hanem odáig megy, hogy ezt tekinti a szociológia kizárólagos tárgyának. A René König által szerkesztett Fischer Lexikon szerint „a mai szociológiában a csoport fogalmának arra a helyre kell kerülnie, amelyen korábban a társadalom (Gesellschaft) fogalma állt.”³³

A csoport fogalmáról a szociometrikus táboron belül eltérőek a vélemények. Moreno szerint „a csoport csak képletes kifejezés, s mint olyan nem működik: tényleges tartalma szerint kölcsönösen összekapcsolt személyekből áll . . .”³⁴ Ebből a megfogalmazásból is kiviláglik Moreno individualizmusa, a kollektívum háttérbe szorítása.

Georges Gurvitch csoportról vallott álláspontja nagyobb általánosítás és a teljességre törekvés igényével lép fel. „A csoport mint a társadalmasulás formája konkrét társadalmi típus, és mint a globális társadalom típusa: absztrakt — írja. A csoport reális kollektív egység, amely közös feladatot tölt be és közös magatartásmódot és attitűdöt fejez ki, s kívülről megfigyelhető kereteket teremt” . . .³⁵

A szociometrikus csoport-fogalom fő hibája abban van — amit Durkheim és Cooley társadalomfelfogásával kapcsolatosan már említettünk —, hogy a csoportot mechanikusan kiragadja az adott társadalom struktúrájából. Szemléletünkben a társadalom nem más, mint egymással kölcsönös kapcsolatban álló csoportok konglomerátuma. Ebből következik az a hamis szemléletmód, hogy a szociológia egyetlen, vagy legalábbis legfőbb tárgya csak a csoportkutatás lehet.

Ugyanaz a mechanikus szemléletmód érvényesül itt is, amelyről az előbbieken a szociális atommal kapcsolatban szóltunk. A csoport a társadalmi környezetből kiszakítva él, kialakulását, létezési módját, mozgásformáit *elsődlegesen* a benne elhelyezkedő egyéneknek az ösztönök sugallatára kialakult viszonyai szabják meg.

³¹ Social Organization, New-York, 1915. 23—24. o.

³² Gittler: i. m. New-York, 1952. 56. o.

³³ Fischer Lexikon 112. o.

³⁴ Psychodrama Monographs. 1. sz. 1944.

³⁵ Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 1955. 340. o.

Ez a szélsőségesen individualista felfogásmód sajátos formában jelentkezik Moreno témaválasztásaiban. Az általa vizsgált csoportok ugyanis az általános társadalmi-gazdasági hatástól a lehető legnagyobb mértékben izolált helyzetben voltak. Ilyen vizsgálat volt az, amelyet a Hudson Training Schoolban, egy olyan internátusban folytatott le, ahová a növendék leányok az ország minden részéből kerültek be, és ahol a társadalomtól bizonyos mértékig elszigetelve éltek és dolgoztak. Hasonló helyzetben volt, a természetes társadalmi körülményektől való elszigeteltség tekintetében, az a pilótacsoport is, amelyet a második világháború idején vizsgált.

Természetesen úgy, ahogy a szociometrikus irányzat szélesedett lehetlenné vált, hogy csupán ilyen elszigetelt helyzetben élő társadalmi csoportokat vizsgáljanak, — különösen nem lehetett ezt megtenni az üzemszociológiai vizsgálatoknál. Ez is az egyik oka annak, hogy a „Human Relations” irányzata nem tud „következetesen szociometrikus” lenni, mintahogy ezt Moreno több ízben szemükre vetette.

A társadalmi csoportoknak társadalmi környezetükből kiszakítva történő vizsgálata a polgári szociológia számára azt az előnyös helyzetet látszik nyújtani, hogy ilyen módon megkerülheti az osztálytársadalom tényleges törvényeinek vizsgálatát, nem kell állást foglalnia az osztályok léte és nemléte kérdésében. Így alakul ki a szociometrikus elméletben a „társadalmi csoportok csodaországá”, ahogy egy polgári szociológus a közelmúltban jellemezte társadalomszemléletüket.

Legtöbb szociometrikus egyenesen tagadja annak lehetőségét, hogy olyan széles társadalmi alakulatot, mint a társadalmi osztályt, szociológiai módszerekkel vizsgálni lehetne. (A modern polgári szociológiában vannak olyan irányzatok, amelyekben nagy szerepet kap a társadalmi „rétegek” és a társadalmi mobilitás kutatása. A jelen tanulmányban azonban ezekkel az irányzatokkal nem foglalkozom.) Maga Moreno ugyan elismeri az ilyenfajta vizsgálat lehetőségét, de ezt csak mint perspektívát veti fel olyan formában, hogy a társadalmi csoportok vizsgálatára építve egy későbbi időpontban lehet majd és kell is nagyobb összefüggésekben mozgó társadalmi elemzéseket végezni. „Mi az emberi viszonyoknak atomszerű, elementáris (vagy mikroszociológikus) struktúráját úgy tekintjük — írja Moreno —, mint nélkülözhetetlen preludiumot és alapot a szociológiai kutatások számára.”³⁶

A mikro- és makroszociológia szétválasztása a szociometrikusok csoportelméletében még inkább kiélezi a burzsoá szociológiában érvényesülő mechanikus szemléletmódot. A szociometrikus mikroanalízis nincs tekintettel a makroviszonyokra, s így az objektív társadalom-gazdasági környezetre sem. Útja tehát szükségszerűen és egyenesen elvezet az irracionalizmusba, az „isteni substanciók”, a „történelem felett álló gének” világába.

De nemcsak a társadalom nagyobb összefüggéseiről alakul ki ilyen módon hamis kép, hanem magukról a látszólag objektív módszerekkel vizsgált társadalmi csoportokról is.

Az egész társadalom figyelembevétele nélkül az egyes csoportok életének, létezésének, mozgásformáinak sajátosságait nem lehet a maga valóságában megérteni, mert hiszen a társadalom legkisebb egységében is benne vannak a nagy társadalmi összefüggések.

³⁶ Gurvitch idézi: „Mikrosoziologie und Soziometrie. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft” 1956. 301. o.

Nem vizsgálhatunk semmiféle emberi csoportot anélkül, hogy ne tudnánk, milyen társadalmi-gazdasági környezetben alakult ki, és hogy tagjai a társadalom melyik osztályához vagy rétegéhez tartoznak.

Mindebből egyáltalában nem következik, hogy a marxista szociológiában elvethetjük, vagy akárcsak lebecsülhetjük a társadalmi csoportok (család, munkacsoport stb.) kutatását.

A történelmi materializmus elvei alapján el kell ismernünk, az ún. kis csoportoknak, mint amilyen a család, az üzemi munkacsoport, nagy szerepe van az egyes ember életében. Sőt nehéz túlértékelni annak jelentőségét, hogy pl. a munkacsoportokban az egyes egyének érzelmileg miként kapcsolódnak egymáshoz. Minden szociológiai tanulmány nélkül is, a mindennapi élet tapasztalataiból meggyőződhetünk arról, hogy jól összeszokott, egymást tisztelő és szerető tagokból álló munkáskollektívák valóságos csodákat tudnak véghezvinni.

S mi lehetne szebb és fontosabb feladata a marxista szociológiának, mint kutatni a munkáskollektívák belső összeforrásának törvényszerűségeit, és keresni azokat a feltételeket, amelyek között a baráti, a „rokonszenv-kapcsolatok” a legkedvezőbbben fejlődnek az egyes csoportokon belül a tagok között, és nagyobb munkáskollektívákban a különböző csoportok között. De a társadalmi csoportokat nem szemlélhetjük a társadalmi környezettől elszigetelten. Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. munkája előszavában azt írja, hogy az osztálytársadalomban „a család rendjét teljesen a tulajdon rendje határozza meg, és benne szabadon bontakoznak ki azok az osztályellentétek és osztályharcok, amelyek minden eddigi írott történelem tartalmát kitöltik.”³⁷

A szociológiai kutatás számára, ha a tudományosságra igényt tart, a kiinduló alap nem lehet más, mint az, hogy milyen gazdasági viszonyok között élnek a csoport tagjai; ezek feltárása nélkül a társadalmi csoportok kialakulásának és fejlődésének sajátosságait nem lehet megérteni.

6. Az értékek „átértékelése”

A mikroszociológusok és szociometrikusok írásaiból — bármennyire törekszenek is tudományos munkásságukat empirikus kutatásokra, a „szak-tudományokra” korlátozni — határozott világnézet bontakozik ki. Ez nyomon követhető azért is, mert nemegyszer átlépik a saját maguk emelte korlátokat és nyíltan kimondják világnézeti elveiket, amelyek kutatásaikat vezérik, de amelyeknek létezését módszertani elméletükben előszeretettel tagadják.

A szociometrikusok az irracionálizmus és a romantikus antikapitalizmus hagyományait követve, az „értékek átértékelését” követelik. Az „átértékelésen” nem egyszer olyan fogalmak elvetését, vagy lényeges tartalmának megtagadását értik, amelyek a múlt századbeli polgári szociológiának még alapvető megállapításai voltak.

Az úttjukban álló, s szerintük átértékelésre váró fogalmak között fontos helyet foglal el a „haladás” fogalma. Auguste Comte, Herbert Spencer és sok más kiemelkedő múlt századbeli polgári szociológus számára vitán felül állt, hogy az emberi társadalom történelmében határozott haladás figyelhető meg.

³⁷ Marx—Engels: Válogatott művek, II. köt. Szikra. 1949. 167. o.

A haladás mibenlétét természetesen különböző módon, és társadalomszemléletüknek megfelelően gondolták el. Számukra nem az volt kérdéses, hogy megfigyelhető-e haladás az emberiség történetében, hanem az, hogy miben mutatkozik az meg, és milyen erők hatására történik.

Durkheim, a szociometria egyik szellemi előfutára azonban már határozottan tagadta a társadalom fejlődésének lehetőségét. „... a valóságban fejlődés nem létezik — állapította meg —, a megfigyelés számára csak egyes társadalmak léteznek és vannak adva, amelyek egymástól függetlenül keletkeznek, fejlődnek és tűnnek el.”³⁸

A mikroszociológusok, illetve szociometrikusok lényegében ugyanezt az elvet vallják, amikor a „haladás” fogalmát elvetik, vagy helyettesíteni kívánják a „változás” fogalmával. A szociológusok nemzetközi társaságának III. kongresszusán 1956-ban, Amsterdamban ebben az értelemben szerepelt „A társadalmi változások szociológiai kutatásai” c. téma, amelynek előadója az előzőekben már többször említett L. v. Wiese volt.

A szociometrikusok a haladástól való babonás félelmükben még a változásnak kitett társadalmi jelenségek körét is szűkíteni igyekeznek. Így pl. Moreno elismeri ugyan, hogy a társadalmi atom a benne szereplő egyének szempontjából változik — amit egyébként lehetetlen lenne el nem ismerni —, emellett azonban azt hangsúlyozza ki, hogy a társadalmi atom struktúrája meghatározott állandósággal rendelkezik.

De nemcsak a társadalmi haladás kérdésében foglalnak el reakciós álláspontot, hanem a társadalmi történések okozati összefüggésének megítélésében is. Szélsőséges egyoldalúsággal az indetermináltság mellett állnak ki.

Ez a felfogás szoros kapcsolatban van nemcsak az irracionalista filozófia már említett irányzatával (Bergson), hanem a „mélypszichológia” felfogásmódjával is. Jung kijelentése szerint az „... élet és a sors irracionálisak” — és éppen emiatt végső fokon a véletlent tekinti a társadalmi-történelmi események jellegzetességének ... „Gyakorlatilag a véletlen mindenütt megnyilatkozik, mégpedig olyan szembetűnő módon, hogy kauzális filozófiánkat nyugodtan félretehetjük.”³⁹

Lényegében ugyanezt vallja Moreno: „... az emberi viszonyokban és az emberi társadalomban — írja —: az egyén spontaneitása — ez az alfa és az omega, minden társadalmi szituáció és minden kísérlet döntő mozzanata.”⁴⁰

Gurwitsch lényegében helyesli ezt a megállapítást, mindössze azzal enyhíti, hogy bizonyos esetekben elismeri, a társadalmi jelenségek között fennálló kölcsönös kapcsolatot, de ugyanakkor védelmezi Moreno indeterminizmust hirdető nézetét az ún. „mechanisztikus determinizmussal” szemben.⁴¹

A marxizmust is ez utóbbihoz számítja, és ezzel durván meghamisítja a történelmi materialista szemléletmódot.

Nincs szükség a marxizmus alaposabb tanulmányozására ahhoz, hogy valaki meg tudja állapítani ennek a vádnak teljes alaptalanságát. A marxizmus a történelmi szükségszerűséget hangsúlyozza ugyan, de ugyanakkor elismeri a véletlen és a szubjektív oldal szerepét is.

³⁸ Durkheim: i. m. 30. o.

³⁹ Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Bp. 1948. 76—77. o.

⁴⁰ Moreno: Sociometria, 189. o.

⁴¹ Gurwitsch: Mikrosoziologie und Soziometrie. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 1955. évf.

A marxisták határozottan felléptek és fellépnek a történelmi szükségszerűség tagadói ellen — akik közé napjainkban Morenotól Gurvitchig felsorakoztak a szociometrikusok —, nemesak a tudományos igazság, hanem az emberi haladás érdekében is, mert hiszen a történelmi indeterminizmus ilyen vagy amolyan formában, de végső fokon a reakció védelmézését szolgálja.

Abban a modern burzsoá szociológusoknak természetesen igazuk van, hogy történelmi események a különböző országokban a maguk egyediségében és konkrétságában nem egyféleképpen zajlanak le. A Föld különböző részein az azonos tartalmú társadalmi alakulatok a maguk realizált formájában, a maguk egyediségében mások és mások. De a társadalomban éppenúgy, mint a természetben az egyediben benne van az általános, a formában a lényeg. A francia nemzet a maga egyediségében nem ugyanaz, mint az angol, de társadalmi lényegüket tekintve, a formai különbözőség ellenére is könnyen megtalálhatjuk a minőségileg azonos tartalmat, ami nem más, mint a társadalmi-gazdasági szerkezet alapvető azonossága.

A szociometrikusok, illetve mikroszociológusok a determinizmust és a történelmi szükségszerűséget tagadó nézeteikkel sajátos voluntarista irányzatot képviselnek. Ha ugyanis a szubjektív oldalnak, a tudatnak, vagy még inkább az érzelmi kapcsolatoknak van elsődleges szerepe a társadalmi fejlődésben — mint ahogy ők állítják —, akkor a termelési-gazdasági viszonyok megváltoztatása nélkül is mód van a jelentkező társadalmi ellentmondások és konfliktusok feloldására.

Mindebből következik többek között az emberi szabadságról vallott nézetük is, amely világnézetüknek sarkalatos pontja. Gurvitch az emberi szabadságot szembeállítja a történelmi szükségszerűséggel, s azon az embernek a természet törvényeitől való szabadságát érti. A fejlődés, amit ezen a téren elismer, nem más, mint az, hogy az ember egyre inkább függetleníteni tudja magát a természet törvényeitől.

Moreno az emberi szabadságot az „ösztönös alkotásban” és ennek korlátlan lehetőségében véli felfedezni. Ez újra csak azt igazolja, hogy a szociometrikusok nem egyszer hangoztatott kollektívizmusa látszat, álláspontjuk minden lényeges kérdésben szélsőséges individualizmus.

Az eddig leírtakból logikusan következik, hogy tagadják a társadalmi törvények létét. Ebben az esetben is a múlt századbeli polgári szociológia álláspontjától való viszakozásról van szó. Auguste Comte — mint ismeretes — még az általános társadalmi törvények érvényességét hirdette, és erről a múlt század második felének szinte minden jelentős szociológiai irányzata hozzá hasonlóan vélekedett.

Moreno, Gurvitch, König és általában a szociometrikusok nem ismerik el általános társadalmi törvények létezését, és éppen ezért szembenállnak minden olyan szociológiai irányzattal, amely feladatának tartja általános társadalmi törvények feltárását.

G. Gurvitch egyik legfontosabb céljának tekinti a társadalmi törvények létezésének elismerése elleni harcot. Abban reménykedik, hogy neki sikerült megsemmisítenie „a társadalmi törvények uralma visszaállításának minden lehetőségét”.⁴²

⁴² G. Gurvitch: *D'éterminismes sociaux et liberté humaine*. 28. o. Bachitov idézi *Ob odnoj „novejszej” szocialnoj utopii e. munkájában*. Moszkva, 1956. 89. o.

Ugyanakkor, amikor a szociometrikusok tagadják az általános társadalmi törvények létezését, nem ennyire egyöntetű álláspontot foglalnak el abban a kérdésben, hogy vannak-e a társadalmi mikroorganizmusnak, a társadalmi csoportoknak és szociometrikus szerkezetüknek mozgástörvényei, illetve törvényszerűségei.

Vannak olyanok, akik azt állítják, hogy a társadalom mikroorganizmusában felismerhetők általános törvények, mások viszont csak részleges törvényszerűségek létezését ismerik el. G. Gurvitch szerint mindössze „tendenciajellegű szabályszerűségek léteznek.”

Méginkább vitás az, hogy az egyes szociometrikusok mit tekintenek a társadalmi mikroorganizmus törvényeinek vagy törvényszerűségeinek. Ennek a kérdésnek a taglalásában is jól megfigyelhető, hogy a modern polgári szociológiában mennyire összekeveredik az egyedi az általánossal, a lényeges a lényegtelennel.

A mikroszociológusok egy része például olyan törvényt állított fel, amely szerint egy csoporton belül annál nagyobb az egyenlenség és szét húzás, mennél jobban ismerik egymást a tagok, és mennél szorosabb a közöttük levő közvetlen személyi kapcsolat.

Nyilvánvaló, hogy lehet találni egyes eseteket, amikor ilyenfajta összefüggés ténylegesen jellemző a csoport életére. De vajon nem áll-e fenn gyakran ennek éppen az ellenkezője is? Minden tapasztalat azt igazolja, hogy igen. Erre mutat többek között az is, hogy a mikroszociológusok egy másik része az előbbi állásponttal szemben éppen azt vallja, hogy mennél közelebbi kapcsolatban vannak egymással a csoport tagjai, annál kisebb a közöttük levő ellentmondás, annál kevesebb a konfliktus.

Mindegyik véleménynek igazat adhatunk abban, hogy adódik ilyen és amolyan összefüggés is, ez azonban nem bizonyítja sem az egyiknek, sem a másiknak az igazát. Ez a példa inkább amellettt tanúskodik, hogy nem a társadalmi események felszínén kell keresni a törvényszerű összefüggéseket, hanem mélyebbre kell hatolni, a társadalom belsőbb összefüggéseit kell feltárni.

Azok a társadalmi jelenségek, amelyeket a szociometrikusok a társadalmi mikroorganizmusba sorolnak, ha néha sok közvetettséggel is, de összefüggnek a termelési-gazdasági viszonyokkal. A társadalmi jelenségek igazi magyarázatát végső fokon éppen ebben a szférában lehetne megtalálni. De vajon nem ez-e az a terület, amelytől babonás félelemmel menekül az egész modern burzsoá szociológia?

Természetesen a mikroszociológusok, illetve szociometrikusok sem lehetnek el szó nélkül azon tény mellett, hogy a kapitalizmusban a társadalom különböző tagjainak anyagi helyzete nem egyenlő. Ezt kénytelenek elismerni, de óvakodnak attól, hogy ezt a termelőeszközökhöz való egyenlőtlen viszonyra vezessék vissza. Ehelyett, régi recept szerint, megmaradnak a felszínen, az osztás egyenlőtlenségénél. Így G. Gurvitch pl. a javak elosztásának különbözőségéből és a társadalomban elfoglalt hely ismérveiből kiindulva tíz társadalmi réteget különböztet meg.

Moreno még eddig sem jut el, hanem — ha elméletben is — de új osztályt teremt: a szociometrikus proletáriátust. Nem tréfáról van szó! Moreno szerint létezik olyan proletáriátus, ahova a „szociometrikusan” szegények tartoznak, vagyis azok, akiknek — függetlenül anyagi helyzetüktől — szűk a szocialis atomjuk, vagyis akiket a társadalom kevés tagjához fűznek érzelmi kapcsolatok.

Tévedések elkerülése végett azt is hozzáfűzi, hogy szerinte ezt a proletariátust semmiféle társadalmi forradalom sem tudja felszabadítani, helyeztük csak a szociometrikus receptek segítségével javítható.

A szociometrikusoknál nemcsak a marxizmus osztályfelfogása jelentkezik torz és néha szinte nevetséges formában, hanem az alap és felépítmény fogalma és kapcsolata is. Parsons Talcottnál is találhatunk kísérletet arra, hogy a polgári szociológia szájíze szerint alakítsa át a marxizmusnak e kérdésre vonatkozó megállapításait. A társadalom keretében négy különböző „nívó” vagy „színvonalat” (level) különböztet meg, amelyek együtt egy strukturálisan tagolt társadalmat alkotnak. (A primér csoportok, a gazdasági szervezetek, az intézmények és a politikai szervezetek rendszere.) E. Walter ezt úgy interpretálja, hogy Talcott „megjavította” és finomította Marx elméletét.

A mikroszociológusok közül, különösen Gurvitchnél, találunk nagy igyekezetet az alap és felépítmény értelmezésének és összefüggésének további „finomítására”, s ezzel együtt az eredeti marxi gondolat elsikkasztására. S a lényeg ezekben a „kísérletekben” korántsem abban van, hogy 4 vagy 10 egymásfölötti rétegre bontják a társadalmat, hanem az, hogy az alaphoz, illetve a felépítményhez tartozó egyes rétegek között miben látják a kölcsönös kapcsolatot. A mikroszociológusok és szociometrikusok álláspontja félreérthetetlen: tagadják a gazdasági alap döntő meghatározó szerepét.

Miért van szükségük az „empirikus” szociometrikusoknak a fogalmak átértékelésére? Miért nem maradnak meg minden fogadalmuk ellenére sem a konkrét társadalmi tények vizsgálatánál? Nem utolsósorban azért, amiről Marx és Engels beszélnek a „Német ideológiában”. „A tapasztalati megfigyelésnek minden egyes esetben empirikusan, minden *misztifikáció* és *okoskodás* nélkül ki kell mutatnia a társadalmi és politikai tagozódásnak a termeléssel való összefüggését.”⁴³

A modern polgári szociológia, hogy ezt a számára komoly buktatót elkerülje, igénybeveszi a „misztifikációt” is és az „okoskodást” is.

7. A kapitalizmus apologetikája a „mikroszociológiában” és a „szociometriában”

Az eddig előadottakból egyáltalában nem következik, hogy a szociometrikusok minden további nélkül vállalkoznának a kapitalizmus közvetlen apologetikájára. Ha ezt cselekednék, aligha tehették volna szert viszonylag rövid idő alatt nagy befolyásra a polgári társadalomtudományban. A mai kapitalista társadalom belső ellentmondásai annyira nyilvánvalók, hogy olyan elmélet, amely ezek előtt szemet húnny, még a polgári társadalomtudományban sem gyakorolhat irányító hatást. S éppen ezért a mikroszociológusok és szociometrikusok leggyakrabban a kapitalizmus indirekt védőiként lépnek fel.

A kapitalizmus „indirekt apologetikájához” hozzátartozik, hogy Moreno a maga módszerét az adott társadalmi rendszer fölött állónak igyekszik feltüntetni. A szociometrikus elméletről azt írja, hogy az „semleges, vagy mondjuk, hogy a lehetőségek szerint semleges a létező, vagy a megváltozóban levő társadalmi rendszerhez való viszonyában. A szociometria egyforma mértékben alkalmazható bármely társadalmi típusra, amely felmerült a múltban, vagy fel fog merülni a jövőben.”⁴⁴

⁴³ Marx—Engels: A német ideológia. Szikra. 1952. 8. o. (Aláhúzás tőlem. H. A.)

⁴⁴ Moreno: Szociometria. 173. o.

A többi szociometrikus is látszólag a „semlegesség” álláspontjáról bírálja a kapitalizmust. Kritikájuk szavakban rendkívül éles, de mert ez nem a lényegre vonatkozik, a burzsoá uralkodóosztály a még annyira éles kirohanásokat sem veszi tőlük zokon. Régi felismerés az, hogy a szavakban enyhe, de találó bírálatért a megbírált sokkalta inkább megharagszik, mint az élesebb, de reá nem illő jelzőkért.

Már a szociometria szociológus előfutárainál, Durkheimnél éppen úgy, mint Simmelnél, megtalálhatjuk azt a gondolatot, hogy a kapitalizmusban a társadalmi feszültségek növekvőben vannak. Még Simmel is, aki Durkheimnél óvatosabb ebben a tekintetben, arról ír, hogy a társadalomban, és ennek következtében a tudatban lezajló differenciálódás nem csökkenti, hanem növeli a társadalmi összeütközések számát.

A szociometrikusok nagyobb része ugyanezt a gondolatot sokkal élesebben fejezi ki, amikor a mai kapitalista társadalmi rendszerről ír. „Mély válságról”, „meghasonlottságról”, „kiúttalanságról” írnak. Romantikus antikapitalista elődjekhez hasonlóan fájdalmas nosztalgiával emlegetik a XVIII. századot, az „established society” korszakát, amikor az egyes ember még biztos társadalmi rendszerben tudhatta magát.⁴⁵

A szellemi előd Durkheim kiinduló tételei között szerepelt, hogy a kapitalizmusban

a) nő a szerencsétlen egyének száma és

b) az emberek különböző csoportjai között egyre mélyebbek lesznek a szakadékok. Ezeket a megállapításait ma is gyakran idézik helyeslőleg a mikroszociológiai irodalomban.

Az „established society”-t követő közel két évszázadot hasonlóan jellemzik, mint a két világháború közötti időkből ismert romantikus antikapitalista irányzatok. „Jött az iparosítás s szétörte a családot”; „A család, amely valamikor önálló munkaközösség volt, most lefokozódott egyszerű fogyasztási struktúra a kapitalizmus egész eddigi fejlődése során nem tudott kialakulni”; „Az új népvándorlás, amely az iparosítással kezdetét vette (a faluban lakók városban vándorlására gondolnak, ami egyik leggyakoribb témája a modern polgári szociológiának); változatlanul tovább tart” — ilyen vagy hasonló megállapításokkal gyakran találkozunk a „mikroszociológia” és a „szociometria” irodalmában.

„Az ipari forradalom az embert a szószeres értelemben gyökértelenné tette. Az embernek nincs maradandó helye, nincs egy talpalatnyi földje... izolált, atomizált, anoním állapotba került” — írja Gasser.⁴⁶

S természetesen nem hiányozhat a bűvös ortega-y-gasseti kifejezés, az „eltömegesedés” sem. Amikor a mikroszociológia társadalomkritikáját olvasuk, szinte a felszabadulás előtti Magyarországon érezzük magunkat, minden sorukban a harmincas évek magyar népies mozgalmanak romantikus antikapitalista kritikájára ismerhetünk.

Moreno is „élesen” bírálja a mai kapitalista társadalmat. Véleménye szerint a kapitalista társadalom „kétségbeesett” és „kritikus helyzetben” van — mégpedig azért, mert alacsony a társadalom tagjainak összeforrottsága. G. Gurvitch is azt tartja „nem dogmatikus” dialektikája fő feladatának, hogy

⁴⁵ Pl. Gasser: Mensch in modernem Betrieb. Köln. 1952. 7. o.

⁴⁶ Gasser: i. m. 9. o.

szétromboljon minden kellemes illúziót a békéről, és kiáltó szavakkal figyelmeztesse az emberiséget, hogy nagy veszélyek, mély szakadékok, váratlan fordulatok várják történelmének útján.

A mikroszociológusok a kapitalizmus társadalmi rendszerének szavakban éles — de nem a lényegét, nem a termelési viszonyokat érintő — bírálata ellenére is messze állnak attól, hogy a romantikus antikapitalizmus egyenes követőinek tekinthessük őket. Mindenekelőtt azért, mert bármennyire éles szavakkal ítélik is el a kapitalista társadalomban uralkodó viszonyokat, ez elméletükben kevés szerepet játszik, nem való sokkal többre, mint annak motiválására, hogy milyen nagy szükség van „csodadoktorságukra.”

Társadalomszemléletükben a fennálló társadalmi viszonyok kritikája teljesen alá rendelt jelentőségű a kapitalizmus közvetett apologetikája mellett. Írásaikban a főhangsúly annak hirdetésén van, hogy a kapitalizmus minden betegsége ellenére is gyógyítható, mégpedig a „szociometrikus” receptek segítségével.

De hogyan is akarják meggyógyítani „drága betegüket”?

Ahhoz, hogy a modern polgári társadalom ezen új „csodadoktorai” a beteg gyógyítására használatosnak mutatkozó recepteket tudjanak ajánlani, szükség van a betegség kórokozójának megállapítására. Miben találják meg a szociometrikusok a társadalmi bajok forrását?

Mindabból, amiről ez ideig szó volt, egyenesen következik, hogy semmiképpen sem az igazi okban, a termelőerők fejlődése és a kapitalista termelési viszonyok közötti kibékíthetetlen ellentmondásban keresik a dolog lényegét. Ez a burzsoázia számára rendkívül veszélyes vizekre vinné a modern polgári szociológia hajóját. S ők — legalábbis többségük — mitől sem félnek jobban, mint hogy szembekerüljenek a bőkezű burzsoáziával. Sőt szolgáltatokat szeretnének tenni a kapitalizmusnak.

A középkori fejedelmek csillagjósaihoz hasonlóan óvni kívánják az uralkodóosztályt a bajoktól, és pedig mindenekelőtt a veszedelmek legveszedelmesebbikétől: a **FORRADALOMTÓL**. „... a szociometrikus módszer valódi fegyvert tud szolgáltatni a forradalom ellen, olyan technikát tud adni az ember kezébe, amelynek segítségével megelőzhető a jövőben a társadalmi forradalmak” — írja Moreno.⁴⁷

Moreno minden társadalmi bajnak az okát egy, a magántulajdonosi osztály számára egyáltalában nem veszélyes „egyetemes törvényben” véli felfedezni. Szerinte a társadalmi feszültség és konfliktus legtöbb esetben abból fakad, hogy a hivatalos társadalmi szervezet nem felel meg a szociometrikus (érzelmi kapcsolatokra épülő) struktúrának.

„... a társadalmi konfliktusok és feszültségek majdnem egyenes arányban növekednek — írja alapvető munkájában — a hivatalos társadalom és a társadalmi matrix (ez lényegében a mikrostruktúrának felel meg Morenonál) közötti különbséggel.”⁴⁸

Gyakran hivatkoznak Marxra, arra a megállapítására, hogy a világot nemcsak megismerni, hanem megváltoztatni kell. De a változtatást nem a társadalom fejlődésének alapvető szférájában, a termelési-gazdasági viszonyokban akarják végrehajtani, hanem a társadalom külső szervezetében, a gazdasági, politikai stb. intézményekben. A „kapitalizmus” ebben a gondolkodási rendszerben csak „gazdasági intézmény”, amely kívülről hat a társadalomra.

⁴⁷ Moreno: Szociometrija. 124. o.

⁴⁸ Moreno: Who shall survive? New-York. 1953. 81. o. — Szociometrija, 181. o.

A mikroszociológia cikornyás mondatokban nem szűkölködő egész társadalomelmélete mindenekelőtt azzal lepeződik le, hogy a kapitalista társadalom alapvető ellentmondását, a tőkés- és a munkásosztály közötti antagonisztikus ellentétet figyelmen kívül hagyja, s helyette egy a társadalmi élet felületén jelentkező ellentétpárt tesz meg alapvetőnek. Felfogásmódjuk szerint az üzemekben nem a munkás és a tőkés között fennálló társadalmi ellentét az alapvető, hanem az az ellentét, amely a hivatalos üzemi szervezet és a munkások emocionális kapcsolatok által létrejövő szociometrikus struktúrája között fennáll.

A marxizmus természetesen nem tagadja, hogy nemcsak a tőkés és a munkás között áll fenn ellentét, hanem a munkás és a művezető, gyárrészleg-vezető stb. között is, de ennek alapvető oka lényegében abban van, hogy az utóbbiak a tőkés megbízottaiként járnak el, és a tőkés kizsákmányolás szolgálatában állnak. De azt sem lehet tagadni, hogy a „management” vezetési módszerének az ilyesfajta ellentétek motiválásában nagy a szerepe és a konfliktusok száma jelentősen csökkenthető olyan ügyes fogások segítségével, amelyet nem utolsósorban éppen a „mikroszociológusok” és a „szociometrikusok” javasolhatnak. Az alapvető ellentmondást azonban semmiféle „szociometriai” recept segítségével nem lehet megszüntetni, ehhez a termelési viszonyok forradalmi megváltoztatása, a termelőeszközök társadalmisítása szükséges.

A „mikroszociológusok” és a „szociometrikusok” tehát szavakban a régi „társadalmi rend” felváltását akarják, de amiben a változást véghezvinni javasolják, az nagyon messze esik az adott társadalmi rend lényegétől, a termelési viszonyoktól.

A Moreno által követelt „szociometrikus forradalom” és az általa létrehozni javasolt szociometrikus demokrácia voltaképpen mélyen reakciós társadalmi utópia. Hozzá hasonlóan Gurvitch is „forradalmat” hirdet, de ezt ő sem a politikai hatalomban vagy a termelési viszonyokban tartja szükségesnek, hanem a pszichológia terén.

A „mikroszociológiai”, illetve „szociometriai” iskola a kapitalizmus védelmezőinek szerepét játsza azzal is, hogy éles kommunistaelenességet képvisel. Igaz, hogy Moreno nem a fegyvereknek akarja a döntő szót juttatni, szerinte nem a harcmezőn, hanem az eszmék csatájában kell eldönteni a „ki éli túl” nagy kérdését. „A szociometrikus demokrácia — íme az eszme, amely erősebb a kommunizmusnál”, — kiált fel egyik beszédében.⁴⁹

De nem minden követője hisz hozzá hasonló fanatizmussal a „szociometrikus demokrácia” erejében, és nem egy közülük beállt és beáll a háborús propaganda szolgálatába.

9. A „szociometrikus” módszertan néhány általános vonása

A mikroszociológiai kutatásokban felismerhető a módszertan néhány általánosan érvényesülő sajátossága. A módszertan kihangsúlyozott fontosságára mutat a „szociometria” kifejezés szélesebb értelemben való használata is, és az a körülmény, hogy a „mikroszociológia” és a „szociometria” kifejezéseket szinonim kifejezéseként szokásos használni.

⁴⁹ Moreno: 1951. New-York. Idézi Szociometrija. 31. o.

E modern szociológiai irányzat meghaladottnak tekinti a polgári szociológia egyik fő módszerét, a társadalomstatisztikát. „Az empirikus szociológia, és talán a leggyakrabban használt segítő módszere, a társadalmi statisztika, olyan fogalmi apparátussal dolgozott, amely elöregedett, és ennek nem felel meg a kutatott objektum, a modern társadalom” — írja egy nyugatnémet szociológus.⁵⁰

Ez az éles ítélet egyenesen következik abból a mikroszociológiai felfogásból, amely lehetetlennek tartja a nagy társadalmi alakulatok (nemzet, osztály) kutatását és a szociológia tárgykörét a „kis csoportok” kutatására szűkíti le. Ehhez természetesen újfajta vizsgálati módszerekre van szükség. Különösen akkor nincs szükségük a társadalomstatisztikára, ha a „kis csoportokat” társadalmi környezetüktől elszakítva vizsgálják.

A módszertani kérdések jelentősége a polgári szociológiában ilyen értelemben először Durkheimnél merült fel nagy súllyal. „A szociológia módszerei” c. könyve az első kísérlet arra, hogy az irracionális irányába haladó pozitivistá polgári szociológia módszertanát rendszerezően leírják. Moreno azonban természetesen nem egyszerű követője ezen a téren Durkheimnek, hanem olyan újfajta módszertan kidolgozója, amely megfelel a polgári szociológia jelenlegi szélsőséges pozitívizmusának, irracionálisizmusának, és ugyanakkor a szociológiai kutatásoknál lehetővé teszi a magasabb matematikai módszerek (vektorális algebra, matrix-elmélet stb.) alkalmazását. Ilyen követelményeknek megfelelő módszertan kidolgozásához mindenképp a társadalomnak olyan alapvető egységeit kellett megtalálni, amelyek matematikai formulák segítségével elemezhetőek. A társadalmi mikroorganizmusnak az az elképzelt világa, amelyről az előzőekben szó volt, alkalmasnak látszott erre.

A szociometriában felhasznált módszerek közös sajátossága éppen abban van, hogy a csoporton belüli viszonyok — elsősorban a „szociometrikus” szerkezet felderítésére részben új módszereket alkalmaznak, de részben olyan régi megoldásokat is, amelyek előzőleg — esetleg a polgári társadalomtudomány más területén (pl. „mély-lélektan”) — alakultak ki.

A szociometrikusok kutatási módszertanának egyik leggyakoribb s közvetlen célja, hogy a szociális atomok világában az egyes individuumok közötti „közelség” fokát és minőségét (vonzás vagy taszítás) feltárja és mérhetővé tegye. Ehhez mindenképp elkerülhetetlennek mutatkozott a közvéleménykutatásban elterjedt „interjú” módszerek széles alkalmazása a szociológiai kutatásokban is. Mindenképp a csoport tagjainak megkérdezésével lehet megtudni azt, hogy egy adott társadalmi csoportban milyen érzelmi kapcsolat fűzi őket egymáshoz.

Moreno az ilyen természetű vizsgálatokhoz speciális szociometrikus „test”-eket dolgozott ki. Emellett a szociometrikus felvételeknél használatos „interjú-módszertannak” is nagy irodalma fejlődött ki.

A szociometrikus módszer egyik fontos típusa az interjú mellett a megfigyelés. A szociológusok — különösen az üzemszociológiában — részletesen leírják a csoport tagjainak külsőleg megfigyelhető mozgását, egymással kapcsolatos cselekedeteit, beszélgetéseit stb. Az ilyesfajta „kívülről” jövő megfigyeléseket Moreno inkább csak kiegészítő módszernek használja az üzem-

⁵⁰ Fritz Croner: Soziologie und Statistik. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1959. 3. 380. o.

szociológiai gyakorlatban, a „Human Relations” irányzatban azonban rendkívül nagy szerepet játszik.

A mikroszociológusok mindezeknek a módszereknek a segítségével, és különösen a szociometrikus „test”-ekkel, elsősorban azt igyekeznek leírni, hogy egy csoporton belül, milyen a „rokon- és ellenszenv”-hálózat, vagyis hogy a csoport egyes tagjait kihez fűzi rokonszenv és kihez ellenszenv, illetve kívül szemben közömbösek. A szociometrikus vizsgálat egyik legtipikusabb formája tehát az, hogy egy csoportnak (üzemi munkacsoport, osztályközösség) különféle módszerekkel (interjú, megfigyelés stb.) megállapítják a fenti értelemben vett „mikrostruktúráját.”

A „test”-módszerrel összegyűjtött feleletek elemzése rendszerint a szokásos statisztikai módszerrel történik (átlag és index számítások különböző formái).

A csoportban létesült közlési hálózat elemzéséhez gyakran a matrix-elmélethez fordulnak, de használnak valószínűségszámítási analíziseket is. (Ezen matematikai módszerek felhasználásának ismertetése túlhaladja e tanulmány kereteit. Részletes és rendszerezett tájékoztatót ad erről a kérdéssről Jiri Nehnevajsa: *Soziometrische Analyse von Gruppen*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1955. évfolyam.)

Az „interjúk” és megfigyelések segítségével nyert adatok feldolgozásában fontos helyet foglal el az ún. szociometrikus matrix, ami legtöbbször nem jelent mást, mint a rokonszenv és ellenszenv kapcsolatok matrix formában való felírását.

Egy üzemi munkacsoport hat tagja között megállapított ellenszenv és rokonszenv kapcsolatokat matrix formában „fel lehet írni” az alább közölt módon: (A matrixon a „+” rokonszenvet, a „-” ellenszenvet, és a „0” közömbösséget jelent. A vízszintes sorban a megkérdezettek, a függőleges sorban azok szerepelnek, akiről kérdeznek.) (l. 1. ábra.)

A fenti matrixból minden különösebb matematikai tudás nélkül is levezethető, hogy ki van a csoportban leginkább elszigetelt helyzetben (3 és 6), kívül szemben nyilvánul meg leginkább rokonszenv (5 és 2), és kik között van kölcsönös, illetve egyoldalú rokonszenv és ellenszenv kapcsolat.

Az egymáshoz kapcsolódásokat „szociogrammok” formájában írják fel. A csoporttagok közötti, az előbbi matrixból felismerhető kapcsolat pl. leírható a következő formában: (l. 2. ábra.)

Ez azonban így egy rendezetlen halmaz, amiből megfelelő rendező munka segítségével kihozható a következő „szociogramm”: (l. 3. ábra.)

Kölcsönös rokonszenv kapcsolat tehát az 1, 2 és 5-el jelzett csoporttag, illetve a 3-as és a 4-es között áll fenn.

A szociometrikusok gyakran alkalmazzák az ún. „test szituáció” létrehozásának módszerét. Ezt főleg olyan esetekben használják fel, amikor a csoport közös tulajdonságait, sajátosságait akarják feltárni. Használatos típus többek között az ún. „feszültségi test”, amely radikális választás elé állítja a csoport tagjait, pl. határozottan felteszik azt a kérdést, hogy amennyiben a csoportot két vagy három részre bontanók, ki kívül kíván egy csoportban lenni?

Említésre méltó még a „pszichodráma”, illetve „szociodráma” módszere, amelyet Moreno előbb dolgozott ki, minthogy a szociometrikus irányzatot kezdeményezte volna. A módszer lényege abban van, hogy meghatározott társadalmi körben, egy kigondolt helyzetben bizonyos történetet játszanak le a szereplőkkel és figyelik a résztvevők reakcióit.

Ez a módszer abból a divatos felfogásból indult ki, hogy az ember állandóan szerepet játszik, s az egyéniség meghatározott kapcsolatban van azzal a szereppel, amelyet magáénak tart, és amely magatartásán uralkodik.

A szociodráma ebben a felfogásban nem más, mint a szerepek mérésének az eszköze. Moreno szerint a szociodráma az emberi társadalom minden feszültségét miniatűr formában állítja elő.

	1	2	3	4	5	6
1		+	-	0	+	-
2	+		-	-	+	0
3	0	-		+	-	+
4	-	0	+		+	-
5	+	+	-	0		0
6	-	+	-	+	0	

1. ábra.

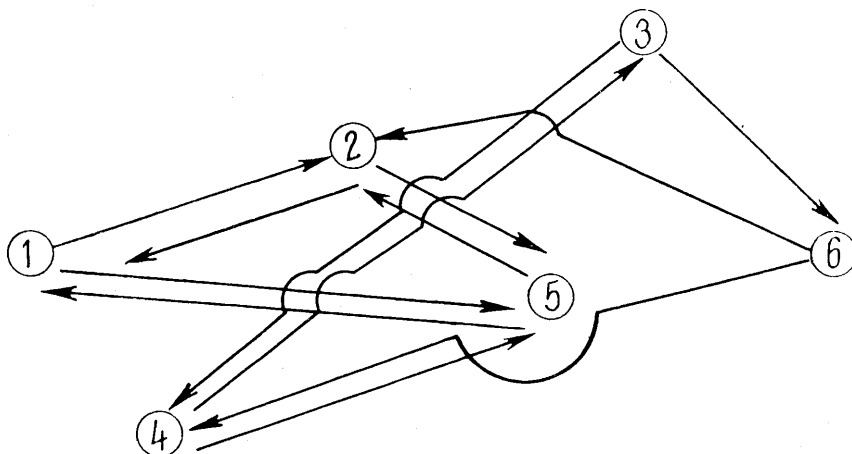
A mikroszociológusok első időben végzett kísérleteinek egyik sajátossága volt, hogy vizsgálataikat nem az élet normális menetébe bekapcsolódva végezték, hanem speciálisan a kísérletek számára létrehozott emberi közösségekben (pl. mesterségesen összeállított üzemi munkacsoportban vagy játszóközösségekben), ún. „klinikai” szituációkban.

Az ilyenfajta vizsgálatoknak még szociometrikus szempontból is rendkívül korlátozottak a lehetőségei. Ezt Moreno és mások is felismerték, s ennek nyomán egyre gyakrabban hangoztatják azt a követelést, hogy a vizsgálatokat a tényleges társadalmi helyzetben kell végezni.

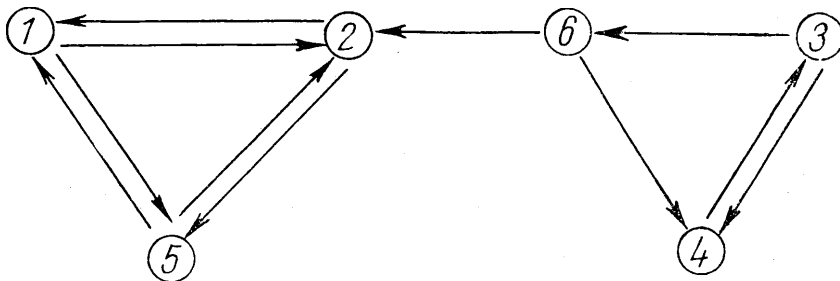
Az üzemszociológiai vizsgálatokban nagy szerepet játszik annak megállapítása, hogy az egyes csoportok tagjai hogyan viszonylanak a hivatalos vezetőhöz. A szociometrikus csoportvizsgálatoknak gyakran ismétlődő tárgya

emellett a szociometrikus értelemben vett „vezér” (leader) meghatározása. Ezen a csoportnak azt a tagját értik, akire leginkább irányul a rokonszenv, akire kedvező értelemben a legtöbb választás esett.

A csoportok szociometrikus struktúráját tipizálják aszerint, hogy a rokonszenv megnyilatkozások egy vagy több személyre irányulnak-e. Megállapítják azt is, hogy ki az ún. „természetes vezető”, akihez bajukban, gondjukban fordulnak a csoport tagjai.

2. ábra.

3. ábra.

Mindezekben a vizsgálatokban, az érdekes módszertani megoldások ellenére, rendkívül mechanikus szemléletet és a valóság durva leegyszerűsítését figyelhetjük meg.

A mikroszociológusok az előbbieken vázlatosan ismertetett módszerekkel megkísérik feltárni az érzelmi csoportok rendszerét. Többek között azt is igyekeznek megállapítani, hogy vannak-e a vizsgált hivatalos szervezetben baráti csoportok, klikkek, és azok milyen pozíciót foglalnak el a hivatalos vezetéssel szemben. Kimutatni igyekeznek továbbá, hogy kik vannak az egyes csoportokban elszigetelt helyzetben és mi okozza elszigeteltségüket.

Mindezek a kérdések — vagyis a módszertan gyakorlati alkalmazása — sokkal inkább elemezhető a szociometriának, illetve a mikroszociológiának olyan területén, mint az üzemszociológia, amelyben az egyik legjelentősebb burzsoá irányzat a már említett „Human Relations” (emberi kapcsolatok).

Amint az eddigiekből kitűnik, a szociometrikusok elsősorban interjú-módszerrel, azaz a csoport egyes tagjainak megkérdezésével igyekeznek felderíteni az egyes hivatali, üzemi, iskolai stb. szervezeteken belül a rokon- és ellenszenvek bonyolult hálózatát és rendszerét. Módszertanilag lényegében két nagy hibaforrással kell számolniuk: az egyik, hogy őszinték-e a megkérdezettek feleletei, a másik, hogy a felelet, amely jó esetben a pillanatnyi érzelmi viszonyt a valóságnak megfelelően tükrözi, mennyire felel meg a csoport tagjai között meglevő állandóbb jellegű közvetlen személyi kapcsolatoknak.

Az első hibaforrásra vonatkozóan a szociometrikus irodalomban gyakran találunk utalásokat, de ezek a dolog lényegét ritkán érintik. Nem mutatnak rá arra, hogy a „ki kivel ül le szívesen ebédelni” kérdésre adott válaszban nemcsak az érzelmi jellegű rokonszenv és ellenszenv van benne, hanem a szűkebb értelemben felfogott tudat is, amely az érzelmi kapcsolatok kialakításában, átalakításában döntő szerepet játszik.

Az érzelmi és a szűkebben vett tudati elem között kölcsönhatás áll fenn. A kettő között lehet, s legtöbbször van is ellentmondás, meg-nem-felelés. Az érzelmi és a tudati elem mint motívum egyaránt részt vesz az interjúra adott felelet, illetve a vizsgált magatartás kialakításában. Figyelembe kell venni azt is, hogy általában a szűken vett tudatos kapcsolat jobban igazodik a lét diktálta törvényszerűségekhez, míg az érzelmi kapcsolat jobban alá van vetve véletlenszerű eseményeknek. Éppen ez utóbbi magyarázza a másik hibaforrást, amelyről a szociometrikus irodalom nem akar tudomást venni. Az előbbiekből következően egyáltalán nem bizonyos ugyanis, hogy a kérdésre adott feleletek megegyeznek a konkrét helyzetben bekövetkező cselekedetekkel.

Mindezek a hibák azonban elsődlegesen nem magukból a módszerekből származnak, hanem a szociometrikus társadalomfelfogásból.

Érdemes megjegyezni, hogy a burzsoá szociológia említett módszereinek van polgári kritikája is, ez azonban figyelmét majdnem kizárólag a mikroszociológia egyes extrém tételeire és a külsőségekre irányítja, de nem veszi bírálat alá a leglényegesebbet, a társadalomfelfogásból eredő hibákat.

Érdemes utalni néhány ilyen „bírálatra”. Sok szó esik arról, hogy a szociometrikus módszer csak „horizontális” síkban tárja fel a csoport struktúráját, de figyelmen kívül hagyja a „vertikális” tagozódást. Ezen közelebb-ről azt értik, hogy egyes vizsgálatok a csoporton belüli társadalmi „statust” (rangot) figyelmen kívül hagyják.

Más szociometrikusokat azért ér bírálat, mert a szociometrikus „test”-et vagy a megfigyelés módszereit nem alkalmazzák a vizsgált csoport konkrét helyzetére, vagyis hogy sematikus módszereket alkalmaznak.

Sokszor előfordul a szociometrikus vizsgálatokban, hogy meghatározatlan kritériumú kérdéseket adnak fel. Ez a probléma vetődött fel abban a vitában, amelyet Moreno Jennings-sel folytatott, aki azt a kérdést adta fel a vizsgált csoport tagjainak, hogy „kivel szeretne pihenni”.

Moreno ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a „pihenés”, éppen úgy, mint a „barátság”, a kritériumok egész sorát foglalja magában, és a pihenés különböző fajtái szerint egész más lehet az adott válasz.

Nem kevés bírálattal éri a mikroszociológiát a „hiperempirizmus” szellemében fogant szélsőséges tárgyválasztásért is.

A legutóbbi nemzetközi szociológiai kongresszuson egy amerikai szociológus azzal karikírozta ki társait, hogy amennyiben így fejlődik tovább a polgári szociológia, szükség lesz az „esernyőhasználat” szociológiájára. Ebben az új tudományágban tanulmányozni lehetne az esernyők színét, számát, méreteit, s meg lehetne állapítani olyan törvényszerűségeket, mint azt, hogy esős időben növekszik az esernyőt hordók száma, vagy hogy az esernyőt hordók számához igazodik az esernyők száma.”

Ez a satirikus kritika a modern polgári szociológia legjellemzőbb sajátosságaira mutat rá, arra hogy menekül a társadalom mélyebb összefüggéseinek feltárása elől, megragad a társadalmi élet felületén tapasztalt jelenségek-nél, a magától értetődő összefüggések vizsgálatánál.

A szociometriában és a mikroszociológiában az egyik leginkább szembeszökő jelenség — s ez a polgári szociológusok nem kis részénél is szemet szűr — , hogy az egyes társadalmi jelenségek vizsgálatánál tagadják a rendező elvek szükségességét, sőt sokszor még az általános módszertan szerepét is kétségbevonják. A mikroszociológusok, az „apriorisztikus” elvek ellen hadakozva nem veszik észre — legalábbis sokan közülük nem — , hogy amikor az elmélet jelentőségét tagadják, már ezzel is határozott elméleti platform alapján fognak hozzá a vizsgálatukhoz. Hiszen magának a vizsgálat tárgyának kiválasztása sem mehet végbe a társadalomról előzetesen kialakult valamiféle általános álláspont nélkül.

Az elmélet jelentőségének tagadása annyit azonban mindenestre eredményez, hogy a modern polgári szociológiai kutatások nagy részében merő praktikizmus uralkodik, és emiatt a tudomány határozott elszegényesedése jött létre. A polgári szociológiában nem új ez a jelenség. Kárl Mannheim már az első világháborút követő években megállapította, hogy az amerikai szociológusok felesleges félelemmel viseltetnek az elmélet iránt. A múlt évi nemzetközi szociológiai kongresszuson Lazarfeld ugyanebben az értelemben bírálta az amerikai szociológiát.

A német szociológia háború utáni fejlődéséről Theodor W. Adorno így ír : „Ha Németországban (értsd Nyugat-Németországban) a szociológia jelenlegi állapotát drasztikusan akarnánk jellemezni, akkor azt kell mondanunk, hogy az elszakadt (abgespalten) a filozófiától.” „Még a »politikai szociológiában« is történelmietlen empirikus analízisek uralkodnak.”⁵¹

Sőt maga René König is kijelentette, hogy az „empirikus kutatások fő baja — az elmélet hiánya.” S még önkritikát is gyakorolt ilyenképpen: „A múltban én magam is ellene voltam az általános módszertannak és az általános módszertani kérdéseknek. Most már látom ennek hibás voltát.”⁵²

Németországban a maihoz képest mélyen elméleti volt Max Weber tudományos tevékenysége, pedig polgári szociológus kortársaihoz mérve, nem is joggal tanul, pozitivistának és empirikusnak nevezték.

Az elmélet tagadása megmutatkozik pl. abban is, ahogy G. Gurvitch a dialektikát kezeli. Megtisztítani igyekezik a dialektikát minden filozófiai tartalmától. A materialista dialektika ellen mint „dogmatikus dialektika” ellen lép fel, s mindennek eredményeként nála a dialektika a társadalmi

⁵¹ Kölner Zeitschrift für Soziologie. 1959.

⁵² Idézi: Voproszi Filozofii. 1959. 12. sz.

valóságtól elvonatkoztatott formális logikai szabályok gyűjteményévé lesz.

A szociológiának ez az erőltetett leválasztása a filozófiáról, sőt szélesebben az elméletről, messzemenő következményekkel jár a modern polgári szociológia által végzett kutatások tudományos értékére nézve. Ebből következik pl. többek között az a rendkívül gyakran tapasztalható jelenség, hogy a véletlen és szükségszerű jelenségek között nem tesznek különbséget, és így az alapvető jelenségeket nem választják el a nem alapvetőktől. Csak ebben a szemléletmódban lehet fontosabbnak tartani mondjuk az öngyilkosságról szóló tanulmányokat az osztályok létének és az osztályviszonyoknak feltárásánál.

Ha a klasszikus polgári szociológiával szemben azt a vádat lehet felvetni, hogy benne az egyedi és a különös eltűnt az általánosban, akkor a mikroszociológiát méltán érheti vád azért, hogy csak halvány kísérleteket tesz az általános és tipikus megállapítására, és legtöbbször egyenesen tagadja ilyen absztrakció lehetőségét.

Teljes mértékben illik a jelenlegi modern burzsoá szociológiára — s különösen a mikroszociológusokra és szociometrikusokra — az, amit Lenin Sztrove Gazdaság és ár c. könyvének kritikája kapcsán a burzsoá társadalomtudósokról állapított meg: „Nem hisznek a jelen tudományos elemzésének lehetőségében, lemondanak a tudományról, igyekeznek füttyülni minden általánosításra, elrejtőzni a történelmi fejlődés mindenféle „törvénye” elől, igyekeznek körülkeríteni az erdőt fákkal...”

О СОЦИОМЕТРИИ И МИКРОСОЦИОЛОГИИ

Андраш Хегедюш

В своей статье автор рассматривает буржуазные социологические направления распространившееся после второй мировой войны, а именно, микросоциологию и социометрию Морено. Прежде всего в статье анализируется вопрос о том, как общественные отношения способствовали образованию типических направлений современной буржуазной социологии, а также вопрос о том, каковы те идеологические течения, которые сыграли роль в процессе складывания указанных социологических направлений.

Очерк рассматривает и критикует понимание общества в упомянутых выше направлениях современной буржуазной социологии, так называемую атомическую теорию общества и Морено «теорию группы», «теорию замены общественных отношений эмоциональными отношениями» и т. д. При этом автор показывает, что то, что в общественной теории этих направлений выставляется под лозунгом «переоценки ценностей» есть не что иное, как теоретический «тупик», отступление, шаг назад.

Автор подробно рассматривает как общественный кризис капитализма отражается в современной буржуазной социологии. Буржуазные социологи не могут закрыть глаза на болезни империалистического общества, регистрируя только поверхностные явления. В своей работе авторстрелится показать, что представители известных направлений буржуазной социологии частью непосредственно, но главным образом косвенно выступают в качестве защитников капиталистического строя.

Заключительная часть посвящена методике упомянутых направлений, технике, применяемой в их исследованиях. Автор критикует тот факт, что в исследованиях, проводимых представителями анализированных направлений лженаучной социологии отнесятся на задний план общественная статистика, и используются главным образом такие субъективные методы, как «интервью» и «анализэле».

ON MICROSOCIOLOGY AND ON SOCIOMETRY

András Hegedűs

In his article the author deals with bourgeois sociologist trends known as "micro-sociology" and the so called Moreno "sociometric" trends, which became famous and gained influence after the second world war. First the article discusses the question of what social relations helped the formation of the typical trends of modern bourgeois sociology and what intellectual trends played a part in their creation. (Simmel and L. V. Wiese „Beziehungslehre", the social conception of Durkheim, feudism, Bergson's irrational philosophy etc.)

The article discusses and criticizes the characteristics of the social conception of the trends of modern bourgeois sociology, which we have just mentioned: among them the so called Moreno "social atomic theory", "the group theory", the substitution of social relations with emotional relations, and at the same time it shows that everything which has been done in their social theories under the slogan of "the revaluation of the values" is nothing else but a retreat, a step back and a theoretical deadlock.

The author of the article deals, in a very detailed way, with the fact on how the social crisis of capitalism is reflected in modern bourgeois sociology. Bourgeois sociologists cannot close eyes before the fundamental illness of imperialist society, but they register only troubles which appear on the surface. The essay explains the roles of the representatives of those trends of sociology, which we have just talked about, and shows their positions as direct, but mostly as indirect defenders of capitalism.

The concluding part of the essay deals with the methods as well as with the technique they applied in their research work. It explains and criticises the pushing into the background of society-statistics, and also the predominance of subjective methods, like the "interview" and the "test" — examinations.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvényszerűségei és sajátos vonásai az egyes országokban*

M. D. KAMMARI

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában mély fordulat megy végbe a társadalmi élet minden területén. Forradalmi úton megszüntetik a termelőeszközök magántulajdonát, az ember ember által való kiszákmányolását és az általa szült antagonisztikus ellentéteket; éles osztályharc folyik a társadalmi tudat régi, idejétmúlt formáinak leküzdéséért. A munkásosztálynak a régi világ összes erői ellen vívott engesztelhetetlen harca során megszületnek az új, szocialista termelési viszonyok, amelyek a társadalmi tulajdon alapján állanak. Ezen új, szocialista gazdasági alapon fejlődik és erősödik a szocialista állam, válnak uralkodóvá a társadalmi tudat új, szocialista formái, a kommunista erkölcs, a szocialista művészet és irodalom, az új, szocialista kultúra.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában felmerült világtörténelmi jelentőségű feladatok megvalósításához a szovjet nép nem rendelkezett és nem is rendelkezhetett kész receptekkel. *Fel kellett tárn*i a társadalmi fejlődés *új törvényszerűségeit* és tudományosan meg kellett alapozni a párt és a szovjet állam politikáját, amely a kapitalizmus megsemmisítésére és a szocializmus felépítésére irányult. Ezt a feladatot teljesítette Lenin azzal, hogy az új történelmi korszak grandiózus feladatainak megfelelően alkalmazta és fejlesztette a marxizmus elméletét. Lenin a szocialista forradalom és a szocialista építés közben szerzett gyakorlati tapasztalatok általánosítása alapján új tétélekkel és következtetésekkel gazdagította a dialektikus és történelmi materializmust. Mindez a kommunizmus győzelméért folyó harc fényes távlatait adta a pártnak és a népnek.

Az alábbiakban a kapitalizmusból a szocializmusba és a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet néhány általános törvényszerűségével és az átmenetnek az egyes országokban megnyilvánuló sajátosságaiival kívánunk foglalkozni.

1. A szocializmus építésének általános törvényszerűségei

A szocialista forradalom és a szocializmus építésének általános törvényszerűségeit a következőkben lehet meghatározni:

A szocializmusba való átmenet általános törvényszerűsége: a proletariátus diktatúrájának, a munkásosztály politikai hatalmának megteremtése, a

* Ez a cikk a Magyar Filozófiai Szemle részére íródott.

kommunista párt vezetőserepe; a munkásosztály szövetsége a parasztság alapvető tömegeivel és más dolgozó rétegekkel; a nemzeti elnyomás megszüntetése, az internacionalizmus, az egyenjogúság, a testvéri barátság és a kölcsönös szocialista segítségnyújtás megvalósítása az egyes népek között; a kapitalista tulajdonviszonyok megszüntetése, a termelőeszközök társadalmi tulajdonának megteremtése; a szocialista ipar fejlesztése, a mezőgazdaság szocialista átalakítása, az iparnak és a mezőgazdaságnak egy egységés, tervszerűen fejlődő népgazdaságba való egyesítése a legfejlettebb technika alapján azzal a céllal, hogy minél teljesebben ki lehessen elégíteni a dolgozók növekvő szükségleteit; a szocialista felépítmény — a szocialista állam, a párt és a szocialista ideológia — uralkodó helyzetének megszilárdítása a szocializmus alapjainak a külső és belső ellenségtől való megvédele érdekében, valamint a dolgozók szocialista szellemben való nevelése; az adott ország dolgozóit más országok munkásosztályához fűző kapcsolatok megszilárdítása (proletárinternacionalizmus); a kultúrforradalom megvalósítása és a dolgozók összességének mindenoldalú fejlődése az új társadalom építésében való aktív részvételük alapján.

Minden társadalmi forradalom alapvető oka a régi társadalom méhében kifejlődött új termelőerők és a régi termelési viszonyok közti ellentét. Ez a konfliktus minden elhaló társadalmi alakulaton belül minőségileg más és más jellegűt ölt, a maga sajátosságos törvényei szerint fejlődik. Merőben más feltételek között és más formákban történik ennek a konfliktusnak a megoldása a szocialista forradalom időszakában, mint a burzsoá forradalomban.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalataiban világosan feltárultak azok az általános törvényszerűségek, amelyek a szocialista forradalmat jellemzik. Oroszország az Októberi Forradalom előestéjén átlagosan fejlett kapitalista ország volt, ahol ekkorra már kialakultak a monopolisztikus tőkés egyesülések. Az ipar és a munkásosztály nagyüzemekben történt koncentrációjának fokát tekintve Oroszország ezzel egyidejűleg még a legfejlettebb kapitalista országokat is megelőzte. Ugyanakkor a cári Oroszországot a feudális csökevények széleskörű fennmaradása és a külföldi tőkéttől való erős függés jellemezte. Oroszország mély társadalmi és politikai ellentéteknek volt a gyújtópontja és ezért gyenge szem volt az imperializmus láncában; olyan ország, amelynek elsőként kellett elszakítani ezt a láncot. Ilyenképpen Oroszországban megvoltak a szocialista forradalom győzelméhez és a proletariátus diktatúrájának megteremtéséhez szükséges gazdasági előfeltételek, és hasonlóképpen létrejöttek a forradalom igen erős szubjektív tényezői is.

Országunk munkásosztálya a szocialista forradalom végrehajtásával, a szovjet hatalom megteremtésével Oroszországot, politikai rendszerét tekintve, a legélenjáróbb kapitalista országok fölé helyezte. Ugyanakkor a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet anyagi bázisát tekintve, műszaki-gazdasági vonatkozásban, Oroszország elmaradott ország volt. Ily módon ellentmondáskeletkezett a régi gazdasági alap és az új, élenjáró politikai felépítmény között.

A II. Internacionálénak a szocializmushoz hűtlenné vált teoretikusai, Kautsky, Martov, Szuhanov és mások arra a következtetésre jutottak, hogy Oroszország munkásosztályának nem kellett volna magához ragadni a hatalmat, mivel Oroszország „nem érte el a termelőerők fejlődésének azt a fokát, amelyen lehetséges a szocializmus”, mivel Oroszországban nincsenek meg az ehhez szükséges objektív gazdasági előfeltételek és a megfelelő kulturális szín-

vonal.¹ Lenin leleplezte a II. Internacionálé ezen teoretikusait és bebizonyította, hogy ezek az emberek nem értették meg azt, ami a legdöntőbb a marxizmusban, annak forradalmi dialektikáját. Nem értették meg, hogy a vilákapitalizmus fejlődésének, a proletár világorradalomnak és a szocializmus építésének általános törvényszerűségei egyáltalán nem zárják ki a fejlődés formáinak sajátosságait az egyes országokban. A gazdaság és a politika összhangjának kérdését ezek a teoretikusok metafizikusan oldották meg, és nem akarták megérteni, hogy bizonyos történelmi feltételek között az elégséges gazdasági alappal rendelkező és a dolgozó tömegek támogatását élvező politikai hatalom teljes mértékben képes felszámolni az ország elmaradottságát és megvalósítani gyors ütemben a gazdasági élet és az új élenjáró politikai rendszer összhangját.

„A gyors ütem a szocializmus általános törvényszerűsége, amelyet ma már a szocialista tábor valamennyi országának tapasztalatai bizonyítanak”, — mondotta N. Sz. Hruscsov az SZKP XXI. kongresszusán. 1937-hez viszonyítva az ipari termelés a szocialista országokban 1958-ig ötszörösére nőtt. Ezen belül az NDK-ban 2,5-szeresére, Csehszlovákiában 3,3-szeresére, Romániában közel négyszeresére, Magyarországon (1956-ban az ellenforradalmi erők által okozott kár ellenére) több mint négyszeresére, Lengyelországban több mint 5,5-szeresére, Bulgáriában körülbelül kilenceszeresére, Albániában 18-szorosára nőtt az ipar termelése. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban (a háború és az intervenciók által okozott pusztítások ellenére) 1949-hez viszonyítva 3,5-szeresére, a Kínai Népköztársaságban pedig 1950—1958 között körülbelül tízszeresére nőtt a termelés.

Ezek az adatok azt is mutatják, hogy a szocialista országokban a gazdasági szintek tervszerű *kiegyenlítésének* tendenciája érvényesül.

Az egy főre eső termékek előállításában a szocialista világrendszer a maga egészében már utólérte a kapitalista világrendszert. A szocializmus világrendszerében él a Föld lakosságának körülbelül egyharmada, ez a rendszer termeli a világon előállított ipari termékek több mint egyharmadát, a gyapot 43 százalékát és a világ gabonatermelésének majdnem a felét. A Szovjetunió hét-éves tervének teljesítése és túlteljesítése, a többi szocialista ország gazdasági életének gyorsütemű fejlődése következtében a szocialista világrendszer már 1965-ben a világ ipari termelésének több mint a felét fogja adni.

Ez annyit jelent, hogy rövid időn belül a szocialista világrendszer fölénybe kerül a kapitalista világrendszerrel szemben a társadalmi fejlődés döntő és meghatározó területén: az anyagi termelésben.

A kapitalista termelési módnak és a polgári forradalmaknak mintegy három évszázadra volt szükségük, hogy világméretben diadalmaskodjanak és létrehozzák a kapitalista világgazdaságot, amelyben még a mai napig sem tűntek el a kapitalizmus előtti gazdasági alakulatok maradványai. Ezek az ázsiai és afrikai országok döntő részében még ma is túlsúlyban vannak. Ezzel szemben a Szovjetunióban végbement szocialista forradalomnak 15—20 év elegendő volt ahhoz, hogy a Föld egyhatodán átalakítsa az összes kapitalista és kapitalizmus előtti gazdasági formákat és az egész világ előtt bebizonyítsa a szocializmus fölényét a kapitalizmussal szemben. A szocializmus első megjelenése után 30—40 évvel már világrendszerre vált. Ez a rendszer 13 országra

¹ Lenin Művei. 33. köt. 478. o.

terjed ki, magában foglalja a Föld területének 26 százalékát és a lakosság 35 százalékát, s ugyanakkor a világ ipari termelésének 30 százalékát adja.

Lenin, összegezve az Októberi Forradalom tapasztalatait, bizonyította, hogy a szocialista forradalom a proletariátus diktatúrája nélkül is meg tudja dönteni a burzsoáziát, — de vívmányait megszilárdítani, alapvető feladatait teljesíteni csakis a proletárdiktatúra segítségével tudja. A proletariátus diktatúrája — egész történelmi korszak, amely nemcsak az új társadalom felépítéséhez nélkülözhetetlen, hanem ahhoz is, hogy a proletariátus átnevelje és megedzze önmagát, azt az erőt, amely irányítani képes az országot és a szocializmus szellemében tudja nevelni a kispolgári tömegeket. A proletariátus diktatúrája a régi gazdasági viszonyok átalakításának, az új szocialista gazdaság felépítésének, az osztály nélküli kommunista társadalom megteremtésének legfőbb eszköze.

A hatalom megragadása nem az osztályharc kialakítását, hanem e harc új formák közötti folytatását jelenti. Lenin tüzetes elemzését adta az átmeneti korszak osztályviszonyainak, az osztályharc új formáinak, és feltárta a munkásosztály és a dolgozó parasztság érdekeinek közösségét a kizsákmányolók elnyomásában és likvidálásában. Kimutatta a munkásosztály és a parasztság tartós szövetségének szükségességét és lehetőségét, a munkásosztály vezető szerepének szükségességét a szövetségen belül, a diktatúra fenntartása és a szocializmus felépítése érdekében. „A diktatúra legfőbb elve — mondotta Lenin — a proletariátus és a parasztság szövetségének fenntartása, hogy a proletariátus megtarthassa a vezetőserepet és az államhatalmat.”²

A proletariátus politikájának a belső és egyszersmind a nemzetközi osztályviszonyok helyes mérlegelésén, a társadalmi fejlődés objektív törvényein kell alapulnia. Lenin a kapitalizmus felszámolását és a szocializmus felépítését nem pusztá, üres tagadásnak, hanem dialektikus tagadásnak tekintette, amely megőrzi mindazt az értéket, amit a kapitalizmus teremtet meg és ami nélkülözhetetlen a szocializmus felépítéséhez. A „szétzúzott kapitalizmus” nem fog jóllakatni bennünket — mondotta Lenin —, és felhívta a dolgozókat, építsék a szocializmus napfényes épületét abból az anyagból, a tudományos ismeretek, a technika és a kultúra azon tartalékaiból, amelyeket a kapitalizmusban hoztak létre. Minthogy ezeknek az ismereteknek a kapitalizmusban a burzsoá értelmiség a hordozója, ezt az értelmiséget be kell vonni a szocializmus építésébe. Lenin követelte, hogy használják fel a modern technika összes vívmányait, a nagyüzemi társadalmi termelés összes kiváló mintáit, a nyilvántartás, az ellenőrzés, a termékek elosztásának élenjáró módszereit, az olyan formákat, mint a trösztök, bankok, szövetkezetek, az államkapitalizmus formáit, stb.

Lenin a történelmi materializmusnak abból az alapelvéből indult ki, hogy a termelési mód meghatározó szerepet játszik a társadalom fejlődésében. Megalapozta azt a tételt, miszerint a szocializmusba való átmenet megszervezésében, gazdasági téren, a döntő szerepet a következő tényezők játsszák: a szocialista termelési mód fejlesztése, a kapitalizmusénál magasabb munkatermelékenység kialakítása, a legszigorúbb, az egész népet átfogó nyilvántartás és ellenőrzés megteremtése a termelésben és a fogyasztásban egyaránt, a szocialista tulajdon védelme, valamint a tömegek szocialista versenyének fejlesztése.

A termelési viszonyok a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában nem egytípusúak: három alapvető társadalmi-gazdasági szektor

² Lenin Művei. 32. köt. 526. o.

elemeinek formájában léteznek. Ezek: a szocialista, a kapitalista és a kisárutermelő szektor, hordozóik pedig a megfelelő társadalmi osztályok. Az átmeneti időszak gazdasági rendszere egyesíti magában a társadalom gazdasági életében jelenlevő különböző szektorok vonásait és sajátosságait, és a köztük folyó harcot. Ebben a gazdasági rendszerben a vezető szerepet a szocialista szektor játssza. Ennek létrehozója a munkásosztály — a szocialista termelési viszonyok hordozója és az épülő szocialista társadalom legfontosabb termelőereje. A gazdaság szocialista szektora kezdettől fogva tervszerűen, a proletár állam vezetése alatt fejlődik. A tervszerű fejlődés a legfontosabb gazdasági törvények egyike — a szocialista gazdasági rendszer jelegzetessége.

A szocialista ipar fejlesztése és a mezőgazdasági szövetkezeti útra irányítása a szocialista gazdasági alap megteremtésének területén a két legfontosabb feladatot jelenti. A szocialista gazdasági alap létrehozásának feladatait Lenin "A terményadóról" szóló brosrájának első fogalmazványában, „A termelőszövetkezetekről” és „Inkább kevesebbet, de jobban” című cikkeiben határozta meg. Ezekben a munkákban egységbe fonódik a nehézipar fejlesztésének terve, a szövetkezeti terv, az osztályok felszámolására és a kisparaszti gazdaságok átalakításának útjaira vonatkozó útmutatásokkal.

A szocialista társadalom felépítményének hatásköre sokkal szélesebb, mint bármely más társadalom felépítményének hatásköre. Így például a gazdasági élet szervezése a kapitalizmusban alapjában véve a tőkés magánvállalkozó, a tröszt, a részvénytársaság és a bank magánügye. A szocializmusban a gazdasági élet megszervezése „nem magánügy, hanem igen fontos állami ügy” (Lenin). Ezzel összefüggésben kiszélesednek a felépítmény funkciói. Ebben a kérdésben is a marxizmus összeütközésbe kerül az anarcho-szindikalista és reformista ideológiával, amely tagadja a marxizmus lényegét — a proletariátus diktatúrájának történelmi feladatait és hatáskörét a kommunizmus győzelmének megszerzésében.

Lenin 1921-ben a Kommunista Párt X. kongresszusán leleplezte az úgynevezett „munkásellenzékét”, amely azt javasolta, hogy vonják ki a szocialista állam hatásköréből a termelés irányítását. Hasonlóképpen leleplezte az anarcho-szindikalista elhajlást, amely növeli a kispolgári ösztönösséget a termelésben és aláássa a proletárdiktatúra gazdasági alapját. A tudományos, proletár szocializmus engesztelhetetlenül szembenáll az anarchizmus ideológiájával és gyakorlatával, az ösztönösséget és spontaneitást hirdető kispolgári elmélettel. De ugyanúgy ellensége a bürokratikus centralizmusnak, amely széles néptömegek kezdeményező-készségét bilincsbeveri és elnyomja.

A tudományos szocializmus és kommunizmus alapelve a demokratikus centralizmus, amely egyesíti az építésnek egy központból való irányítását a széles dolgozó tömegek s minden helyi társadalmi szervezet kezdeményező-készségének és öntevékenységének kibontakoztatásával. A párt betartotta a gazdasági élet irányításában a demokratikus centralizmus alapelvét, alkotó módon olyan új formákat javasolt ennek az elvnek megvalósítására, amelyek megfelelnek a szocialista gazdasági élet fejlődésében előállt új körülményeknek.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában gyökeresen megváltoznak a felépítmény összes elemeinek, a jogi formáknak, kulturális intézményeknek, a sajtónak funkciói. Rendeltetésük és különösen az új politikai felépítmény feladata elősegíteni a szocializmus gazdasági alapjainak felépítését és elnyomni a kizsákmányoló rendszer visszaállítására irányuló kísérleteket.

A szovjetek rendszere a proletárdiktatúrának az orosz munkásosztály által megtalált formája; ez a forma biztosította a Szovjetunió népeinek a kapitalizmusból a szocializmusba való előrehaladást. A szovjet formát a Szovjetunió dolgozóinak gyakorlati tevékenysége próbálta ki és ellenőrizte. „A Szovjethatalom a szocializmus felé vezető út. Ezt az utat a dolgozó tömegek találták meg és ezért biztos, ezért legyőzhetetlen.”³

A proletárdiktatúra gyakorlati megvalósításának korszakában nagy jelentőségre tett szert az a kérdés, miként, milyen szervezeti formákon keresztül valósíthatja meg a proletariátus a maga uralmát és a társadalom vezetését. A proletárdiktatúra hajtószíjainak és emelőinek rendszere — Lenin szavaival élve — egy hajlékony és igen széles, erőteljes proletár gépezetet jelent. Ez a mechanizmus formailag nem kommunista, rajta keresztül a párt szoros kapcsolatban áll az osztállyal és a tömegekkel. A párt mint a proletariátus osztályszervezetének legfőbb formája, kivétel nélkül egyesíti az összes proletár-tömegszervezetek munkáját és tevékenységüket egy cél felé irányítja.

Ezért a szocializmus építése számára káros és veszélyes mindenfajta kispolgári, anarcho-szindikalista, opportunistá és revizionista elmélet, amely csökkenteni vagy tagadni szeretné a pártnak, a szocialista átalakulás szervezőjének, a tömegek irányítójának és vezérének szerepét.

Amikor a kommunista párt uralkodó párttá válik, helyzete gyökeresen megváltozik, megváltoznak munkájának tartalma, formái, megváltoznak feladatai. A hatalom meghódításáig a párt figyelmének központjában a burzsoázia megdöntésének, a régi rendszer szétzúzásának feladata áll. Most azonban a régi rendszer maradványainak megsemmisítését célzó feladatok mellett, új gigászi szervezési feladatok lépnek előtérbe: az új, szocialista társadalom felépítésének megszervezése, irányítása. A párt erejének forrása a tömegekkel való szoros kapcsolatban rejlik. A párt munkájának alapvető módszere: saját forradalmi tapasztalataik alapján meggyőzni a tömegeket a párt politikájának helyességéről. A párton belüli egység és vasfegyelem fenntartása a szocializmusért folyó harc sikeres irányításának nélkülözhetetlen feltétele. Lenin azt tanította, hogy enélkül nem lehet sikerrel gyakorolni a proletárdiktatúrát, az ellenséges kapitalista környezet és az elkeseredett osztályharc viszonyai között. Aki aláássa a párt egységét és vasfegyelmét, aláássa a proletariátus diktatúráját. Ebből ered a párton belüli csoportosulások és frakciók betiltása, amelyet Lenin vezetésével a párt X. kongresszusa léptetett életbe.

Az a tény, hogy az átmeneti időszak gazdasági alapjában még jelen vannak a kapitalizmus elemei, a kis magángazdaságok, a paraszti gazdaságok milliói és a kisiparosok, sajátágosan tükröződik a felépítményben. A magántőke, a kispolgári piac ösztönössége, a spekuláció, egyszóval mindaz, amit nem lehet alárendelni a szocialista állam ellenőrzésének és a gazdasági élet tervszerű irányításának, feltétlenül hat azokra a párt- és állami káderekre, akik még nem elég szilárdan állnak a marxizmus talaján. A munkásosztály, hatalomrajutása után, nem szabadul meg azonnal azoktól a szokásoktól, hagyományoktól és nézetektől, amelyeket a kapitalista rendszer oltott a tömegekbe. A munkásosztályt nem választja el semmiféle áthatolhatatlan fal a kispolgárságtól és a burzsoázia értelmiségtől. Ezek a rétegek kispolgári ingadozást, a burzsoáz individualizmust, pesszimizmust, nacionalizmust visz-

³ Lenin Művei. 29. köt. 249. o.

nek a munkásosztály soraiba. Ebből a talajból táplálkoznak a párton belüli elhajlások az átmeneti időszak viszonyai között.

A szocialista felépítmény szervezetét javítani kell, tökéletesíteni kell intézményeit. Lenin harcolt az ellen, hogy a szovjeteket és a szovjet szervezetet parlamenti vitaklubbbá változtassák, de harcolt a bürokratizálásukra irányuló kísérletek ellen is. Hangsúlyozta, hogy a tanácsok minden tagját be kell vonni az irányítás gyakorlati munkájába, és ténylegesen érvényesíteni kell a választóknak azt a jogát, hogy visszahívhassák a bizalmukat nem igazolt küldötteket.

A párt állandóan gondot fordít arra, hogy megerősödjenek és tökéletesebbé váljanak a szocialista felépítmény olyan részei, mint a bíróság, az iskola, az oktatás rendszere és a kulturális intézmények.

A szocialista építés általános törvényszerűségeinek megértése szempontjából nagyjelentőségűek Lenin programszerű útmutatásai a nemzetiségi kérdés megoldásáról, a nemzetiségek államiságának építéséről, a nemzeti kultúra fejlesztéséről. Lenin, a marxista irodalomban első ízben dolgozta ki a szocialista rend alapján megszervezendő soknemzetiségű államról szóló tételket. Lenin bebizonyította, hogy a nemzeteknek joguk van az önrendelkezésre, nemzeti államiságuk és kultúrájuk szabad fejlesztésére, bebizonyította, hogy szükség van a népek testvéri együttműködésére a szocializmus alapján.

A szocialista átalakulások során új szocialista nemzetek jönnek létre és virágzanak. Ezek gyökeresen különböznek a régi burzsoá nemzetektől, társadalmi, politikai és szellemi arculatuk tekintetében egyaránt. Az új szocialista nemzetek megszilárdulásának, fejlődésének és együttműködésének gazdasági alapja a szocialista gazdasági rend. A kommunista párt ezen az alapon szervezi és neveli az egyes nemzeteket a proletárinternacionalizmus és a népek közti barátság szellemében, alakítja ki új eszmei-politikai, szellemi arculatukat.

2. Az általános és a sajátos egysége a szocializmus építésének folyamatában az egyes országokban.

Lenin a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet jellemzésekor az általános törvényszerűségek és nemzeti sajátosságok dialektikájának mély megértéséből indult ki. Figyelembe vette, hogy a kapitalizmusban általában, és annak imperjalista fokán különösen, döntő szerepet játszik az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvénye. Éppen ez a törvényszerűség eredményezte, hogy a szocializmus először egy, később pedig egy sor olyan országban győzedelmeskedett, amely a kapitalista fejlődés szempontjából nem a legfejlettebb, hanem a viszonylag elmaradott országok közé tartozott. Lenin ebből kiindulva, még a forradalom előtt kiemelte, hogy az egyes országok sajátos vonást visznek be a kapitalizmusból (és a kapitalizmus előtti formákból) a szocializmusba való átmenet rendjébe, ütemébe és formáiba. Minden ország és minden nép sajátos belső és külső történelmi feltételek között, sajátos formában és különböző ütemben hajtja végre az egyik társadalmi-gazdasági rendről a másik, magasabb rendre való áttérést. A sajátos feltételek azzal függnek össze, hogy minden országban más és más a konkrét gazdasági alap és politikai felépítmény, mások az osztályok, különféleképpen alakulnak az erőviszonyok a forradalmi és a reakciós erők között. A kapita-

lizmusból (és még inkább a kapitalizmus előtti formákból) a szocializmusba való áttérés, a fő és alapvető dolgokban való megegyezés mellett, elkerülhetetlenül sok sajátossággal jár az átmenet feltételei, útjai, formái és üteme tekintetében. Ha egy színre akarnánk festeni ezt az átmenetet, ez a történelmi materializmus elméletének elferdítését jelentené — írta Lenin.

Noha az egyes országokban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején különbözők lehetnek a politikai felépítmény, a forradalmi hatalom és a demokrácia formái, lényegük közös lesz: a proletariátus diktatúrája — írta Lenin 1917-ben, az Októberi Forradalom előestéjén.⁴ „Országunk nagyfokú elmaradottsága és kispolgári jellege következtében Oroszországban a proletárdiktatúrának bizonyos sajátosságok tekintetében okvetlenül másnak kell lennie, mint az előrehaladott országokban — írta. De a fő erők és a társadalmi gazdaság fő formái Oroszországban is ugyanazok, mint bármely kapitalista országban, úgyhogy ezek a sajátosságok a leglényegesebbet nem érintik.”⁵

Lenin, miközben leleplezte Kautskynak a szocializmussal szemben elkövetett árulását, kiemelte, hogy a proletárdiktatúra kérdése a proletariátus osztályharcának, a szocialista forradalomnak fő kérdése, de a kizsákmányolóknak választójoguktól való megfosztása tisztán orosz kérdés és nem a proletárdiktatúra kérdése általában. Vagyis ez csupán „a diktatúrának különleges, nemzeti, nem pedig általános kérdése. A választójog korlátozásának kérdését csak úgy lehet megítélni, ha az orosz forradalom sajátos feltételeit, fejlődésének sajátos útját tanulmányozzuk.”⁶ Másképpen mondva: meg kell különböztetni, mi az, ami általános törvényszerűség az egyes országok esetében a szocialista forradalom fejlődésében, a proletárdiktatúrában és a szocialista építésben; és mi az, ami nemzetileg sajátos, csak az adott országra jellemző; továbbá, hogyan kapcsolódik a nemzetileg sajátos az általános törvényszerűséghez.

Lenin 1921-ben a Kaukázuson-túli terület kommunistáihoz küldött levelében hangsúlyozta: legfőbb feladatunk „hogy a Szovjethatalmat, mint a szocializmusra való átmenetet megőrizzük és fejlesszük”. E feladat sikeres megvalósításában azonban különösen fontos, hogy a terület kommunistái „megértsék helyzetüknek, köztársaságaik helyzetének az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságok helyzetétől és viszonyaitól eltérő *sajátosságait*, megértsék, hogy nem szabad lemásolniuk a mi taktikánkat, hanem megfontoltan, a konkrét viszonyok különbözősége szerint, módosítaniuk kell azt . . . Önállóan gondolják végig (a mi taktikánk) sajátosságának okait, taktikánk feltételeit és eredményeit, és az 1917—1921-es évek tapasztalatainak ne betűjét, hanem szellemét, értelmét, tanulságait alkalmazzák.”⁷

A termelőerők — az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés — erőteljes fejlesztése a szocializmus és a kommunizmus építésének minden országra érvényes általános törvényszerűsége. De például a szocialista iparosítás időszere, üteme, méretei az iparilag igen fejlett és az elmaradott gyarmati agrárországokban nem lehetnek azonosak.

⁴ Lásd Lenin: *Állam és forradalom*, a II. fejezet befejező része, továbbá Lenin cikke: *A marxizmus karikatúrája*.

⁵ Lenin Művei. 30. köt. 94. o.

⁶ Lenin Művei. 28. köt. 260. o.

⁷ Lenin Művei. 32. köt. 338—340. o.

Lenin több ízben hangsúlyozta, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszaka formájában sok tekintetben attól függ majd, hogy a kis vagy a nagytulajdon van túlsúlyban az adott országban. Kiemelte továbbá, hogy a szocializmusba való áttéréssel kapcsolatos intézkedések nem lehetnek azonosak a nagyüzemi és a kisárutermelő földművelésre berendezett országokban, a fejlett monopolkapitalista és a gyarmati, vagy félgyarmati országokban.

A kommunista pártok ezeket a lenini útmutatásokat keltik életre. A szocialista tábor országainak kommunistái megmutatták, hogyan kell alkotó módon, az ország belső és külső feltételeinek figyelembe vételével építeni a szocializmust. A szocializmus egyik alapvető feladatát, a kisparaszti gazdaságok millióinak szövetkezetekbe tömörítését például az iparilag elmaradott ázsiai szocialista országok sajátos módon oldják meg. A Szovjetunióban a kollektivizálás feladatát csak az 1930-as évek elején oldottuk meg, miután jelentős sikereket értünk el az iparosításban és ezzel biztosítottuk a mezőgazdaság átszervezésének technikai alapjait. Kínában a kollektivizálás feltételei és lehetőségei másként alakultak. Kína támaszkodhatott a Szovjetunió és a szocializmus táborához tartozó más országok fejlett iparára és arra a tényre, hogy a paraszti tömegek gyorsan meggyőződtek a termelőszövetkezeti út helyességéről, ezért haladéktalanul hozzáláthatott a szövetkezetek fejlesztéséhez.

Hasonló sajátosságok tapasztalhatók a Vietnami Demokratikus Köztársaság fejlődésében. A Vietnami Dolgozók Pártja Központi Bizottságának 1958 novemberi plénuma megállapította, hogy a szocialista forradalom fejlesztésében a legfontosabb láncszem jelenleg a mezőgazdaság, a falusi termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztése. E célból a párt felhasználja a kollektív munka és kölcsönös segítségnyújtás olyan csírákban fellelhető formáit, amelyek már régóta megvannak a vietnami falvakban. A mezőgazdasági szövetkezetek fejlesztése megszilárdítja a proletárdiktatúra népi demokratikus hatalmát, mert jólétet, boldog, kultúrált életet biztosít a lakosság döntő részének — a parasztnak. Éppen ezért a szövetkezetek fejlesztése „a legfőbb láncszem a szocialista átalakítások láncában és hatalmas mértékben ösztönzi a szocializmus építését Észak-Vietnamban.” Észak-Vietnamban, — olyan országban, ahol a szegényparasztság a lakosság túlnyomó részét képezi — a szocialista forradalomnak és a szocializmus építésének ez a sajátossága nem hatálytalanítja, hanem ellenkezőleg, feltételezi az általános törvényszerűségek érvényesülését, minthogy a Vietnami Dolgozók Pártja egyidejűleg minden erejével fejleszti a gazdasági élet állami szektorát, az ország iparját.

A szocialista gazdasági alap megteremtése a Szovjetunióban a földbirtokosok és a tőkés tulajdonának teljes és kártérítés nélküli kisajátítása útján, az összes földterületek nemzeti tulajdonba vétele útján történt. Kínában és több más szocialista országban a szocialista alap megteremtésében szintén alkalmazzák a kisajátítás módszerét, különösen azon réteggel szemben, amely szoros kapcsolatban állt a fasizmussal és az ellenforradalommal. Ugyanakkor azonban a nemzeti burzsoázia egyes vállalatainak esetében a részleges megváltás módszerét is alkalmazzák. A földbirtokosok földjét pedig nem veszik azonnal nemzeti tulajdonba, hanem szétosztják a parasztnak között, azok magántulajdonába kerül. A társadalmisítás fokozatosan, a paraszti gazdaságok önkéntes egyesülése útján valósul meg.

Sok sajátosság merül fel az államkapitalizmus különböző formáinak alkalmazásában, a nemzeti burzsoáziának a gazdasági építésben történő széleskörű bevonásában és átnevelésében.

Oroszországban, amely a kapitalista környezet viszonyai között elsőként nyitotta meg a szocializmushoz vezető utat, a burzsoázia hallani sem akart arról, hogy bármiféle egyezményt, kompromisszumot kössön a munkás-paraszt hatalommal. Ezért a szovjet hatalomnak katonai erővel kellett elnyomnia a burzsoázia ellenállását, letörnie minden kapitalista restaurációs kísérletet. Csak azután lehetett szó a burzsoáziának az együttműködésbe való bevonásáról. Oroszországban az 1917-es években ily módon nem voltak meg az előfeltételei annak, hogy megvalósítsák a burzsoázia széles rétegeinek a szocializmus építésébe való bevonását és hogy az építő munka folyamán átneveljék a burzsoáziát. A szovjet hatalom első éveiben csak igen kisszámú régi szakember volt hajlandó együttműködni a munkásosztállyal. A burzsoáziát megfosztották a választójogtól, pártjait pedig az ellenforradalom és az intervenció oldalára állt eszerekhez és mensevikkekhez hasonlóan eltávolították a politikai arénáról. Így alakult ki az SZKP-nak az ország egész életére kiterjedő vezető tevékenysége és a proletárdiktatúra egypártrendszere.

Kínában és más népi demokratikus országokban mások voltak a körülmények, másként alakult a helyzet, Kínában a nemzeti burzsoázia hosszú időn keresztül együttműködött a kommunistákkal a feudalizmus és a komprádor burzsoázia, továbbá a külföldi imperialista hódítók ellen irányuló harcban. A forradalom fejlődésének körülményei arra kényszerítették a burzsoáziát, hogy ezt az együttműködést a szocialista Kína építésének idején is folytassa.

A Szovjetunióban és Magyarországon végső soron a szocialista demokrácia egypárt rendszere alakult ki. Más népi demokratikus országokban azok a pártok, amelyek részt vettek a fasiszma, a fasiszta hódítók elleni harcban és elfogadták a munkásosztály vezetését, továbbra is részt vesznek a társadalmi-politikai életben és az ország irányításában. Így alakult ki a szocialista népi demokrácia többpárt rendszere.

A szocializmus építésében mutatkozó sajátosságok minden országban a gazdasági szektorok, az osztályok közötti erőviszonyoktól, az adott ország nemzetközi kapcsolataitól, politikai tapasztalataitól és más hasonló tényektől függenek.

A Szovjetunióban a szocializmus építésének a legfőbb sajátossága az volt, hogy a szovjet államot ellenséges kapitalista államok gyűrűje vette körül és ezek minden erejükkel igyekeztek megfojtani a fiatal szocialista köztársaságot. Ez magyarázza, hogy miért kellett a proletárdiktatúrának különösen szigorú rendszabályokat alkalmaznia a szocializmus ellenségeivel szemben.

A nemzetközi burzsoázia ma már nem álmodozhat arról, hogy katonai erővel vagy gazdasági blokáddal megfojthatja a szocializmust. A szocializmus végérvényesen és visszavonhatatlanul, teljes győzelmet aratott a Szovjetunióban, és ennek következtében a szocializmus útjára tért többi országban is megszilárdul az új társadalmi rend és kivívja teljes győzelmét. Mindez új nemzetközi feltételeket teremt a szocializmus építéséhez.

E feltételek számbavétele nélkül nem lehet helyesen meghatározni a belpolitikát, a szocializmus építésének politikáját sem, mert a szocializmus fejlődésének belső törvényei mindig meghatározott külső körülmények között hatnak.

A szocialista forradalom győzelme Oroszországban 1917-ben új törvényszerűséget szült a világtörténelem fejlődésében: két ellentétes rendszer, a kapitalizmus és a szocializmus harcát. Ez a harc, mint ahogy Lenin már 1920-ban rámutatott, meghatározza a világtörténelem egész menetét, egész dialektikáját, egész fejlődését, — gazdasági, politikai és szellemi téren egyaránt.

Milyen kapcsolatban áll ezzel a tétellel a két világrendszer békés együttéléséről szóló tézis, amelyet Lenin ugyancsak a szovjet hatalom fennállásának első napjaiban vetett fel? Ez a tézis abból indul ki, hogy a szocializmus végső soron legyőzi a kapitalizmust, a társadalom haladó rendszerét, mivel a kapitalizmusénál magasabbrendű munkaszervezetet, magasabb munkatermelékenységet hoz létre. A szocializmus kibontakozó fölénye elmélyíti minden népben a szocialista fejlődés útjára való áttérés akarását. Mi azonban ellene vagyunk a forradalom exportjának és mesterséges fenntartásának. A népek, azoknak élenjáró osztályai maguk döntenek el, milyen rendszert akarnak, mikor kell a régi rendszert újjal felváltani.

A fegyverkezés terhe lassítja a szocializmus építésének és fejlődésének ütemét. A szocializmus jellegénél fogva kizár mindenfajta háborút az egyes népek között és kizárja a polgárháborúkat is. A szocializmusban nincsenek olyan társadalmi erők, amelyek érdekelttek lennének valamilyen háborúban. A háborúkban a nagytőke érdekelt, az is szüli és szervezi őket. A nagytőke kísérelte meg annyiszor, hogy katonai erővel elnyomja a szocializmust, ezt azonban még akkor sem sikerült megvalósítania, amikor a szocializmus még gyenge volt.

A viszonyok azonban ma már gyökeresen megváltoztak. A két világrendszer kialakulása, az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása, meggyöngyítették az imperializmust, leszűkítették annak alapját. Ez olyan körülményeket teremt, amelyek között a népek számára lehetővé válik az imperialista agresszorok megzabolozása, a háború megakadályozása. Sőt, lehetővé válik, hogy, még mielőtt a kapitalizmus végképp letűnne, teljesen kiküszöböljük a háborút, mint az emberi társadalom olyan jelenségét, amelyet a kizsákmányolás rendszere szült.

A háború elkerülésének, a békés együttélésnek a lehetősége egyáltalán nem zárja ki a két rendszer közötti gazdasági verseny szükségszerűségét, nem szünteti meg a tömegekért folyó szívós politikai harc szükségességét, különösen az ideológiai harc nélkülözhetetlenségét az emberek tudatának és lelkének megnyeréséért. Ezen az utóbbi területen, mint Lenin is rámutatott, a legnagyobb mértékben tartós, *állhatatos, bonyolult, és megfeszített* harc vár ránk, különösen a kultúra és a társadalom szellemi életének területén. Lenin a NEP kezdetén arról beszélt, hogy nem attól a kapitalizmustól kell tartanunk, amely a spekuláció zúgpiacán éled fel újra, hanem attól, amely a dolgozó ember lelkében él — a burzsoá nézetektől, az individualizmustól, a burzsoá erkölctől, a vallástól, — röviden mindattól, amit ma kapitalista csőkevénynek nevezünk. Innen ered a tömegek kommunista nevelésének elsődleges feladata.

Az emberiség a kapitalizmusból közvetlenül áttérhet a szocializmusra — a kommunista társadalmi rend első fázisára. A fejlődés azonban nem állapodik meg itt. A kommunizmus első fázisáról az egyes országok és népek tovább haladnak majd a második — magasabb fázis felé. Hogy megy majd végbe ez a fejlődés? Elképzelhető-e olyan helyzet, hogy az egyik szocialista ország eléri a kommunizmust, megvalósítja a termelés és a fogyasztás kommu-

nista elveit, a többi ország pedig valahol elmarad a szocialista társadalom építésének kezdeti szakaszán?

„Ha figyelembe vesszük a szocialista rend gazdasági fejlődésének törvényeit, — mondotta N. Sz Hruscsov az SZKP XXI. kongresszusán, — nem látszik valószínűnek az ilyen perspektíva. Elméletileg helyesebb, ha azt tételezzük fel, hogy a szocializmus országai, minthogy sikeresen aknázzák ki a szocialista rendszerben rejlő lehetőségeket, többé-kevésbé egyidejűleg térnek majd át a kommunista társadalom magasabb fázisára”.

Az SZKP abból indul ki, hogy a szocialista gazdasági rendszerben a fejlődés olyan új törvényszerűségei hatnak, amelyeket a korábbi társadalmi alakulatok nem ismertek. Így például az imperializmus korszakában döntő jelentőségre tesz szert az országok egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvénye. E törvény értelmében egyes országok a többiek rovására messzire előre jutnak a fejlődésben, elnyomnak, kizsákmányolnak és igában tartanak más országokat és azokat ily módon még nagyobb lemaradásra kényszerítik. A szocialista gazdasági rendszerben a tervszerű és egyenlő fejlődés törvénye hat, ennek folytán a múltban még gazdaságilag elmaradott országok más szocialista országok tapasztalataira, a velük folytatott együttműködésre, a kölcsönös segítségre támaszkodva gyorsan fejleszthetik gazdaságukat, kultúrájukat és utolérhetik a fejlettebbek színvonalát. Ezt segíti elő a tervszerű, tudományos szocialista munkamegosztás is a szocialista világrendszeren belül, a szakosítás és a kooperáció a különböző termékek előállításában, a szocialista világpiac tervszerű fejlesztése, a népgazdasági tervek összegegyeztetése, a kulturális, tudományos és műszaki együttműködés. Ilyenképpen az egyes szocialista országok gazdasági és kulturális fejlődésének általános szintje kiegyenlítődik, még gyorsabb ütemben teremtik meg ezekben az országokban a szocializmusból a kommunizmusba való áttérés előfeltételeit és lehetőségeit. Ezt bizonyította be a Szovjetunió és a szocializmus egész világrendszerének eddigi gyakorlata.

A Szovjetunióban Kazahsztán és Közép-Ázsia népei a szocialista forradalom kezdetének időpontjában a kapitalizmus előtti szinten álltak, illetve éppen akkor kezdtek áttérni a kapitalizmusra. Ezeknek a népeknek nem kellett átélniük a kapitalizmus egész gyötrelmes szakaszát, lényegében sikerült elkerülniük ezt a korszakot, és az orosz munkásosztály, az orosz nép testvéri, önzetlen támogatásával áttérhettek a szocializmusra. A Mongol Népköztársaság dolgozói ugyancsak elkerülték a kapitalista fejlődés útjait és már régen a szocialista fejlődés útjára léptek. Kína sok, fejlődésben elmaradt kis nemzetisége a kínai nép testvéri segítségével úgyanezt az utat járja be. Az a tény, hogy a kommunizmus felé haladás közben kiegyenlítődik a szocialista országok előrehaladásának frontja, egyáltalán nem küszöböli ki nemzeti fejlődésük sajátosságait. Ezek a sajátosságok még változatosabbak lesznek a szocializmus útjára tért országok történelmi feltételeinek nagyfokú különbözősége folytán, a nemzetközi és belső feltételeknek, az áttérés időpontjának és körülményeinek, a belső és a nemzetközi osztályerőviszonyoknak különbözősége következtében. De a kommunizmusra való áttérés fő és meghatározó tényezői minden országban a fejlődés általános és közös törvényszerűségeiben és nem azok sajátos megnyilvánulásaiban rejlenek.

A revizionisták, a „nemzeti kommunisták” ezzel kapcsolatban azt állítják, hogy a marxisták, a leninisták tagadják a nemzeti sajátosságok figyelembevételének szükségességét és azt követelik, hogy minden országban

egyetlen, az orosz, szovjet sablon szerint építsék a szocializmust. Ez azonban a kommunizmus és különösen az SZKP megrágalmazása. A Szovjetunió Kommunista Pártja és vezetői mindenkor határozottan elleneztek és ellenzik az ilyen sablonok alkalmazását. N. Sz. Hruscsov a párt XXI. kongresszusán nyíltan kijelentette, hogy „egyes olyan intézkedések, amelyeket annakidején a szocializmus építése során a Szovjetunióban alkalmaztunk, más országokban nem alkalmazhatók gépiesen.” A szocializmus nem épül sablonok szerint. Minden ország marxista-leninista pártjának, a szocializmus és a kommunizmus építésének irányításában, hozzá kell járulnia — és hozzá is járul — e hatalmas világtörténelmi folyamat elméletének és gyakorlatának kialakításához, és ugyanakkor határozottan harcolnia kell mindenfajta dogmatizmus, szektariánizmus és vaskalaposág ellen.

Rendkívül fontosak azok az elméleti tételek, amelyeket a kérdés kapcsán Kádár János fejtett ki az MSZMP VII. kongresszusán tartott beszámolójában, és azok is, amelyeket N. Sz. Hruscsov mondott el kongresszusi hozzászólásában. Kádár elvtárs a párt régi vezetőségének hibáit elemezve rámutatott, hogy Rákosinak és csoportjának hibái abban rejlettek, hogy figyelmen kívül hagyták az ország sajátos feltételeit, nemzeti sajátosságait, aminek következtében Rákosi és csoportjának tagjai „képtelennek bizonyultak bizonyos idő múltán arra, hogy a szocializmus építésének nemzetközi fő törvényszerűségeit helyesen alkalmazzák Magyarországon.”⁸ N. Sz. Hruscsov elvtárs a Kádár János elvtárs beszámolójában mondottakkal teljes egyetértésben úgyancsak kiemelte, hogy az „objektív helyzet sajátosságainak figyelmen kívül hagyása komoly hibákhoz vezetett a gazdaságpolitikában, valamint az állam- és pártépítés más területein.”⁹ Ezeket a hibákat még súlyosbították a vezetésnek, a személyi kultusz által kialakított helytelen módszerei, aminek folytán megsértették a párt és a tömegek helyes, normális viszonyát, csökkent a tömegeknek a pártvezetés iránti bizalma, és ezt szennyés céljaik érdekében kihasználták az ellenforradalmi elemek.

Az MSZMP új vezetősége, élén Kádár elvtárral, az ellenforradalom és a revizionizmus elleni harc nehéz és bonyolult viszonyai között gyorsan helyre tudta állítani a tömegeknek a pártvezetés iránti bizalmát és új, nagyszerű sikereket ért el a szocialista Magyarország építésében. Ez mindenekeelőtt azért történt, mert a pártvezetőség rátért a régi vezetés hibáinak maradéktalan kiküszöbölésének útjára, a párt és a tömegek vezetésében következetesen megalósította a lenini elveket, alkotó módon alkalmazta a kommunizmus elveit és a szocialista építés általános törvényszerűségeit, és figyelembe vette az építés sajátos nemzeti feltételeit. Az MSZMP két irányú harcot folytatott és folytat — egyaránt küzd a dogmatizmus és a szektariánizmus ellen, amely nem akarja, vagy nem tudja a kommunizmus általános elveit alkotó módon alkalmazni a nemzeti sajátosságoknak és az ország fejlődésében előállt új helyzetnek megfelelően; és harcol a revizionizmus ellen, amely a világ kommunista mozgalmának mostani szakaszán a fő veszélyt jelenti.

A forradalmi munkásmozgalom története azt mutatja, hogy a dogmatizmus és a revizionizmus gyakran találkozik egymással, átalakul egymásba, hogy az egyik a másikat táplálja. Az adott esetben sem ez, sem az nem látja, vagy nem akarja látni az általános törvényszerűségeknek és a nemzeti saját-

⁸ Az MSZMP VII. Kongresszusának jegyzőkönyve. 29. o.

⁹ Uo. 134. o.

tosságoknak ténylegesen fennálló egységét, úgy ahogyan az a munkásmozgalomban, a forradalomban és a szocializmus építésében megnyilvánul.

A revizionizmus mint jobboldali opportunizmus és reformizmus megnyilvánulása a nemzeti sajátosságokat egészen a proletárosztályharc, a forradalom és a szocialista építés általános törvényszerűségeinek feledéséig és tagadásáig túlozza el. A revizionizmus tagadja a szocializmus építésének általános törvényszerűségeit és következésképpen azt is, hogy figyelembe kell venni *más országok* és főképpen az építésben legtöbb tapasztalatot szerzett Szovjetunió tapasztalatait.

A nemzeti sajátosságok eltűlése, felnagyítása logikusan a proletár-internacionalizmus, a proletárdiktatura szükségességének, a marxista párt egységének, fegyelmének, szervezeti alapelveinek, a különböző országok munkásosztálya közötti szolidaritás szükségességének tagadásához vezet. Ez a választóvonal az igazi kommunisták és a revizionisták között. A revizionisták a kommunizmus álarcát öltik magukra, ugyanakkor a valóságban együtt haladnak a burzsoáziával — a szocializmus ellen. Nem jellemző-e az, hogy a revizionisták mindenképpen elkendőzik a kapitalizmus antagonisztikus osztályellentéteit, kedvező színben tüntetik fel a burzsoá államot, a burzsoá diktatúrát és demokráciát, „népi kapitalizmusnak” álcázzák az amerikai monopolkapitalista rendszert, amely szerintük békésen, minden osztályharc nélkül belenő a szocializmusba, ugyanakkor a Szovjetunióban felépült szocializmust államkapitalizmusnak minősítik és mindenféle ellentétet vélnek felfedezni a szocializmuson belül. Az osztályellentéteket és az egyenlőtlenséget a szocializmusban keresik, nem pedig ott, ahol ezek valóban léteznek és az egész társadalmat szétzilálják, — a kapitalista országokban. A társadalom valóságos fejlődése azonban egyre jobban leleplezi a revizionizmus és a burzsoá ideológia hazugságait, és alátámasztja a marxizmus-leninizmus élő, alkotó tanításainak igazságát, hatalmát és legyőzhetetlenségét.

A szocializmusnak a kommunizmusba való átnövése szintén a társadalmi fejlődés bizonyos általános érvényű, objektív törvényei szerint megy végbe. Az átnövés törvényszerűségeihez tartozik az, hogy megteremtjük a kommunizmus anyagi-műszaki alapját, tökéletesítjük a szocialista termelőerőket és termelőviszonyokat, közelebb hozzuk egymáshoz a társadalmi tulajdon két formáját, a szövetkezeti tulajdont az össznépi tulajdon szintjére emeljük, megszüntetjük a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közötti lényeges különbségeket, a szellemi és a fizikai munka különbségét, kiszélesítjük a szocialista demokráciát és biztosítjuk teljes győzelmét, felvirágoztatjuk a tudományokat és művészeteket, a formáját tekintve nemzeti, tartalmát tekintve szocialista kultúrát, biztosítjuk az egyén sokoldalú fejlődését, stb. Ennek tárgyalására azonban cikkek egész sorára lenne szükség.

ОБЩИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА ОТ КАПИТАЛИЗМА К СОЦИАЛИЗМУ В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ

М. Д. Каммари

Автор исходит из того, что марксизм-ленинизм должен был вскрыть закономерности перехода к социализму в борьбе за общественный прогресс. В первой части работы говорится об общих закономерностях перехода. Эти закономерности т. е. общие условия и формы перехода связаны со свойственными формами конфликта между производительными силами развившимися при капитализме и пережившими себя капиталистическими производственными отношениями. Опыт Великой Октябрьской социалистической революции ясно показывает нам общие закономерности перехода. Среди них главную роль играет создание диктатуры пролетариата, укрепление союза между рабочим классом и крестьянством. С помощью рабочей власти можно было победить противоречие между старым технико-экономическим базисом и новой политической надстройкой. На этой основе возрастают быстрые темпы развития хозяйства, что является одной из основных закономерностей социализма. Дальше общая тенденция в развитии социализма планомерное выравнивание в хозяйственном уровне социалистических стран, а также стремление перегнать капиталистические страны и в экономическом отношении. Автор анализирует различные пути создания социалистических производственных отношений в промышленности и в сельском хозяйстве, затем переходит к анализу роли социалистической надстройки, и в связи с этим критикует анархистско-ревизионистские взгляды на роль надстройки при социализме. Вторая часть статьи посвящена анализу некоторых специфических особенностей проявления общих законов перехода. Автор подчеркивает ленинское положение о том, что формы перехода будут всегда разнообразными, но по существу своему в каждом случае переход будет означать диктатуру пролетариата. Определенные особенности развития Советского Союза нельзя рассматривать догматически. Это касается особенностей форм государственной власти, а также и складывания социалистических производственных отношений, присущих отдельным нациям. Форма перехода во многих случаях зависит от того, преобладает ли в данной стране мелкая частная собственность или крупная капиталистическая собственность. Кроме того, нужно видеть особенности в вовлечении национальной буржуазии в хозяйственное строительство. Образование двух мировых систем и рост возможности мирного сосуществования с необходимостью повлекли за собой образование новых форм перехода.

В заключение автор останавливается на вопросе о том, каким образом искажают современные ревизионисты, защитники теории «национального коммунизма» а также догматики, с другой стороны учение марксизма о соотношении общих закономерностей и национальных особенностей перехода к социализму, и в связи с этим указывает на опыт прошедших лет в Венгрии.

GENERAL LAWS AND CHARACTERISTICS OF THE TRANSITION FROM CAPITALISM TO SOCIALISM IN THE DIFFERENT COUNTRIES

M. D. Kamhari

The author starts out from the fact that Marxism—leninism had to show the laws of transition to socialism in a period when fight for social progress had still been going on. In the first part of his study, the author deals with the general laws of that transition. These laws, the general conditions and forms of the transition are in connection with the particular forms of the conflict between the new forces of production developed by capitalism, and between the peculiarly capitalist relations of production which yet survived.

The experiences of the Great October Socialist Revolution illustrate the general laws of that transition very clearly. Among them the most important ones are the foundation of the dictatorship of the proletariat, and the consolidation of the workers peasants alliance. With the help of the workers power the contradiction between the old technical economic basis and the new, progressive political superstructure was successfully eliminated. On the basis of this, a rapid tempo in economic development has been created, as one of the general characteristics of socialism. Its general trends also include

the systematic levelling of the development of socialism and the economic standard among the different socialist countries, but it also aims at surpassing the capitalist system in the economic field as well. The author analyses the different ways on how socialist production relations have been created in industry and agriculture, then it deals with the role of the socialist superstructure and with anarchist-revisionist views related to it.

The second part of the study analyses several specific manifestations of the general laws of the transition. It points out the leninist definition that the forms of transition will be more and more varied, while the essence, in every case, remains the same: proletarian dictatorship. Certain characteristics of the Soviet development should not be treated dogmatically. This refers to the characteristics of the forms of state power, but also to the fact that the creation of socialist production relations may differ with every nation. In many cases the form of transition depends on whether the small property, or the big capitalist property were in prevalence. There are different characteristics concerning the inclusion of national bourgeoisie in the country's economic construction work. The formation of the two world systems, the increasing of the possibility of peaceful coexistence necessarily bring about the new forms of transitions.

Finally the author analyses on how contemporary revisionists, the "spokesmen" of "national communism" and the representatives of dogmatism distort the relation between those general laws and national characteristics and in this regard the essay points to the experiences of Hungary in the past few years.

Rudas László (1885—1950)

KISS ARTUR

Hatvanöt éves volt Rudas László, amikor elragadta őt sorainkból a halál. Rudas elvtárs szocialista tevékenységének kezdete a magyar munkásmozgalom ama időszakára esik, amikor megkezdődik a szociáldemokrata párton belül a radikális balszárny kialakulása; rendkívül mozgalmas és eseményekben gazdag élete összekapcsolódik e csoport izmosodásával, forradalmasodásával, a kommunista párt egyik alkotó részévé fejlődésével, e párt győzelmeivel és átmeneti kudarcaival; élete végére megéri a második magyar proletárdiktatúra kivívását, annak a mozgalomnak hatalmas diadalát, melynek soraiban immár negyvenöt éve odaadó harcosként küzdött. Az egyszerű munkás fia már az 1900-as évek elején megtalálta az utat a munkásmozgalomhoz, majd a szociáldemokrata párt baloldali ellenzékének kimagasló képviselője lett. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásáért vívott küzdelem harcosa és a párt alapító tagja. A kommunista „Vörös Újság” főszerkesztője, a Magyar Tanácsköztársaság egyik kiemelkedő politikai személyisége. A Tanácsköztársaság leverése után Rudas László a magyar kommunista emigráció vezető tagjai közé tartozik. A nemzetközi kommunista mozgalom kiváló teoretikusa, a marxi—lenini elmélet nagyhatású propagandistája. Hazánk felszabadítása után a Pártfőiskola igazgatója, majd a Közgazdasági Egyetem rektora, a párt eszméinek kiváló népszerűsítője, tudományos életünk szocialista szellemű átszervezésének egyik előharcosa volt Rudas László.

Amikor most, születése 75. és halála 10. évfordulóján emlékezünk Rudas elvtársra, egy cikk szűkre szabott keretein belül nem térhetünk ki e nagy életút különböző állomásaira. E helyen csupán Rudas László életművének néhány ma is aktuális vonatkozására térek ki.

I.

A dialektikus materializmus egyik — a többi filozófiától eltérő — sajátos vonása az, hogy nem csupán a tudomány egyik külön diszciplínája, hanem egyben a munkásosztály, a marxi—lenini párt szellemi fegyvere, világnézete. E filozófia a párt gyakorlati tevékenységének vezérfonala, a helyes politikai irányvonal kidolgozásának nélkülözhetetlen eszköze. „A dialektikus materializmus megértésének kulcsát . . . minden tekintetben ez elmélet *forradalmi lényegében*, a forradalmi gyakorlattal, a modern proletariátus forradalmi moz-

galmával való egységében kell keresni”¹ — írja ezzel kapcsolatban Rudas elvtárs. Ebből — legalábbis — két dolog következik. Először az, hogy a kommunista párt nem tekinti a marxista filozófia ügyével való foglalkozást kizárólag a marxista filozófusok számára szakmai feladatának. A kommunista párt e filozófia tömeghátvédje, előharcosa, zászlóvivője. A párt a dialektikus materializmus alapján kidolgozott irányvonal valóraváltója. A marxi—lenini filozófiát nemcsak e világnézet hivatásszerű művelői, hanem a párt kollektív erőfeszítései is tovább fejlesztik. Mint ismeretes a proletármozgalom vezérei, Marx, Engels, Lenin egyben a filozófia legkiválóbb művelői is voltak. Nem véletlen az sem, hogy a marxi-lenini filozófia — elsősorban annak történelmi materialista részének — alkalmazásában, megvédésében, illetve továbbfejlesztésében hatalmas — ha ugyan nem döntő — szerepet játszik a kommunista pártok kollektív erőfeszítése. Elegendő itt talán az újabb példák közül párunk, a MSZMP elméleti tevékenységére utalni. A dialektikus materializmus sorsának alakulása ily módon nem függ többé egyedül csak a filozófiai iskolák harcának eredményeitől, a marxi—lenini filozófia ügye a milliós dolgozók tömegek ügyévé is válik.

A marxista filozófia és a párt gyakorlati tevékenysége közötti szoros kapcsolatból következnek — másrészt — az is, hogy meg kell változni a kommunista filozófus és a gyakorlati forradalmi mozgalom viszonyának. A régi filozófus szaktudóstípus szakágának a gyakorlattól távol álló teoretikusa. Kutatásai és azok eredménye csak közvetve kapcsolódnak az osztályharcához. A valamely filozófiai iskolácskához tartozó szobatudós általában magát a gyakorlati élet küzdelmeitől távol is kívánja tartani. Az ezekre gyakorolt hatása épp ezért legtöbbször nem jelentős.

Egészen más a marxista filozófus viszonya magához a filozófiához, a filozófia feladataihoz, a forradalmi mozgalomhoz. „... Mindenkinék, aki a dialektikus materializmust meg akarja érteni, a marxizmus—leninizmus *egészét* kell tanulmányoznia, s ezt az elméleti tanulást azután a forradalmi proletármozgalomban való gyakorlati részvétellel kell párosítani. A materialista dialektika forradalmi elmélet és nem elvont filozófálás. A világnak nem pusztán új magyarázatát adja, mert hiszen fő feladatának a világ átalakítását tekinti.” — írja Rudas László. Rudas elvtárs ezt a tételét a dialektikus materializmus és a kommunista mozgalom elválaszthatatlanságával kapcsolatban mondta.

De mit jelent ez a követelmény azok számára, akik hivatásszerűen foglalkoznak a filozófia művelésével? Jelenti természetesen a párt mindennapi gyakorlatával való szoros kapcsolatot is. Azt, hogy nem maradnak a pusztán teoretikus szemlélődésnél, hanem kiveszik részüket a párt elveinek, politikájának valóraváltásáért folyó küzdelemből és a mindennapi gyakorlati munkából is. Ugyanakkor, miután a dialektikus materializmus művelése a párt mindennapos feladatai közé tartozik, a marxista filozófusok hivatásuk ellátásakor objektíve a forradalmi gyakorlat egyik részterületén munkálkodnak. Ez a tevékenységük azonban csak akkor jelenti és jelentheti a forradalmi mozgalomban való gyakorlati részvételt, ha a marxista filozófusok a maguk eszközeivel, képességeivel ezt a küzdelmet segítik elő. Ez azt jelenti, hogy az egyes filozófus munkásságával a párt előtt álló (közvetlen, illetve közvetett) feladatok, a tömegek problémáinak megoldását szolgálja. Olyan tudó-

¹ Rudas: A dialektikus materializmus és kommunizmus. Szikra. 1956. 172. o.

mányos feladatokat tűz maga elé, amelyek valóban előbbre viszik a forradalom, a kommunizmus ügyét. Ez, mint később is látni fogjuk, egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a filozófia sajátos szakproblémáit kutassa és marxista módon válaszolja meg. A marxista filozófus tevékenysége csakis ilyen módon válhat és válik a forradalmi gyakorlat részévé.

Rudas elvtárs egész élete példája annak, hogy ezt a marxista filozófia sajátos jellegéből fakadó konzekvenciát mélyen megértette és teljesen magáévá tette. Rudas elvtárs mindenkor a párt egyik, az ideológia területén küzdő katonájának tekintette magát. Innen adódott tevékenységének *teljes egybeesése* a párt céljaival és feladataival.

Rudas elvtárs abban az időszakban tevékenykedett, amikor a marxizmus—leninizmus kezdett elterjedni a nemzetközi munkásmozgalomban. A magyar szociáldemokrata párt balszárnyának küzdelmében való részvétele, a harc során szerzett tapasztalatai fokról fokra vezették el Lenin igazságához. Rudas László a magyar munkásmozgalomban egyike volt azoknak, akik hazánkban eljutottak az opportunizmustól megtisztított marxizmushoz és annak továbbfejlesztéséhez, a leninizmushoz. Hazánkban, majd nemzetközi területen is fontos szerepet játszik a marxi—lenini eszméknek a munkásmozgalomban való bevitelében. A Tanácsköztársaság idején a marxizmus—leninizmus klasszikus alkotásait magyarra fordítja. A 20—30-as években kerülnek első ízben kiadásra Marx, Engels és Lenin olyan jelentős művei, mint az Ökonómiai-filozófiai kéziratok, a Német ideológia, a Természet dialektikája, a Filozófiai füzetek, a Leninszkij Szbornyikban közölt lenini eszmei hagyatékek. Rudas elvtárs nemcsak oroszánrészt vállal a marxi—lenini örökség kiadásában és szelőkörű ismertetésében, ami önmagában is igen jelentős és fontos feladat volt. Rudas László példamutatóan alkalmazza ezt a marxi—lenini örökséget, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak állításait kiválóan felhasználva oldja meg a különböző ideológiai és elsősorban a filozófiai kérdéseket. A „Család, magántulajdon és az állam keletkezése” című engelsi műről írt munkájában — melynek egy része „Hogyan cáfolja Engelst a polgári „tudomány” címmel jelent meg, bírálja az opportunista szociáldemokrata Engels „kritikusokat”, kimutatja ellentmondásaikat, idézi félbeismeréseiket, a tudomány újabb megállapításaira támaszkodva meggyőzően bizonyítja azt, hogy az ősközösségi társadalom ténylegesen létezett, hogy az osztályok és az állam nem erőszak, a hódítás termékei, hanem az ősközösségi társadalom felbomlásának, a magántulajdon kialakulásának szükségszerű velejárói. Rudas azonban tovább is megy. Munkájának — sajnos magyarul meg nem jelent részében — foglalkozik a szociáldemokrácia újabb elméleteivel is. Rámutat arra, hogy az „integrális demokrácia” általuk hangoztatott jelszava hamis követelés, melynek célja a Szovjetunióban megvalósult proletárdemokrácia támadása. Foglalkozik azokkal a szociáldemokrata és trockista elméletekkel, amelyek a Szovjetunióban megvalósult proletárdiktatúrát valamilyen elfajulásnak, bonapartista uralomnak igyekeznek feltüntetni és a valószínű tények elemzésével bizonyítja, hogy ez a proletárdiktatúra az egyetlen tényleges proletárhatalom. Rudasnak ez az alkotása kiváló érveket ad a jelen ideológiai harcaiban ma is, és amikor a burzsoázia, a revizionizmus e régi opportunista tételek felújításával is támad a szocializmus rendszere ellen.

Rudas elvtárs azt tervezte, összefoglaló munkában fogja kifejteni a marxista filozófia fő kérdéseit. Ez a terv — halála miatt — csak részben, a „Materialista világnézet” című könyv megjelenésével valósult meg. A „Mate-

rialista világnézet” egyike a marxista filozófia népszerű és ugyanakkor magasszínvonalú kifejtésére irányuló legsikeresebb kísérleteknek. Rudas nagy filozófiatörténeti és természettudományos anyag ismeretében és felhasználásával világítja meg a dialektikus materializmus egyes alapvető kérdéseit. Meggyőzően bizonyítja, hogy mennyire alátámasztják a tudomány új felfedezései a marxista filozófia álláspontját. A „Materialista világnézet” persze nem mentes egyes részleges hibáktól. Így a műben foglalt természettudományos anyag nem mindenütt korszerű. Elegendő itt rámutatni például az éter fogalommal kapcsolatos hibás állásfoglalására. Mégis Rudas László munkája hézagpótló jelentőségű alkotás volt. Könyve 1947-ben jelent meg, akkor amikor a marxizmus klasszikusainak filozófiai művei még nem voltak lefordítva és így nem álltak rendelkezésre az irántuk érdeklődők széles köre számára. Ez volt akkor az egyetlen mű, amely színvonalasan, érvelően, közérthetően a hazai problémákra reagálva széles tömegekkel ismertette világnézetünket. Hasonló erényei vannak a „Marxizmus és a természettudomány” című tanulmánynak is, amely a materialista dialektika rendszeres kifejtésének előmunkálataként is felfogható.

Sokat tett Rudas elvtárs a marxista filozófia és a természettudományok szoros kapcsolatának megteremtéséért. E helyütt nem tudománypolitikai tevékenységéről — a Magyar Tudományos Akadémia szocialista átszervezésében játszott szerepéről —, hanem eszmei hatásáról kívánunk szólni. Rudas László egyike volt azoknak a magyar marxista gondolkodóknak, akik a mai, s különösen a szovjet tudomány eredményeinek hazánkban való elterjesztéséért és marxista értelmezéséért a legtöbbet tettek. Olyan művei, mint „A mechanika és a dialektika néhány alapfogalmáról”, „A dialektikus materializmus és kommunizmus”, „A materialista világnézet”, „A marxizmus és a természettudomány”, a pavlovi életműről írt tanulmánya, írójuk alapos tárgyismeretéről tanuskodnak és egyben annak nagyszerű példáját mutatják, hogy hogyan kell a modern természettudomány vívmányait filozófiailag általánosítani és a természettudomány fejlődése által felvetett világnézeti problémákat megoldani. E művek ezzel jelentősen segítették a hazánkban akkor még többségében az idealizmus eszmei fogságában levő természettudósokat abban, hogy a dialektikus materialista világszemlélethez eljussanak. Rudas László tevékenysége ily módon fontos lépés volt a természettudósok és a marxista filozófusok közötti szoros kapcsolat szükségességéről szóló lenini útmutatás valórváltása érdekében.

A marxizmus—leninizmus elterjedése a nemzetközi munkásmozgalomban szorosan összekapcsolódott a vele szemben álló nézetek elleni harccal. Rudas László ennek a harcnak élvonalában állott. Művei jelentős része vita-irat, melyben mindenkor az adott időszakban a kommunista mozgalomra legveszélyesebb, legkárosabb ellenséges nézetekre méri a csapásokat. A Tanácsköztársaság után újjászerveződő magyar, de nemzetközi kommunista mozgalom eszmei tisztaságát is védelmezi az SZKP/b/ KB mellett működő Kommunista Akadémia Értesítőjében, az 1924—25-ben megjelent cikksorozatában. Ebben Lukács György „Történelem és osztályöntudat” című munkájában levő idealista és korszerű ösztönösség-elméletet megfogalmazó nézetekkel szemben veszi fel a harcot. Rudas elvtárs bírálata feltárja Lukács érvelésének hibás, ellentmondásos és idealista voltát. Megcáfolja Lukács ama felfogását, amely Engels állítólagos következtetlenségét hangoztatva, elveti a marxista dialektika általános érvényűségét és objektivitását. Kimutatja, hogy Lukács

mitizálja a reális társadalmi alapjától elszakított proletáröntudatot, és azt tartja, hogy maga a tudat és a tudat körül folyó harc elegendő ahhoz, hogy a proletariátus felszabadulhasson. Rudas elvtárs megbírálja azokat a kísérleteket is, amelyek a társadalom objektív törvényszerűségei vizsgálata helyébe a Weberi „viszonyításelméletet” kívánják állítani, s amelyek a történelmi materializmusban összefoglalt általános társadalmi törvényszerűségeket csak a kapitalizmus időszakára korlátozzák. Rudas polémiája során határozottan védelmezi a materializmust, a történelmi materializmust, a társadalom objektív törvényszerűségei alapján nyugvó szocialista tudatos cselekvést Lukács idealista és misztikus „ortodox—marxizmusa” ellenében. Bebizonyítja, hogy Lukács álláspontja csupán szóban marxista — valóságban pedig a marxizmus revízióját jelenti. E tanulmányokban Rudas rendkívül meggyőzően és hatásosan bírálja Lukács György később is megnyilvánuló hibás nézeteinek kiindulási pontjait. Rudas elvtársnak e kiváló munkája ma is érdeklődésre tarthat számot.

A buharini mechanisztikus idealista nézetekkel száll szembe 1930-ban „A mechanika és a dialektika alapfogalmáról” című tanulmányában.

Fontos helyet tölt be Rudas életművében a két világháború közt nagy szerepet játszott szociáldemokrata ideológia elleni harc. Nagyszámú tanulmányaiban és vitairataiban a dialektikus és történelmi materializmus fontos kérdéseit tárgyalva, az osztályok és az állam kialakulásáról és elhalásáról, a polgári demokráciáról, a proletárdiktatúráról szóló marxi—lenini tanításokat védelmezi Rudas László. „A dialektikus materializmus és a szociáldemokrácia” c. 1934-ben megjelent tanulmányában pedig sokoldalúan és mélyrehatóan bizonyítja azt, hogy a jelenkori szociáldemokrácia elméletei immár a hegeli dialektika meghamisításához és forradalmi lényegének tagadásához, valamint a legszélsőségesebb szubjektivizmushoz jutottak el. Alig van azonban Rudasnak olyan műve, ahol ne leplezné le és bírálná újra és újra a jobboldali szociáldemokrácia osztályárulását, a marxista elméletet cserbenhagyó álláspontjait. E bírálatának igazságtartalmán nem változtat az sem, hogy egyes helyeken — a nemzetközi kommunista mozgalomban kialakult téves értékelés hatására — a szociáldemokráciáról, mint politikai áramlatról túlzó és hibás értékelést ad. A felszabadulás után Rudas elvtárs tovább folytatja harcát a marxi—lenini elmélet tisztaságának megvédéséért, következetesen küzdött a burzsoá ideológia, a reformizmus különböző megnyilvánulásaival, amivel jelentősen hozzájárult a párt ideológiai harcának sikereihez.

Rudas különböző írásaiban az eszménk, a párt ügye melletti határozott kiállás az ellenséges nézetek meggyőző és megsemmisítő bírálatával, a maró gúnnyal párosult. Akadtak olyanok, akik szerint Rudas fellépéseiben az utóbbi elem dominál. Mi sem áll távolabb Rudas harci módszereitől. Ő volt az, aki nemegyszer hívta fel a figyelmet arra, hogy a marxizmus ellenfelei elleni harcot nem szabad félvállról venni: „Ellenfeleink nem dilettánsok a filozófia területén, hanem a legújabb logika és ismeretelmélet minden eszközével felfegyverzett szakemberek, akik alapos ismeretekkel rendelkeznek. Szofizmáikat nem olyan könnyű leleplezni” — figyelmeztet Rudas elvtárs.² Az ellenséges nézetek elleni harcot nem szabad szitok-átok hadjárattal elintézettnak venni, írja egy másik helyen. Így az idealizmus elleni harcról szólva megismétli a lenini útmutatást: nem szabad az idealizmus jelen fajtáit sommásan elintézni. „Reakciós jelle-

² Vesztnyik Kommunyisztjicseszkoj Akagyemii. 1924. 8. köt. 282. o.

gük feltárása és hangsúlyozása mellett természetesen szükséges ki is „javítani”, „helyesbíteni” őket.³ A maga munkáiban Rudas példáját nyújtja a marxizmus ellenfeleivel vívott küzdelemnek. A megbírálandó nézeteket nem véletlenszerűen kiragadott idézetek alapján, hanem mint koncepciót jellemzi. Kímutatja a hibás nézetek gyökerét, eredetét, a valósággal, a marxi—lenini elmélettel való összeférhetetlenségét, feltárja gondolatmenetük ellentmondásait, alkotóan válaszol a vita során felmerült vitás kérdésekre, egyszóval bírálata a marxi—lenini bírálat klasszikus példáit követi.

A Rudas elvtárs által tárgyalt témák sokfélesége, a problémák felvetésének és megoldásának módja mutatja: a párt, a nép forradalmi harcát segítheti mindenfajta mégoly elvont kérdés mélyreható feldolgozása, ha az a valóban forradalmi harc homlokterében álló, a kommunizmus, a szocializmus előrehaladását nem esetleges vonatkozásában érintő probléma megoldására irányul vagy azt segíti elő.

Igen nagy jelentőségű volt Rudas elvtársnak a marxista filozófia és ideológiánk más ágának tömeges elterjesztésére irányuló tevékenysége. Elméletünk népszerűsítését, a széles tömegek közé juttatását Rudas elvtárs — helyesen — az egyik legfontosabb feladatnak tekintette. Éppen ezért mindenkor elítélte a tudományok terén megnyilvánuló arisztokratizmust. Egy helyütt például, bírálva a filozófiai terminológia mesterkelt és erőszakolt alkalmazását, amely a filozófiai terminológiát tolvajnyelvűvé változtatja, Rudas leszögezi: „Minden kommunista forradalmi kötelessége, hogy támogassa a tudomány és a gyakorlat egyesítését *a forma terén is*, minden módon elősegítse a tömegek és a tudomány közeledését. Ehhez azonban nemcsak az szükséges, hogy emeljük a tömegek kulturális színvonalát és közelebb vigyük őket a tudományhoz . . . hanem az is lényeges, hogy maga a tudomány is közelebb menjen a tömegekhez. Magától értetődik, hogy ennek egyik legfontosabb eszköze a nyelv egyszerűsítése, demokratizálódása.”⁴ Rudas a marxista forradalmi mozgalomba lépésétől kezdve egész élete során világnézetünk kiváló terjesztője is volt. Hazánk felszabadulása után filozófusaink között ő volt az, aki eszméink propagálása során a legszélesebb tömegekhez jutott el. Nemcsak a fővárosban; vidéken is alig volt jelentősebb hely, ahol meg ne fordult volna. A hallgatók tízezrei ismerték meg előadásain és brosúráin keresztül a kommunista világnézet különböző kérdéseit. Nehéz túlbecsülni Rudas elvtárs e tevékenységének jelentőségét. A marxizmus igéjének ez a magvetése ezreket és tízezreket győzött meg és hozott át a kommunista párt oldalára.

Rudas elvtárs eszméink nagyszerű ismertetője volt. A magas eszmei színvonal és elviség párosult nála a kifejtés közérthetőségével. Fellépései nemcsak a gondolatok önálló kifejezésével és tudományosságuknál fogva, hanem vas logikájukkal, szípkázó szellemességükkel is lenyűgöztek mindenkit. Hallgatói, tanítványai számára felejtethetlen marad Rudas — az előadó, a marxizmus propagandistája.

Rudas elvtársnak a forradalmi gyakorlattal való szoros kapcsolata kifejeződött abban is, hogy nem maradt a csupán teoretikus állásfoglalásnál.

Rudas László mindig azt csinálta, amit a párt ügyének előrevitele érdekében az adott körülmények között tenni kellett. Lenin „Állam és forradalom” c. művét fordítja magyarra 1919-ben. Ez volt Lenin első műve, amely magyar

³ Rudas L.: A materialista világnézet. Szikra. 1947. 39. o.

⁴ Vesznyik Komuniztyicseszkoj Akagyemii. 1924. 8. köt.

nyelven megjelent. Szerkeszti a Kommunista Párt lapját a „Vörös Újság”-ot. Forradalmi szervezőmunkát végez a Szovjetunióban. A kommunista mozgalom nemzetközi pártiskolájának, a Lenin Iskolának helyettes igazgatója. Az „Unter den Bannen des Marxismus” egyik szerkesztője. Lektorai tevékenységet fejt ki: a marxi—engelsi hagyaték kiadásán dolgozik. A második világháború éveiben a harcoló szovjet hadsereg számára orosz—német, orosz—magyar szótárakat állít össze. A fogolytáborokban nevel, partizáncsoportokat segít szervezni. A moszkvai magyar rádió adásaiban részt vesz és segíti oszlatni a fasizmus kódét a Horthy-rendszer uralma alatt nyögő magyar tömegek tudatában. A felszabadulás után aktívan kiveszi részét a pártoktatás megszervezésében. Majd a párt a közgazdasági egyetemre küldi azzal a feladattal, hogy azt marxista intézménnyé szervezze át. Tevékenyen kiveszi részét a Magyar Tudományos Akadémia szocialista szellemű átalakításában.

Rudas László ideológiai, propagandista és szervezői tevékenysége jelentősen segítette a kommunista mozgalom fejlődését és ezen belül a marxi—lenini világnézet előretörését és győzelmét hazánkban.

II.

A polgári filozófia és nyomában a revizionizmus valamiféle ellentmondást vél felfedezni a marxista filozófiának és a filozófusnak a párttal való szoros kapcsolata és a filozófus önálló gondolkodása, eredetisége és alkotó tevékenysége között. „Vagy a pártot szolgálja a filozófus, és akkor nem lehet önálló véleménye és problémamegoldása, vagy pedig szabad és önálló gondolkodó, de ebben az esetben szembekerül a párt fegyelmével, tevékenységével” — hirdetik a burzsoá és revizionista ideológusok.

Ez az ellentmondás kiagyalt és hamis. A valóságban sohasem volt az osztályoktól, pártoktól független filozófia. Ennek ellenére voltak a múltban is, és a jelenben is vannak önállóan gondolkodó filozófusok. A marxizmus klasszikusai pedig, akik a forradalmi munkásmozgalom vezetőiként legteljesebben alárendelték tevékenységüket a pártnak, a filozófiatörténet legnagyobb gondolkodói is voltak.

A marxista filozófia pártot szolgáló jellege nem szünteti meg a filozófiatudomány viszonylagos önállóságát.

A marxi—lenini filozófia a pártot, a munkásosztályt szolgálja. Ez létének, tevékenységének elsődleges értelme. De a pártot szolgálni nemcsak azt jelenti, hogy a párt programját, politikáját megindokolják.

A dogmatizmus a filozófia feladatát prakticista szempontból kiindulva határozza meg. A filozófiát a mindenkori irányvonalnak a klasszikusokból vett idézetek alapján történő indokolására és igazolására korlátozza. Ez, ha formálisan nem is, de lényegében véve a filozófiatudomány viszonylagos önállóságának tagadását jelenti. Következménye a filozófiai tematika leszűkülése, az, hogy a világnézeti front fontos területeit elhanyagolják és, hogy a filozófia, mint tudomány fejlődése megakad. Mert nem elegendő az, ha a filozófia csak arra szorítkozik, hogy a párt programját és politikáját, ha mégoly alaposan is, magyarázza. Arra is szükség van, hogy a filozófiatudomány tovább menjen: a maga sajátos eszközeivel kutassa és általánosítsa a valóságot. Önmaga is önállóan tárjon fel problémákat, nyújtson a pártnak segítséget megoldásukban. A marxista filozófia és a párt viszonya nem egyoldalú. Nemcsak

az, hogy a párt kidolgozza a kérdéseket és a filozófia magyarázza őket. Itt kölcsönhatás van, melyben a marxi filozófia is betölthet kezdeményező szerepet.

Másrészt, a filozófiának, így világnézetünknek is megvan és megmarad a maga viszonylag önálló területe és problematikája, sajátos kérdésfeltevései. Az e területen levő feladatok megoldásához nem elegendő az, ha a marxi filozófia a valóság egyes — a párt tevékenységének körébe eső — mégoly nagy területein levő problémákat megoldja. Szükség van a kimondottan filozófiai jellegű diszciplínák területén végzett mélyreható kutatómunkára. Világnézetünk nem töltheti be igazán szerepét, ha a speciális filozófiai kérdések marxista—leninista megoldását elhanyagolja és így a világnézeti harc e sajátos területét a nem marxista interpretációknak engedi át.

A revizionizmus a filozófia és a pártpolitika kölcsönös viszonyában a filozófiatudomány önállóságát, a pártpolitikától való függetlenséget hangsúlyozza, vagy pedig — hallgatólag — ezt valósítja meg. Lukács György és egyes tanítványai szerint a párt előtt álló ideológiai feladatokkal való foglalkozás elkerülhetetlenül leszűkíti a filozófiai tematikát, elsekélyesíti a filozófiai tevékenységet. A revizionizmus e programja — ma már láthatjuk — nem mindig hangsúlyozott opposíció volt a párt szocializmust építő politikájával szemben. Nem véletlen, hogy — 1956-ban — amikor az akkori helyzetben lehetőség nyílt a revizionista politikáért való harcra, Lukács és egyes tanítványai — tekintet nélkül a politika állítólagos korlátozó tendenciáira — teljes mellet vetették bele magukat a politikai kérdések elemzésébe. A párt és a filozófia kapcsolatának revizionista felfogása nemcsak a párt politikájával, hanem a marxista filozófiával szembeni fellépést is jelenti. Ha a revizionisták programja valóra válna, a marxi filozófia elvesztené éltető táptalaját — a gyakorlati élet tényeivel, a tömegek, a párt harcával való kapcsolatát. A marxi filozófia világot formáló erőből a tömegektől elszakadt és emiatt hatástalan szűk szektává, a sok filozófiai iskolácska közötti egyik jelentéktelen iskolácska színvonalára süllyedne vissza.

Hazug és káros az a revizionista felfogás is, amely a filozófiának párttól való függetlenségében látja a filozófiai kutatás önálló és eredeti probléma megoldásának zálogát. A párt, a nép ügyének szolgálata egyáltalán nem zárja ki azt, hogy az egyes filozófusok eredetien léphessenek fel. Sőt, a feladatot éppenséggel akkor oldhatják meg sikeresen, ha nem dogmatikusan, hanem alkotóan, önállóan fejtik ki és alkalmazzák a marxi—lenini világnézetet. Ezt láthatjuk a marxizmus—leninizmus klasszikusainak példáján is.

De miben is nyilvánul meg a marxista filozófusok önálló fellépése? Természetesen, egyáltalán nem abban a dogmatizmusra jellemző „önállóságban”, hogy a megjelent párthatározatokhoz „önállóan” keressék ki a klasszikusok idézeteit, vagy pedig a klasszikus idézetekhez „önálló” kommentárokat írjanak. Nem is az „önállóságnak” különösen a revizionizmusra jellemző megnyilvánulásában, mely igazi jellegének álcázására elfogadják ugyan a szocializmus eszméjét, mint távoli stratégiai célt, de ugyanakkor „önállóság” az állítólag mindentől és mindenkitől független állásfoglalást érti. A revizionizmus a „filozófia magas szempontjai” alapján — mint valami állítólag „független” bíró — ítéli meg és ítéli el a párt gyakorlati tevékenységét. Az ilyen fellépés ugyan a párt tevékenységétől önálló, de egyáltalán nem független az oszttályok harcától: éppen a kommunizmus ellenségeinek malmára hajtja a vizet.

A marxista filozófusok gondolkodásának, tevékenységének önálló jellege elsősorban a különböző problémák alkotó megoldásában jut kifejezésre. A marxista filozófusok a marxizmus—leninizmus elméletében ehhez felbecsülhetetlen értékű fegyvert, elméletet és módszert kaptak. Ha valóban kommunista ideológusok, akkor ennek az elméletnek birtokában, ennek alkalmazásával oldják meg a problémákat. Ugyanakkor ügyelnek arra is, hogy a marxi—lenini elveket ne tekintsék egyszer s mindenkorra kinyilatkoztatott dogmának és ne áldozzák fel a marxizmus élő szellemét a marxizmus betűinek.

Rudas László elvtárs ilyen értelemben volt önálló és eredeti gondolkodó.

Rudas elvtárs, mint mondtuk, a marxi—lenini elmélet hű követője, tudósa, propagandistája, védelmezője volt. Ugyanakkor az elméletet sohasem tekintette dogmának. Egy helyen, Lenin Válogatott Művei II. kötetéről szóló recenziójában, Rudas a marxi—lenini elmélet elsajátításának jelentőségéről ír. Ugyanakkor hozzát teszi: „Persze ez az útmutatás csak a módszert mutatja meg, amely a célhoz vezet és nem ad sablont, amelyet sajátos problémáinkra egyszerűen rá lehetne húzni.” És elméleti tevékenységében következetesen ezt az elvet érvényesítette. Rudas elvtárs nem tartozott azok közé az ideológusok közé, akik a marxizmus tételeinek pusztá ismétlésére, kombinálására szorítkoznak. Mindenkor arra törekedett, hogy önállóan, az adott kérdés vonatkozásainak megfelelően, újszerűen fejtse ki a marxizmus elveit. Ugyanakkor minden esetben a marxizmus—leninizmus elvei alapján, az elmélet szellemét, módszerét alkalmazva oldotta meg a marxizmus klasszikusai által nem tárgyalt különböző kérdéseket.

Rudas nem riadt vissza attól, hogy a problémákat élesen vesse fel, vagy hogy az ideológiai ellenfél által érintett „kényes” kérdésekre feleletet adjon. A marxizmus—leninizmus szellemében válaszolt a problémák új, a klasszikusok által nem érintett aspektusára, amely az ideológiai harc során tárult fel. Az 1930-as években pl. a jobboldali szociáldemokrata ideológusok, a nemrégiben megjelentetett marxi Ökonómiai-filozófiai kéziratok egyik nem eléggé világos kitételére támaszkodva megpróbálták az ifjú Marxot szintiszta idealistaként vagy legalábbis harmadik utaként ábrázolni és szembefordítani az érett Marxszal. Rudas meggyőzően cáfolja ezt a kísérletet. Leleplezi azt a fogást, miszerint éppen a kéziratok jelentenek Marx fejlődésében a csúcspontot, és ettől kezdve Marx és Engels állítólag hátrafelé haladt volna. Utána alapos elemzéssel meggyőzően bizonyítja be, hogy Marx a nem egészen világos feuerbach-i terminológiába burkolva valójában már önálló, mind az idealizmussal, mind a régi szemlélődő materializmussal szembeni dialektikus materialista felfogással jelentkezik. Az tagadhatatlan, hogy az „igazi materializmus” marxi fogalma pontatlan, hiszen a régi materializmus is „igazi” volt. De éppúgy kétségtelen, hogy ez a fogalom egyedül csak azt jelzi, azt tükrözi vissza — állapítja meg Rudas —, hogy Marx saját materialista álláspontja jellemzésére (amit Rudas bőszégesen dokumentál) a kéziratok megírása idején még nem alkotta meg a dialektikus materializmus fogalmát. A revizionisták ma is Marx e korai, még nem teljesen következetesen „marxista” művének meghamisításával kísérik meg az ifjú és az érett Marx szembeállítását. Így Rudas e kritikája — éppúgy mint más megállapításai — ma is rendkívül aktuálisak.

Mint minden igazi alkotó gondolkodó, Rudas László kérlelhetetlen ellen-sége volt a dogmatizmusnak, a betűragásnak. Nemcsak elméleti tevékenységében, hanem mint kiváló pedagógus, oktatói munkája során is megkövetelte

tanítványaitól az elmélethez való önálló, gondolkodó állásfoglalást. Nevetségessé tudta tenni és kigúnyolta az elméleti tételek pusztá idézgetését, a formális betanulást, a kiagyalt problémákon való rágódást, az öncélú, üres okoskodást, az élettől való elszakadást. Rudas igyekezett ránevelni tanítványait a problémák önálló felismerésére és megoldására. Örömmel üdvözölte az önálló és tartalmas gondolkodás legkisebb jelét is. Kiállt védelmében a dogmatikusan gondolkodókkal szemben még akkor is, ha az önálló gondolat megfogalmazása nem volt kifogástalan.

A marxista filozófus önálló problémamegoldása többek közt abban is kifejezésre jut, hogy a kidolgozandó elméleti feladatokat helyesen választja meg. Nyilvánvaló, hogy a filozófia pártirányítása nem jelentheti és nem is jelenti azt, hogy a párt minden egyes esetben meghatározza: milyen konkrét kérdésekkel kell a filozófiának foglalkoznia. Fellelni mi az, ami valóban fontos, valóban szükséges az ügy számára, ami nemcsak a filozófus szubjektív elképzelése szerint, hanem objektíve is előreviszi a forradalmi mozgalom ügyét, igen nehéz feladat. Itt egyrészt a szűk praktícizmus Scyllája és a filozófus szubjektivista öncélúságának Charybdise között kell megtalálni a helyes utat. Rudas László éppen a párttal, a gyakorlati mozgalommal való szoros kapcsolata miatt tudta mindenkor önállóan s ugyanakkor helyesen kiválasztani a megoldandó feladatokat. Vitairatai a marxi—lenini elméletnek az adott körülmények közt legveszélyesebb ellenfelei és ellenségei ellen irányultak. Cikkeiben, tanulmányaiban és beszédeiben az élet által felvetett fontos kérdésekkel foglalkozott. És, mert a tényleges problémákra válaszolt, tudott Rudas elvtárs több, mint 30 évig a marxista ideológiai élet élvonalában maradni.

Nem lehet beszélni Rudas Lászlóról anélkül, hogy meg ne emlékezzünk a reá jellemző sajátos egyéni hangról is.

A dogmatizmus egyik negatív következménye volt a filozófia és általában az elmélet tárgyalási módjának elszürkülése, az ideológus egyéniségének teljes eltűnése a szárazon kifejtett és ismételtetett elméleti tételek mögött. A már megoldott problémák és a válaszok sztereotip ismételtetése nemcsak az elméletet szegényíti el, kárhóztatja üres járatra és megfosztja ezzel a pártot iránytűjétől. Az elméletet érdekesség nélkülivé teszi, megfosztja vonzóerejétől is. A dogmatikus szürkeség és egyhangúság azonban mélyesen idegen a marxi—lenini elmélettől. Klasszikusaink akármelyik alkotását tekintjük is, mindenütt átüt a filozófus személyisége. Marx, Engels, Lenin nemcsak nagy és önálló gondolkodók, hanem szubjektíven érző, szenvedélyesen vitázó nagy egyéniségek.

Rudas ebben a vonatkozásban is igyekszik követni mestereit. A tudományos megalapozottság és következetesség, a vaslogika nála párosult a szenvedélyességgel, a problémák sajátos egyéni megoldásával. Rudas László nemcsak az igaz marxi—lenini tételek objektív ismertetője, védelmezője és továbbfejlesztője, hanem mély meggyőződéstől, szenvedélytől fűtött harcosa is. Rudas elvtárs annyira tudott azonosulni a párttal, a néppel, hogy a párt gondjait, problémáit a saját egyéni ügyének, a párt, a nép ellenségeit saját egyéni ellenségeinek tekintette. Innen hangjának szenvedélyessége, problémakifejtésének szubjektivitása. Rudas elvtárs e vonása kétségtelenül megragadja és lebilincseli mai olvasóit, csakúgy, mint életében hallgatóit.

Rudas tevékenysége barátai elismerését és ellenfelei gyűlöletét válthatta és váltotta ki. De vitathatatlan volt az, hogy mindenkinek — a barátnak, mint kiváló harcostársal, az ellenfélnek pedig, mint jelentős és veszélyes ellenfél-

lel — számolnia kellett vele. Rudas László, a filozófus egész életműve cáfolata annak a burzsoá és revizionista rágalomnak, mely szerint a párt ügyének védelme és szolgálata elszürkíti, önállótlaná és érdekesség nélkülivé teszi a filozófiai munkát és a marxista filozófust. Meggyőző bizonyítékul szolgál arra, hogy éppen a párt, a nép ügyének szolgálata teszi teljessé, maradandóvá és ténylegesen értékké az ideológus tevékenységét.

III.

A mai filozófiában alapjában véve kétféle filozófustípus található. Az egyik folytatja a régifajta hivatásos szakfilozófusok hagyományát s csak a filozófia valamely szűk részletproblémájának specialistájává lesz. Elméleti tevékenysége, de érdeklődése is kizárólag valamely egészen szűk szakprobléma aprólékos kidolgozására irányul. Eredményei ezért csupán néhány szakember érdeklődésére tarthatnak számot. Az ilyen élettől elszakadt, polgári típusú szobatudós a végtelenségig felaprózott társadalmi munkamegosztás terméke, kifejezője és áldozata.

Ez az attitűd még inkább megbosszulja magát, ha valaki marxista filozófusként lép fel. A régi szaktudósi hagyomány követése itt nemcsak a tematika leszűkítésében érezteti hatását, hanem a problémák kidolgozásának módjában is. Az ilyen polgári típusú szaktudós objektivista, mert nézeteivel senkit sem akar megsérteni és ugyanakkor mindenkit meg szeretne nyerni. Azonban az objektivista elméleti tevékenység eredménye messze elmarad a várakozástól: még e tevékenység tényleges eredményei sem gyakorolnak jelentősebb hatást a polgári szaktudósok körében, mivel sokan közülük nem az adott probléma kidolgozatlansága miatt, hanem elsősorban társadalmi okokból vallanak a marxizmustól eltérő nézeteket.

A marxista filozófia teremtette meg a filozófusok másik típusát. A marxista filozófusokra nemcsak a gyakorlattal való szoros kapcsolat és az önállóság jellemző, hanem a végtelenül szűkre silányított szakmai „specializálódás” túlhaladása, a teljességre, a sokoldalúságra való törekvés is. Ennek az új filozófus típusnak példaképei a marxi—lenini elmélet klasszikusai. A sokoldalúság, az átfogó koncepció birtoklása és annak alapján való tevékenység a marxista filozófus jellemző tulajdonságaihoz tartoznak. A filozófia szintetizáló tudomány. Nem lehet azonban a valóság jelenségeit mélyrehatóan és tudományosan általánosítani akkor, ha a filozófus érdeklődési köre megragad valamely egészen szűk, egyedi szakproblémánál. Azoknak, akik a marxista filozófia művelői akarnak lenni, átfogó világnézet alapján kell állniuk és ennek segítségével kell vizsgálniuk, megoldaniuk filozófiai kutatásaik sajátos problémáit. A filozófia hatalmas elsajátítandó tudáshalmazát persze lehetetlen egyszerre megragadni. Elkerülhetetlen, hogy először is egy meghatározott, sajátos feltételektől függő ismeretsoport mélyebb elsajátításának lássanak neki. Sajátos feltételektől függ aztán, hogy mi ez a kezdet: a filozófiatörténet, a történelmi materializmus, avagy a filozófiatudomány más ága. A hiba az, ha a filozófiatudomány egyes ágainak elsajátítása után nem mennek tovább, ha a fejlődés megáll egy bizonyos fokon, ha az érdeklődés leszűkül csak egy bizonyos, végtelenül szűk problémakörre. Ennek eredménye csak a filozófia egy kis részecskéjének egyoldalúan képzett művelője lehet. Ez az egyoldalúság viszont teljesen idegen a marxista filozófia szellemétől és gyakorlatától.

Természetesen, a filozófia minden ágának egyformán mély ismerete nem adatik meg mindenkinek. De itt is érvényes Lenin tétele: a sokoldalúság követelménye az, ami megóv a tévedésektől. Nem ismerheti jól a marxi filozófiát az, aki csak a dialektikus vagy csak a történelmi materializmus tudója. Ugyanúgy nem lehet ezek jó művelője az sem, aki nem ismeri a marxi filozófia előzményeit, aki nem tudja milyen gondolatokhoz kapcsolódik, milyen problémafelvetésekre válaszol, milyen megoldásokat halad túl világnézetünk. Másrészt nem lehet a filozófiatörténet jó művelője az, aki nem sajátította el mélyrehatóan a dialektikus és történelmi materializmust. Marx mondotta egy helyen, hogy az ember anatómiájában választ kaphatunk a majom anatómiájára. Vagyis egy fejlettebb fokról vizsgálódva megvilágosodhatnak előttünk a fejletlenebb szakasz kérdései is. Marx e módszert alkalmazva a kapitalizmus törvényszerűségeinek vizsgálatánál, egyben feltárta a társadalom általános törvényszerűségeit is. A filozófiai gondolkodás legmagasabb fokának — a marxi—lenini filozófiának — ismerete feltétele annak, hogy a filozófiatörténet problémáinak mélyére hatoljunk, azokat alaposan megértsük. Nem véletlen, hogy a modern időkben éppen a marxizmus—leninizmus klasszikusai voltak azok, akik a filozófia történetét tudománnyá tették.

Nem szabad azonban a sokoldalúság, a teljesség követelményét csak a filozófiai szakma sokoldalú ismeretére korlátozni (habár már ennek elérése is igen tetemes erőfeszítést kíván). A filozófus szakmáját akkor ismeri mélyen és igazán jól, ha nemcsak a diszciplínájának ügyei érdeklik, hanem követi a gyakorlati élet, a hazai és nemzetközi politika eredményeit, a tudomány eredményeit. A Marx-előtti és különösen a marxi filozófia története szemléltetően bizonyítja, hogy az igazi filozófusok mindenkor benne éltek korunk áramában, állástfoglaltak koruk égető kérdéseiben. Csak így jutottak hozzá a filozófiai általánosítás anyagához. Ez a kapcsolat tette számukra lehetővé, hogy valóban teljes, a problémák átfogó vizsgálata alapján alkotott világképhez jussanak.

Az egyoldalúság leküzdése természetesen nemcsak a felhalmozott és napról napra növekvő ismeretanyag sokoldalú elsajátítását jelenti, hanem azt is, hogy az igazi marxista filozófus állást tud foglalni és állást is foglal a különböző általános világnézeti kérdésekben. A marxista filozófus kötelessége az is, hogy kövesse a materializmus szolid hagyományait és küzdjön a vallás ellen. Hasonlóképpen csak az lehet igazi marxista filozófus, aki a párt politikájának elvi vonatkozású kérdéseiben, például a nacionalizmus és ehhez hasonló kérdésekben is színvonalasan állást tud foglalni.

Az átfogó világnézet, a filozófiai általánosítás alapjául szolgáló sokoldalú ismeretanyag megszerzésének és az általános világnézeti kérdésekben való állásfoglalás követelménye ugyanakkor egyáltalán nem jelenti azt, hogy a marxista filozófusnak „mindenhez értő és semmit nem tudó” „polihisztornak” kell lennie. Lehetetlen egy embernek átfogni mindent és helyesen állástfoglalni minden egyes kérdésben. A széleskörű megalapozottság mellett elkerülhetetlenül szükséges bizonyos területek átlagosnál jobb ismerete, a valamely problémakör speciális, részletekbemenő tudása, művelése, vagyis a specializálódás. A filozófiai munka elkerülhetetlenül sokoldalú tudásbeli alapja feltétele annak egyrészt, hogy a filozófus ne süppedjen bele egy szűk részletproblémába, hanem lássa az egésszel való összefüggését, másrészt, hogy átfogó világnézet birtokában alaposabban oldhassa meg a részletkérdéseket. De a specializálódás a problémák kidolgozásában elkerülhetetlen ahhoz, hogy a filozófiai prob-

lémák megoldása ne váljon általánosságok semmitmondó halmazává, és hogy az ténylegesen értékes eredményt adjon, a tudományt gyarapító hozzájárulást jelentsen.

Rudas elvtárs hivatását és képzettségét tekintve politikus, filozófus és filológus volt. Rudas László különböző írásai a dialektikus és történelmi materializmus, a filozófiatörténet, a valláskritika köréből tanúsítják, hogy otthonos volt a filozófiatudomány majdnem minden ágában. De Rudas nem maradt meg csupán ezeknél az ágaknál. Akik ismerték őt, azokat mindenkor magával ragadta szellemi frissége hallatlan sokrétű érdeklődési köre. Rudas kiváló politikai gazdaságtani tanulmányokat írt, hozzáértéssel foglalkozott történelmi és jogi kérdésekkel, politikai publicisztikával.

Rudas elvtársat új, szocialista életünk szinte minden kérdése szenvedélyesen érdekelte. Tudni akarta és ismerte is, hogyan halad a pártmunka, milyen tapasztalatok és eredmények vannak a párt politikájának végrehajtásában. Állandóan informálódott az ifjúság és ezen belül elsősorban az egyetemi hallgatók életkörülményei, problémái felől. Nem volt jelentősebb politikai vagy tudományos megnyilvánulás, amely ne vonta volna magára figyelmét. Rudas a hazai és nemzetközi élet minden fontosabb jelenségére élénken reagált, ha szükséges volt írásban vagy szóban határozottan foglalt állást a különböző, elsősorban általános világnézeti jellegű kérdésekben. Ugyanakkor Rudas elsősorban a dialektikus és történelmi materializmus, a természettudomány filozófiai kérdéseinek kiváló szakspecialistája is volt, akinek munkái hozzájárultak a kérdések marxista megoldásának kimunkálásához. A világnézeti alap szakadatlan szélesítése és ugyanakkor bizonyos speciális problémákra való összpontosítás, azok mélyreható művelése biztosította Rudas számára, hogy valóban jelentős és maradandó értékű alkotásokkal gyarapítsa a marxista filozófiatudományt.

IV.

Rudas elvtárs munkássága nagy hatással volt az ideológiai frontra. Művei maradandó értékűek és ma is sikeresen segíthetik az előttünk álló elméleti feladatok megoldását. Ezért nagy erőfeszítéseket kell tennünk, hogy Rudas László eszmei hagyatékát még jobban feltárjuk és ismert munkáit jobban felhasználjuk.

Rudas László művének felhasználásával kapcsolatban olykor a Rudas elméleti tevékenységében előforduló hibákra szoktak hivatkozni. Tényleg, Rudas elvtárs műveiben helyel-közzel hibás kitételekkel is találkozhatunk. Így műveinek egyes részeiben találhatóak esetenként nem eléggé bizonyított értékelések. Fel lehet róni Rudas elvtárs hibájául azt is, hogy egyes problémák tárgyalása során bizonyos kérdéseket nem vagy pedig nem elég sokoldalúan értékelt. Így pl. utolsó műveiben nem mindig tudott kitérni a természettudomány legújabb vívmányaival kapcsolatos problémákra. Vagy Lukács György 1949-évi bírálata során Rudas nem foglalkozott annak egyes revizionista filozófiai nézeteivel (melyeket 1924—1925-ben megjelent munkájában kimerítően bírált). Így 1949-es bírálata nem volt elég sokoldalú. Mindezek a tényleges hibák nem változtathatják Rudas László általános értékelését: Rudas elvtárs életművében a pozitív vonások, az eredmények dominálnak. Hagyatéka ma is élő, tanulmányozandó, felhasználandó értéket jelent.

Kevés valóban jelentős marxista gondolkodóval dicsekedhet filozófiai életünk. Rudas László, a marxista irányvonal kimagasló képviselője méltó büszkesége lehet ideológiai életünknek. Rudas László életművének feltárása és megbecsülése nagy forradalmárnak és kommunista tudósnak állít emlékművet, olyan embernek, akinek élete követendő példaképpül szolgálhat a mai magyar filozófus nemzedék számára.

ЛАСЛО РУДАШ

(1885—1950)

Артур Киш

Статья посвящена Ласло Рудашу, одному из выдающихся представителей венгерской марксистской философии. После объяснения тесной связи марксистской философии и коммунистической партии, статья доказывает, что деятельность Ласло Рудаша полностью совпадала с деятельностью партии. Об этом свидетельствует все его творчество. Рудаш был отличным пропагандистом и ученым марксизма—ленинизма, который в своих работах творчески развивал и распространял марксистскую философию. Замечательные его заслуги в деле философского обобщения новых достижений естественных наук и в объяснении их мировоззренческих проблем. Рудаш всегда решительно выступал против всякого отклонения от марксизма—ленинизма, против всякого искажения нашей теории. Во всех случаях его главные удары были направлены против тех течений, которые на данном этапе исторического развития являлись главной опасностью для коммунистического движения. Однако в то же время его критика неправильных и вредных взглядов не означала поверхностного похода против них: Критический метод Рудаша следовал примеру классиков марксизма—ленинизма.

Статья опровергает ревизионистскую клевету о том, будто бы связь марксистской философии с марксистским рабочим движением приводит к исчезновению относительной самостоятельности философской науки или влечет за собой поверхностный анализ вопросов, объединение философской тематики и стиля научных работ. После объяснения взаимоотношения марксистской философии и партии автор на примере Ласло Рудаша показывает, что одной из характерных черт марксистской философии является именно творческое разрешение теоретических проблем и своеобразное, оригинальное изложение марксистско-ленинских идей.

В воспоминании излагается взаимоотношение задач освоения многостороннего научного знания, с одной сторон, и специализации философских работников с другой. Статья показывает, что Ласло Рудаш был не только многосторонним учёным и политиком, но и отличным специалистом марксистской философии, который значительными и ценными трудами обогатил нашу науку. Поэтому его теоретическое наследие и ныне может служить разрешению актуальных проблем современной венгерской идеологической жизни и его деятельность может быть примером для нашего философского поколения.

LÁSZLÓ RUDAS (1885—1950)

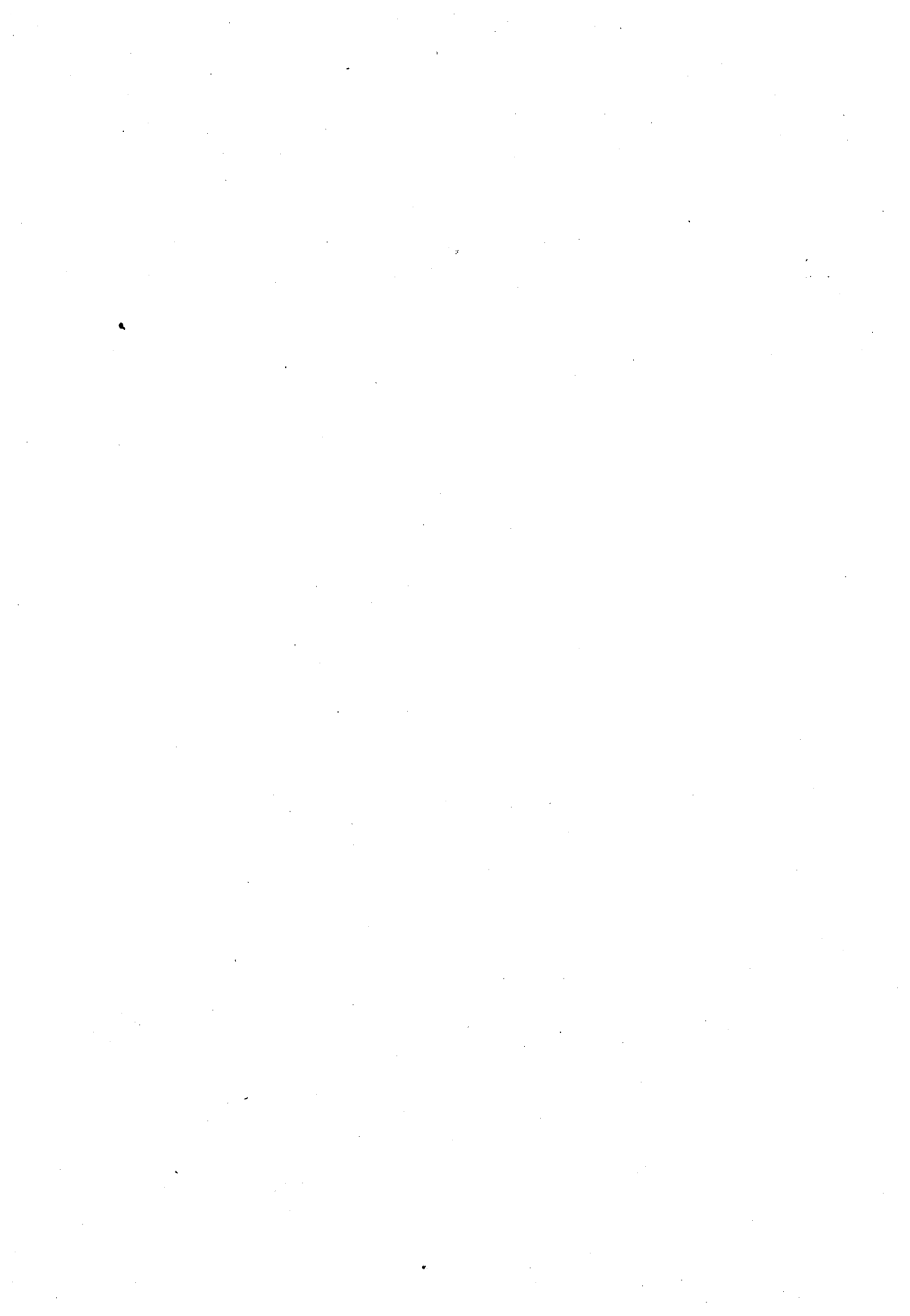
Artur Kiss

The article pays tribute to László Rudas, the outstanding representative of Hungarian marxist philosophy. Describing the close contact between marxist philosophy, the Communist Party and the revolutionary change of reality, the article points to the fact that László Rudas' activity had completely coincided with the Party's activity. His whole work gives evidence about this. He was an outstanding propagandist of Marxist—leninist theory, who, in his works, explained and developed the Marxist—leninist principles and ideas. He achieved significant merits in the philosophical generalization and also in answering to ideological questions, of the recent achievements of

natural sciences. László Rudas fought hard against any deviation from Marxism—leninism and against any distortion of that theory. He always struck the greatest blow on those trends which in the given period meant the greatest danger for the communist movement. At the same time the criticism of the faulty and harmful conceptions did not mean that he had carried on just a superficial attack against them: his method of criticism follows the example of the Marxist—leninist classics.

It is a revisionist slander, that the contact with the marxist working class movement means the loss of the relative independence of philosophical sciences, or in other words the solutions of the different issues as well as of philosophical themes would flatten and that its style would become dull. After having explained the close relations between Marxist philosophy and the Party, the article shows, through the example of László Rudas' own work that Marxist philosophy and those who deal with it, are characterized by the constructive solutions of the problems, by answering questions — sometimes to "delicate" ones, — which are in the foreground of the class struggle, and by the characteristic way of explaining the Marxist—leninist principles.

The article deals with the relation which stands acquiring a many sided material of knowledges as basis for philosophical generalizations on one hand and specialization on the other. The article shows that László Rudas was not only a scholar and politician with a very wide horizon, but an outstanding specialist of Marxist philosophy, as well, whose significant and lasting works helped to develop Marxist philosophy. As a consequence of these his heritage even today help solving the topical ideological problems and his life is an example for the present generation of philosophers.

FIGYELŐ

A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és időszerű problémái

1960. június 30-án a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Főbizottsága és Filozófiai Intézete ankétot rendezett a Magyarországon folyó szociológiai kutatások jelenlegi helyzetéről, feladatairól és a szociológia fő elméleti-módszertani problémájáról, a szociológia és a történelmi materializmus viszonyáról. Az ankét hasznos és fontos problémák egész sorát tárta fel, ezért a Filozófiai Szemle Szerkesztősége elhatározta, hogy a vita anyagát — ha rövidített formában is — nyilvánosságra hozza.

Az ankétot *Szigeti József* az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója nyitotta meg: Először tartunk olyan megbeszélést, amely a szociológia kérdését tűzi napirendre. Ezt a konferenciát a Filozófiai Főbizottság kezdeményezésére a Filozófiai Intézet hívta össze. Megbeszélésünk célja kettős: egyrészt az hogy a lehetőség szerint tisztázzuk a szociológia viszonyát a történelmi materializmushoz, másrészt pedig a kutatás előtt álló konkrét gyakorlati problémákat vessük fel és egy az eddiginél összehangoltabb álláspontot alakítunk ki arra vonatkozólag, hogy milyen szervezeti keretben, milyen formákban és milyen tartalommal induljon meg ez a kutatás.

Molnár Erik akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, vitaindítójában a következőket mondotta: A tudományos osztályozás és helyes rendszerezés viszonylag alárendelt kérdésnek tűnik fel. Látszólag alárendelt kérdés az, hogy vajon a szociológiát meg kell-e különböztetni a történelmi materializmustól, avagy a kettőt egynek vehetjük-e, és ugyanúgy az is, hogy a történelmi materializmus a filozófiai tudományok közé tartozik-e vagy sem. És tényleg, ha valaki, teszem azt, a népi demokráciákban, a szocialista fejlődés törvényszerűségeit kutatja, lényegtelennek látszik, hogy mint filozófus, történész vagy szociológus foglalkozik-e ezzel a kérdéssel. A lényeg az, hogy jó munkát végezzen, vagyis hogy a szocialista fejlődés törvényszerűségeit felderítse. Ez azonban jelentékeny részben csak látszat. A marxista tudományok rendszerezése, helyes osztályozása, valójában előfeltétele a tudományos munkának, előfeltétele a tudományos munkamegosztásnak, fontos tudományos szervezési probléma és ezért feltétlenül törekednünk kell arra, hogy kijelöljük a szociológia helyét a marxista tudományágak között.

Ebben a kérdésben meglehetősen zavaros a helyzet: jelenleg különböző álláspontok ütköznek össze és bizonyosra vehető, hogy a vita egy ideig még eltart ezekben a kérdésekben. Az egyik elterjedt álláspont szerint a történelmi materializmus filozófiai tudomány és ennél fogva nem lehet társadalomtudomány, ennél fogva különbözik a szociológiától. Ennek az álláspontnak a hívei többnyire abból indulnak ki, hogy a történelmi materializmus a lét és tudat viszonyának materialista filozófiai kérdését alkalmazza a társadalmi jelenségek területén, és ezért a történelmi materializmusnak, mint filozófiai tudománynak körét a társadalmi lét és a társadalmi tudat területére szűkítik le. Ehhez meg kell jegyezni azt, hogy a történelmi materializmus nemcsak a lét és tudat problémáját fejti ki a társadalmi jelenségek területén, hanem a materialista filozófia másik két alapvető tételét is alkalmazza. Az egyik az a tétel, hogy a világfolyamat törvényszerű, a másik az, hogy az objektív igazság megismerhető. Ezen felül pedig a történelmi materializmus nemcsak a materialista filozófia, hanem a dialektika tételeit is alkalmazza a saját területén.

Én nem hiszem, hogy ez az álláspont helyes. Forrása valószínűleg ott kereshető, hogy a világnézeti tudományt azonosítani szokták a filozófiával. És kétségtelen az, hogy a történelmi materializmus egyik alapja, sőt egyik legfontosabb alapja a marxista világnézetnek. Azonban ebben az összefüggésben nem szabad arról megfeledkezni, hogy a marxizmus alapjában és lényegében társadalomtudomány, mert a társadalom, átalakulásának, szocialista fejlődésének törvényszerűségeit tanulmányozza. Ha a marxista társadalomtudomány alapját, a történelmi materializmust ki akarjuk vonni a társadalomtudományok fogalma alól és át akarjuk utalni a filozófia körébe, akkor azt hiszem, hogy hibát követünk el. Többek között egy gyakorlati megfontolás is szól ez ellen az eljárás ellen. Ha tudniillik ezt az álláspontot elfogadjuk, ezzel a társadalomtudományokat két részre osztjuk. Az egyik az a rész, amely a társadalmi lét és társadalmi tudat összefüggéseinek problémáit kutatja — ami önmagában egyébként elég tágan értelmezhető terület —, a másik rész pedig az összes egyéb társadalmi jelenségekkel foglalkozik s ez volna a tulajdonképpeni szociológia. Mindez annyit jelentene, hogy a társadalomtudományt két elkülönülő részre szakítanánk. E mellett, ha a társadalomtudományból kikülönítünk egy filozófiai részt és ezt szembeállítjuk az egyéb társadalomtudománnyal, ugyanezt az eljárást meg kellene ismételni valamennyi természettudománnyal kapcsolatban, mert valamennyire áll az, hogy a materializmus és a dialektika, tehát a filozófia tételeit alkalmazták a saját területükön.

A másik álláspontot röviden úgy lehetne jellemezni, hogy e szerint a történelmi materializmus a társadalom általános fejlődéstörvényeivel foglalkozik, amivel szemben a szociológia feladata az egyes formációk különleges törvényszerűségeivel való foglalkozás volna. Itt azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy az általános fejlődési törvények különös formában érvényesülnek az egyes formációkban és csak ezekben a különös formációkban érvényesülnek. Ez az álláspont tehát megint odavezet, hogy a társadalomtudományt két részre szakítanánk. Az egyik rész mint történelmi materializmus, foglalkoznék az általános fejlődéstörvények különleges megjelenési formáival az egyes formációkban, a másik rész mint szociológia, foglalkoznék a formációk különleges törvényszerűségeivel.

És van egy más szempont is. Jól tudjuk, hogy Marx és Engels az általános törvényszerűségekkel szemben a különös törvényszerűségeknek tulajdonított nagy jelentőséget. Lehetne Engelstől egyenesen lekicsinylő megjegyzéseket idézni, amelyek az általános fejlődés törvényszerűségeire vonatkoznak. Különös dolog volna az, ha a történelmi materializmust éppen erre a sovány területre, az általános fejlődéstörvényeinek területére akarnánk szorítani.

A harmadik álláspont szerint a történelmi materializmus tartalmaz filozófiai és szociológiai elemeket. Filozófiai fogalmakat — tudat és lét, és ehhez hasonló kategóriákat — és általános társadalmi kategóriákat, például az osztályok, osztályharc, termelési erők stb. Az így felfogott történelmi materializmus tárgya szintén a társadalom általános fejlődéstörvényei volnának.

Ez az álláspont megint elszakítja egymástól az általános fejlődéstörvényeket és a formációk különös fejlődéstörvényeit. Elismeri ugyan a történelmi materializmust a marxizmus szociológiájának, de ugyanakkor ezt a szociológiát megint az általános törvényszerűségnek területére korlátozza.

Egyébként ennek a megoldásnak szerintem előnye, hogy a történelmi materializmust —, hogy saját szavaimmal fejezzem ki ennek az álláspontnak a lényegét — a filozófia, tehát a dialektikus materializmus és a társadalomtudományok egységének tekinti. Nem választja el a történelmi materializmust a dialektikus materializmustól, hanem egységbe foglalja ezeket.

Abból, amit mondtam, máris következik az én álláspontom. Az én álláspontom először az, hogy a történelmi materializmus nem filozófiai tudomány, de ugyanakkor a történelmi materializmusban egységbe olvad a marxizmus filozófiája, a dialektikus materializmus és a társadalomtudomány.

Másodsor: a történelmi materializmus szociológia és a történelmi materializmus nem más, mint a marxizmus szociológiája.

Harmadszor: mint a marxizmus szociológiája egyformán ki kell, hogy terjedjen a társadalom általános fejlődéstörvényeinek kutatására és az egyes formációk különleges fejlődéstörvényeinek kutatására.

Ezek után fennmarad az a kérdés, hogy a történelmi materializmus, mint a marxizmus szociológiája, hogyan viszonyul az egyéb társadalomtudományokhoz? Szerintem a történelmi materializmus a marxizmus általános szociológiája abban az értelemben, abban a tárgykörben, amit elmondtam. Mint általános szociológia, előfeltétele az összes társa-

dalomtudományoknak és módszertanul szolgál az összes társadalomtudományokhoz. Ugyanakkor ezekre a különleges társadalomtudományokra támaszkodik, ezekből meríti anyagát éspedig elsősorban a történelemből, ezen belül is elsősorban a gazdaságtörténehből.

Még egy utolsó kérdést lehet felvetni. Azt ti., hogy az úgynevezett szociográfiai kutatás, a falusi szociográfia vagy az ipari üzemek szociológiájának kutatása hogyan viszonylik a szociológia általános most kifejlesztett fogalmához. Mondjuk vizsgálom egy üzemben a munkások rétegződését és vizsgálom a munkások világnézeti tájékozódását ennek a rétegzettségnek megfelelően. Én azt hiszem, hogy az ilyen természetű szociográfiai munka segédanyaga, segédtudománya a történelmi materializmusnak mint szociológiának, mert anyagot gyűjt, anyagot készít elő feldolgozásra, amit azután a történelmi materializmus mint szociológia általánosít. Ha ma a népi demokráciában vizsgálom az üzemi viszonyokat, akkor anyagot gyűjtök a szocialista fejlődés törvényszerűségeinek kidolgozásához. Ha a kapitalizmus korába visszatekintve vizsgálom ezt a kérdést, akkor a kapitalizmus szociológiájával foglalkozom és ahhoz gyűjtöttem anyagot feldolgozás végett.

Összefoglalva: három álláspontot különböztethetünk meg a szociológia rendszerbeli helyzetét illetően. A viták még elég sokáig el fognak tartani. Mindenesetre fontosnak látszik, hogy ebben a kérdésben uralkodó zavarnak végetvessünk és a szociológia helyének kijelölésével megteremtjük a szociológia, a társadalomtudomány gyakorlati munkájának és előrehaladásának egyik fontos előfeltételét.

Ezután *Szántó Miklós* (Filozófiai Intézet) beszámolt a Filozófiai Intézet szociológiai csoportjának eddigi munkájáról. Elmondotta, hogy sokféle területen egymástól függetlenül kezdtek el szociológiai kutatásokat végezni. Ez a tevékenység nem folyamatos, állandó tevékenység, hanem bűvópatak módjára bukkan fel különböző területeken, hogy azután megint eltűnjön.

Az 1960-as évben bizonyos fordulatról beszélhetünk. Mi mutatja ezt? Ösztönzi ezt a munkát a párt és kívánja azt, hogy előbbre menjünk ezen a területen. A filozófiai tézisek között előkelő helyen szerepel a szociológia.

Szeretnénk vitafórumot és tapasztalatcsere-lehetőséget teremteni a következőkben és komplex kutatásokat is tervezünk.

Végül ismertette azokat a kutatási témákat, amelyek az eddigi megbeszéléseken felmerültek: *a)* Egy budapesti középüzem üzemszociológiai vizsgálata, amelynek célja lenne a teljesítmények társadalmi háttérének kutatása. *b)* A szövetkezeti tulajdonhoz való viszony fejlődésének vizsgálata, a fejlődés más-más fokán álló két termelőszövetkezeti községben. *c)* Egy új budapesti lakótelep szociológiai vizsgálata, a szabadidő felhasználásának szempontjából. *d)* Sztálinváros városzociológiai vizsgálatainak megindítása. Itt az a cél, hogy a parasztból lett fiatal dolgozók szakmunkássá válásának ösztönző és gátló tényezőit vizsgáljuk meg.

A vita első hozzászólója *Kulcsár Kálmán* (Jogtudományi Intézet) volt: A marxista szociológiának háromféle értelmezést tulajdoníthatunk. Mindenekelőtt felfoghatjuk a marxista szociológiát mint *tudományt*, helyesebben mint *tudományágot*, jelentkezhethet a marxista szociológia mint *szemlélet*, és végül mint *módszer*.

A marxista szociológia *mint tudományág* az emberi társadalommal mint olyanal, annak fejlődésével, törvényszerűségeivel, vonásaival, különböző jelenségeivel foglalkozik.

A történelmi materializmus magában foglalhatná a marxista szociológiát is, amennyiben azonban azt kívánjuk alatta érteni, amit eddig, akkor véleményem szerint szükség van egy külön szaktudományra, marxista szociológiára, amely a társadalom szaktudománya lenne és amelynek elemei, problémái a marxista klasszikusok műveiben is feltalálhatók már. Természetesen ez a szociológia, mint szaktudomány sem szakadhat el a történelmi materializmustól.

A szociológiai *szemlélet* lényegében az anyag elsődlegességének elismerését jelenti, a dialektika törvényein alapuló szemlélet, amely a társadalomtudományokban elsősorban a gazdasági folyamatokat, azok meghatározó jellegét tartja szem előtt — ahogyan azt az alapproblémákban értjük — és a jelenségeket fejlődésükben, más jelenségekkel való összefüggéseikben vizsgálja. Ez a szemlélet a marxista társadalomtudományok olyan sajátossága, amely eddig is megnyilvánult, s a korai Marx művektől kezdve szinte állandóan jellemzi a marxista társadalomtudományokat.

A szociológia mint *módszer* ma problémát jelent és ez abból adódik, hogy nem vittük következetesen véghez a marxista társadalomtudományokban általában — ahogyan pedig Marx, Engels és Lenin véghezvitték — azt a szociológiai szemléletet, amelyet

úgy jelölhetnénk meg, hogy a társadalom jelenségeit *konkrét megjelenésükben* kell vizsgálni és így kell következtetni a lényegi folyamatokra. Röviden: a társadalomtudomány-nak a társadalom valóságára kell építenie.

Ma a konkrét szociológiai kutatások terén *technikai problémákkal* küzdünk. Milyen módszerekkel lehet a társadalom jelenségeit felmérni, milyen módszerekkel lehet kutatás eredményeket feldolgozni, elemezni?

Helyes lenne megállapítani, mit dolgozott ki módszer tekintetében a burzsoá szociológia és hogyan hasznosíthatók ezek a legtöbbször technikai jellegű, de kidolgozott módszerek a marxista szociológiában. Eltérések adódnak a társadalom lényegének eltérő voltából, a szocialista társadalom eltérő vonásaiból és eltérő lényegéből. De az eltérő lényegen túlmenően még bizonyos egyéb meg gondolások vannak, amelyek a burzsoá szociológia módszereinek felhasználását bizonyos fokig korlátozottá teszik. Ezek elsősorban az ilyen vizsgálatok szokatlanságából erednek, tehát bizonyos fokú bizalmatlanságból keletkeznek. Probléma annak megállapítása — mik a különböző matematikai elemző módszerek alkalmazásának *határai* a marxista kutatások szempontjából és milyen hasznuk lehet ezeknek a minőségi vizsgálatok szempontjából. Ebből nyomban adódik a következő probléma. Éspedig az, hogyan lehet felhasználni a marxista szociológiai kutatásokban a szocialista statisztika módszereit.

További feladat azoknak a konkrét módszereknek felkutatása, amelyek a számszerűleg nem mérhető társadalmi jelenségek felmérésére, vagy megközelítésére alkalmazhatók lehetnek. Véleményem szerint ennél a pontnál léphetne — a módszer tekintetében — különösen előre a marxista szociológia a burzsoá szociológiával szemben.

Röviden ki szeretnék még térni a szociológia és más társadalomtudományok kapcsolatainak bizonyos vonásaira, arra, hogy mit jelenthetnek a marxista szociológia konkrét kutatásai tartalmilag és a módszer vonatkozásaiban is a társadalomtudományok számára. A jog például társadalmi jelenség, tehát valódi megismerése az ilyen vizsgálatokat általában igényli. A jogászai normatív szemlélet azonban a legutóbbi időkig nemcsak a jogtudományt, de a jogi gyakorlatot is jellemezte. Eddig két irány mutatkozott a marxista jogtudomány kutatásaiban: vagy a sok esetben szövegmagyarázó dogmatizmussá fajuló normatív szemlélet, amely különösen a szakjogtudományi ágak tekintetében jóval kevesebbet mutatott meg a jog tényleges társadalmi életéből, mint azt szociológiai módszerek alkalmazásával is tehetné volna; vagy pedig nem sokkal ment túl a klasszikusok megállapításán, rendszerezésén, s a jog alapkérdéseit illetően, bizonyos következtetések levonásán. Hogy a jogtudomány a jogi jelenségek megismerésében tovább léphessen, ehhez a szociológiai szemlélet tényleges érvényesítése szükséges, tehát a szociológiai felmérési és elemzési módszerek alkalmazása. Az állam és jog gyakorlati problémái, a szocialista állam és jog fejlesztése igényli a konkrét felmérésekben jelentkező kutatásokat. A jogtudomány távlati tudományos kutatási terve számos probléma esetében már ilyen kutatásokat irányoz elő és tervbe van véve annak a módszernek a kidolgozása is, amellyel a jogi jelenségeket megbízhatóan mérni lehet s amellyel feltérképezhetjük a társadalmi folyamatokat is a jogalkotás számára.

Szalai Sándor az MTA levelező tagja, felszólalásában elfogadta Molnár Eriknek azt a megállapítását, hogy a történelmi materializmus az összes társadalomtudományok marxista művelésének általános módszertana, viszont kételyét fejezte ki az előadónak azon további következtetéseivel szemben, hogy a történelmi materializmus emiatt (és ettől függetlenül) nem volna filozófiai tudományszaknak tekintendő, továbbá, hogy ezért mindjárt azonosítható volna a marxista szociológiával. A történelmi materializmus *alaptételei és alapproblémái filozófiai* jellegűek, s a tudományok *általános* módszertanának kérdéseit a *filozófiában* tárgyaljuk (így többek között a logikában, az ismeretelméletben stb.). Viszont abból, hogy a történelmi materializmus a társadalomtudományok *általános* módszertanát nyújtja, semmiképpen sem következik az, hogy azonos volna a szociológiával — értsd: a marxista szociológiával — hiszen a szociológia *nem* a társadalomtudományok általános módszertana, hanem egy sajátos munkaterülettel rendelkező *szaktudomány* a társadalomtudományok sorában, amelynek éppúgy megvan a maga specifikus, bár a többi társadalomtudományi területtel magátólértelődően mindenoldalúan összefüggő tárgya, mint akár a közgazdaságtannak. Molnár Erik egy konkrét példán úgy tüntette fel, mintha például egy üzem — vagy akár egy nagyobb egység: mondjuk egy ország — ipari munkássága rétegződésének szociológiai felvételezés alapján történő vizsgálata valamiféle „segédtudomány” körébe tartoznék, amelynek feladata az, hogy „anyagot szállítson” a történelmi materializmus számára, amit ő a marxista szociológiával azonosnak tekint. Dehát ilyen alapon a történettudományt is csak va.amiféle „segédtudomány-nak” tekinthetnők, amely „anyagszállító”, mert vajon mi különbség van aközött, hogy

az 1960. évi magyar ipari munkásság rétegződését vizsgáljuk-e vagy az 1760. évi magyar parasztságot? Az előbbi vizsgálat „segédtudományi”, az utóbbi „történettudományi”? Persze egészen más eszközök és előfeltételek vannak meg a jelenkori társadalom szerkezeti—szerkezeti felépítésének vizsgálatához mint a történelmi társadalmakéhoz — éppen ebben rejlik a marxista szociológia relatív önállósága a marxista történettudományhoz való viszonyában. De mindkettő *tudomány*, nem pedig a történelmi materializmus „segédtudománya” — éppúgy, ahogy a fizika sem „segédtudomány” a dialektikus materializmushoz való viszonyában. A baj persze az, hogy a társadalmi szerkezet és szerkezet *gazdasági* alapjainak és általában a *gazdasági* élet jelenségeinek vizsgálatához megvan a magunk jól kidolgozott, a klasszikus művek egész során alapuló tudományszakunk, a marxista közgazdaságtan, míg a gazdasági alapra *ráépülő* és a gazdasági élettevékenységek körén *túlmenő* társadalmi életjelenségekre, szervezeti és szerkezeti formákra vonatkozó klasszikus marxista vizsgálódásaink száma csekély — amire éppen Engels utalt! —, újabbkeletű vizsgálataink pedig kisterjedelműek.

Bizonyos értelemben tehát a marxista szociológia ma még csak *törekvésként* van meg — *feladatként*, amely előttünk áll, de amelynek megoldását a legkülönbözőbb konkrét tényezők sürgetik. Mint Lenin mondja „... aki úgy próbálja megoldani a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feladatait, hogy szabadságról, demokráciáról, egyenlőségről, általában a munka demokratikus egyenlőségéről hangoztatott frázisokból indul ki, az ezzel csak a maga kispolgári, filiszteri, nyárspolgári természetét árulja el. Ezt a feladatot csak úgy lehet helyesen megoldani, ha *konkrétan tanulmányozzuk* azt a sajátos viszonyt, amely a politikai hatalom birtokába jutott külön osztály, nevezetesen a proletariátus és a dolgozó lakosság nem proletár, valamint félproletár tömegei között kialakul. Márpedig ez a viszony nem képzelet-szülte, harmonikus, nem eszményi körülmények között alakul ki, hanem konkrétan...” De vajon vannak-e kutatásaink arra vonatkozólag, hogy egyáltalán a népi demokrácia rendszerén belül mi jellemzi a félproletárt s mi a kispolgári — vagy hogy egyáltalán mi a rétegeknek az osztályokhoz való viszonya, mennyiben érvényesül például az osztályhoz tartozás meghatározó ereje mellett a rétegbeli vagy egyéb társadalmi csoportbeli hovatartozás ereje is. Az anyagi termelés, amelyet a marxista közgazdaságtan vizsgál, csak az *egyik* tényező — persze döntően fontos tényező — az emberek társadalmi magatartásának és általában a társadalom szerkezeti—szerkezeti felépítésének, a társadalmi élet jelenségeinek meghatározásában. De ott van mellette — mint már Engels is mondja — az „embertermelés” is, amely a család és az összes más társadalmi csoportok, közösségek vizsgálatát igényli. Mi foglalkozna ezzel, ha nem a marxista szociológia? S milyen lényegessé tud válni ez a tényező a legkonkrétebb gazdasági kérdések szempontjából! Nemcsak kapitalista, hanem — más vonatkozásban és más feltételek között — *szocialista* tapasztalat például az, hogy egy üzem termelékenységét nemcsak gazdasági tényezők, mégcsak nem is az üzem hivatalos szervezete, hanem az üzemen uralkodó „nem-hivatalos” emberi viszonyok, csoportközi és csoportokon belüli viszonyok nagymértékben befolyásolják és a termelékenység megjavítása úgyszólván sohasem érhető el tisztán technikai és gazdasági eszközökkel (például jobb gépek beállításával és a bérezési rendszer megváltoztatásával), ha nem vizsgálják és alakítják megfelelően éppen ezeket a *szociológiai* adottságokat. „A tőké”-nek a kooperációról szóló fejtegetéseiben Marx a legnyomatékosabban rámutatott arra, hogy a dolgozók csoportviszonyai, az együttesen végzett munkában érvényesülő szociológiai, sőt közelebről szociálpszichológiai tényezők fontos *termelőerőkké* válnak. Erdemes figyelni arra, hogy a polgári iparszociológia és szociálpszichológia milyen mértékben aknázza ki „A tőké”-t, főleg annak I. kötetét, mint alapvető „csoportdinamikai” és „munkalélektani” forrásmunkát: a legsürgősebb feladataink közé tartozna, hogy „A tőke” anyagának *ilyen* szempontból való feldolgozását a magunk számára is elvégezzük. Befejezésül a felszólaló utalt arra, hogy amennyire örvendetes a szociológia iránti érdeklődés fellendülése és a sokféle kezdeményezés, amelyről Szántó korreferens beszélt, annyira káros az, hogy szociológiai *oktatás* és szociológiai kutatásra való *kiképzés* nálunk 1950 óta teljesen megszűnt. Sürgette, hogy — ha már nem egyetemi keretben, akkor legalább a megfelelő munkaközösség létrehozásával — módot nyújtsunk a szociológiai szakmai ismeretek elsajátítására.

Hegedüs András (MTA Közgazdaságtudományi Intézet), többek között a következőket mondotta: A kiindulópont az én elgondolásomban ugyanaz, ami Molnár elvtársnál volt: az általános összefüggések, törvényszerűségek, mozgásformák és sajátosságok mellett a társadalomban, a társadalmi tényekben rendkívül nagy szerepe van a különös összefüggéseknek. Molnár Erik elvtárs megemlítette, hogy ezeknek a különös összefüggéseknek a szerepét Marx és Engels is sokszor hangsúlyozták.

Az egész vita, ami a marxista szociológiáról ma a Szovjetunióban és a népi demokráciákban folyik, tulajdonképpen ehhez a problémához vezethető vissza. Bizonyos sajátos történelmi körülmények miatt a *marxista társadalomtudományokban* egészen mostanáig — persze nem olyan mértékben mint mondjuk Engels idején — fennáll az a helyzet, hogy az általános összefüggések kihangsúlyozása, feltárása mellett a különös oldalt nem tudjuk kellőképpen megmutatni, pedig ennek a különös oldalnak nagyon nagy szerepe lett most a szocializmusban. Véleményem szerint — ez a lényege az egész tudományosztályosi vitának, amelynek rendkívül fontos a szerepe a marxista társadalomtudomány egész elméleti továbbfejlődése szempontjából. Teljes mértékben helyes az a lenini kiindulópont, hogy a marxista szociológia egyenlő a történelmi materializmussal. Lenin ezt a nézetét több cikkből, három-négy tanulmányban majdnem hasonló módon fejezi ki. De itt figyelembe kell venni egy nagyon fontos körülményt. A tudományok fejlődnek, differenciálódnak és a tudományok fejlődése során új ágazatok lépnek fel a szintéren és tudományágakból tudománycsoportok alakulnak ki. Lenin idejében teljes mértékben igaz volt az, hogy a marxista szociológia egyenlő volt a történelmi materializmussal. Ugyanúgy mint ahogyan Marx idejében a marxista közgazdaságtudomány egyenlő volt a politikai gazdaságtannal. De a marxista közgazdaságtudomány közben fejlődött és kifejlődtek olyan ágazatai mint az agrárgazdaságtan, ipargazdaságtan, belkereskedelemtan, amelyek a maguk fogalomkörét, törvényszerűségeit mint általánosból, a politikai gazdaságtan törvényszerűségeiből vezetik le.

Szerintem valami hasonló áll fenn a marxista szociológiában is. A marxista *szociológia* — én most Fogarasi elvtárs sémáját használom —, lényegében tudománycsoport vagy azzá kell, hogy fejlődjék. Olyan tudománycsoport, amely közvetlenül a történelmi materializmusból fejlődik ki. Nem mondhatom, hogy *fejlődött* ki, mert ez a folyamat még korántsem záródott le. De látnunk kell ezt a folyamatot, hogy a történelmi materializmusból kifejlődőben van egy olyan tudománycsoport, amit már nem helyes továbbra is összefoglaló néven történelmi materializmusnak nevezni. Különböző elméleti és gyakorlati okokból nem . . . Helyesebb marxista szociológiának nevezni analóg módon, mint hogy a közgazdaságtant mint tudománycsoportot, marxista közgazdaságtudománynak nevezzük. Ebben a tudománycsoportban a történelmi materializmus *továbbra is vitathatatlan* prioritással rendelkezik. Szerintem a történelmi materializmust nem lehet kiragadni a marxista szociológiából mint tudománycsoportból. Nem lehet kiragadni, mert akkor elválasztanánk az általános törvényszerűségeket, az általános módszereket, az általános mozgásformákat a különös módszerek, sajátosságok és törvényszerűségek tanulmányozásától. A történelmi materializmusnak azonban szerintem is kettős oldala van. Van egy filozófiai oldala, amely a történelmi materializmust a filozófiába, mint tudománycsoportba sorolja, és van egy szociológiai oldala, amely az általános szociológia szerepét tölti be, hasonlóan ahhoz a szerephez, amelyet a közgazdaságtudományban a politikai gazdaságtan vagy a pszichológiában az általános pszichológia játszik.

Milyen ágazatok tartoznak a marxista szociológiába, mint tudománycsoportba? Itt a dolgot megint fejlődésében kell nézni, vagyis azt, hogy milyen ágazatok kifejlődését lehet várni. Szerintem lehet várni és a gyakorlati élet már szükségessé is tette, hogy kifejlődjön a marxista szociológián belül az üzemszociológia. Az üzemi élet gazdasági tényeit, a gazdasági formákat, a termelési, gazdasági viszonyokat, a politikai gazdaságtan, illetve a marxista közgazdaságtudomány különböző ágazatai tanulmányozzák. De milyen diszciplína, milyen tudományág tanulmányozza az üzemi kollektíva, társadalmi felépítménybe tartozó viszonyait? Azokat a társadalmi formákat, amelyeket nem az alapba, hanem a felépítménybe kell sorolnunk? Nem mellékes kérdések ezek. Az ideológiai — politikai viszonyoknak, a felépítménybe tartozó szervezeti formákat is beleértve, az üzem életében, a termelésben is, a termelékenység növelésében is rendkívül fontos szerepe van. Szerintem nem lenne helyes ezt az egész diszciplínát úgy kezelni, mint valamilyen szociografizálást. Ez nem szociografizálás azért, mert tulajdonképpen nem egyszerűen leíró tudomány. Mozgástörvényeket, mozgási sajátosságokat vizsgál, a felépítménybe tartozó viszonyok kialakulását, a társadalmi — gazdasági tényekkel való kölcsönhatásait kutatja. Tehát nem leíró tudomány, nem szociografizálás, hanem konkrét társadalmi jelenségek és társadalmi viszonyok kutatása. Ezért helyesebb szerintem az e kérdésekkel foglalkozó tudományt úgy tekinteni mint a marxista szociológia egyik ágazati tudományát, mint üzemszociológiát. Lényegében ugyanezt mondhatnám el az agrár-szociológiáról is.

A szociológia egyes ágazatai jellegzetesen marginális tudományágak a különböző, már kialakult tudományágak között. Ezen nem szabad megakadnunk, hiszen a tudományok fejlődése, nemcsak a társadalomtudományban, hanem a természettudományban is,

szükségessé teszi a marginális ágak fejlődését. A marxista szociológián belül jellegzetesen marginális tudományág a jogszociológia, ami részint a marxista szociológia egyik ágazati tudománya, részint pedig bizonyos mértékig a jogtudományba is tartozik.

Ennek a tudományosztályozási és tudományrendszerezési vitának abban van a jelentősége, hogy elhárítja az akadályokat, ha vannak ilyenek, a konkrét kutatások elől. El kell háritania az akadályokat a szocialista társadalom különös összefüggéseinek konkrét kutatása és konkrét vizsgálata elől.

Bodrogi Tibor (Néprajzi Intézet) a néprajz és a szociológia viszonyát fejtegette. A néprajz nem a társadalmi kultúrtényeknek egy meghatározott csoportjával foglalkozik, hanem általában az összes társadalmi kultúrtényekkel. Ilyen formában a legkülönbözőbb társadalomtörténeti, sőt mondhatnánk, a természettudományoknak egész területét magában foglalja abban a vonatkozásban, hogy magára vállalja ezeknek a tudományoknak a kutatási feladatait bizonyos társadalmi csoportosulások vagy társadalmi kulturális minősítések, típusok tekintetében. Hogy példával megvilágítsuk: a néprajz általános része, az egyetemes néprajz, az úgynevezett primitív kultúrák eltéréseivel foglalkozik. A regionális néprajz, az európai parasztsággal foglalkozó néprajzi kutatás és ezen belül a magyar néprajzi kutatás a magyar parasztság társadalmi, kulturális életével foglalkozik. Így alakultak ki olyan részdyscyplinák mint a népi jog-kutatás, a népművészet kutatása, a népi gazdálkodás kutatása és a népi társadalom kutatása.

Feladatunk: a magyar paraszti társadalom szerkezetének, intézményeinek és ezek funkcionálásának néprajzi módszerű vizsgálata.

Melyek ezek a módszerek? A néprajz elsősorban nem statisztikai módszerekkel, kevésbé kikérdezési módszerekkel dolgozik, hanem az együttélés során közvetlen megfigyeléssel próbálja megállapítani a társadalmi tényeket. Azután támaszkodik a szájhagyományra és végül konkrét eredmények elérése végett minden egyéb forrást, írást forrást természetesen számításba vesz.

Ezen túlmenőleg tematikus kutatásokkal is foglalkozik a néprajz, elsősorban a vérségi kapcsolatok körén belül foglalkozik súllyal a családi, rokonsági intézmények vizsgálatával. Magyarországon elsősorban a nagy család formációnak, a hadnak és a nemzetiségnek a kutatása került ezzel kapcsolatban előtérbe. Érti azonban a néprajz, hogy ezek a vérségi kapcsolatokra, rokonsági intézményekre vonatkozó vizsgálatok nem elegendők, mivel úgy látjuk, hogy kötelességünk lenne változás vizsgálatokat is folytatni azzal kapcsolatban, hogy hogyan alakul át a magyar paraszttársadalom szerkezete, mennyiben mutatkozik meg a szocialista átalakulás a mai magyar faluban, munkaszervezetben, családszervezetben stb.

Egyik kutatónk vette vizsgálat alá két egymás után következő évben egy falu családszervezeti, munkaszervezeti viszonyait. Közben tsz-esítették a falut. Megállapította, hogy a családszervezet és a munkaszervezet korábbi együttese, ami egyetlen szoros egységet képezett, a tsz-esítéssel felbomlott és teljesen városi jellegűvé vált. Itt az a folyamat játszódott le, hogy míg korábban a család a maga tíz hold földjét a saját munkaerejével munkálta meg, tehát mindenkinek megvolt a meghatározott funkciója a munkák elvégzése terén, addig a tsz-esítésnél ez teljesen megszűnt, a tsz-en belül a család minden tagja más és más funkciót látott el, tehát reggel az egész család elhagyta a családi hajlékot, ezentúl már nem dolgoztak együtt, hanem a tsz-en belül a legkülönbözőbb szervezeti formációkban helyezkedtek el, tehát a városi munkáshoz hasonló életmód és családszervezeti forma kezdett kialakulni. Ez az egész változás kétségtelenül a változás általános törvényszerűségeinek megfigyelésére nyújthat alkalmat és azt hiszem, hogy ez olyan kutatási téma, amelyet feltétlenül folytatnunk kellene.

Acsádi György (Központi Statisztikai Hivatal). A beszámoló rámutatott arra, hogy a társadalomkutatás jelenleg nálunk atomizált állapotban van, egyes emberek, intézmények a felmerülő elodázhatatlan igényektől ösztönözve vagy egyéni érdeklődésüktől vezetve spontán módon és elszigetelten végeznek vizsgálatokat. Eppen ezért hangsúlyozni szeretném a kutatási területek koordinálásának, a kutatók kooperációjának szükségességét, s azt, hogy fontos lenne meghatározni azokat a súlyponti témákat, amelyek alapján tervszerű és eredményes vizsgálatok indulhatnának el.

Ehhez a magam részéről két probléma felvételével szeretnék hozzájárulni. Az egyik a család kutatásának, a másik a társadalmi átrétegződésnek kérdése. Az itt elhangzott beszámoló említette, hogy elsősorban a néprajzosokra számítva az Intézet egyik vitailését a családszociológia tárgyában fogja megrendezni. Meg kell azonban mondanom — és azt hiszem, hogy az itt jelenlevők egyet fognak érteni ezzel —, hogy a családszociológia nemcsak néprajzi kérdés, mint ahogyan nem csak történelmi vagy demográfiai kérdés. A családról, illetőleg annak keletkezéséről és felbomlásáról az utóbbi időben több

magyar demográfiai, történelmi tanulmányt olvastam, ismerem a család- és háztartás-statisztikai vizsgálatok anyagát és elismerem a magyar néprajz érdemeit a vérségi kötelekek, a család, a hadrendszer és a nemzetiség kutatásában. Ezek a munkák azonban — bármily kiválóak is — nem pótolhatják a családszociológiai vizsgálatokat.

Hogy a család vizsgálatának kérdését a mai élet konkrét gyakorlati követelményeihez közel hozzam, szeretnék néhány jelenségre utalni. Köztudomású, hogy a család történelmileg változó kategória, s hogy formája, szervezete, tartalma, funkciói társadalmunk gyors és mélyreható változásainak sodrában nem maradhatnak változatlanok. A múltban — különösen a városokban domináló — polgári családforma vagy az ezzel sok rokonvonást mutató paraszti, akár postfeudálisnak is nevezhető családforma ma felbomlóban van, s kialakulóban vannak, de még nem formálódtak ki az új családtípusok. Az átalakulásnak ezt a folyamatát tudományosan nem vizsgáltuk, s érthető, hogy nemcsak az érdekelt tudományágak, hanem a társadalom vagy az egyén is bizonyos fokig tájékozatlanul áll néhány jelenséggel szemben. Milyen jelenségekre gondolok? Ilyen jelenség például az, hogy a fiatalok egyre korábban házasodnak.

Van egy másik jelenség, a válások évente ugyan ingadozó, de növekvő tendenciája. Ez elég kézzelfogható jele a családi kötelékek labilitásának. Szociológiai közhely, hogy a családok jórésze még néhány évvel ezelőtt hazánkban is gazdasági, termelési egység volt. Ma inkább együttélési egység. A házastársak segítik egymást, az életszükségletek terén — lakás, beszerzések stb. — bizonyos kölcsönös gazdasági együttműködést teremtenek meg. Megmaradtak még ezen kívül a család biológiai funkciói és a gyermekneveléssel kapcsolatos egyre inkább változó feladatok. Hanem a család a gazdasági kényszerűség törvényeivel már nem köti a házaseleket. Az egyenlőjogú nő már nincs kiszolgáltatva férjének, nincs odakötve az önálló gazdasághoz. A munkás-alkalmazott rétegeknél a nők tömegesen kapcsolódtak be a termelőmunkába, a falusi nők a termelőszövetkezeteknek lehetnek teljes jogú tagjai. A férfi is keres, a nőnek is van egy vagy lehet önálló keresete, s ha úgy fordul, hogy a házastársak nem értik meg egymást, szexuális vagy más kérdés merül fel, a család könnyen felbomlik. Ez akárcsak 20—30 évvel ezelőtt is egy kisparaszti gazdaságban vagy mondjuk egy kisiparos vagy tisztviselő családban csaknem elképzelhetetlen volt.

A másik témakör, amelyet a meginduló gyakorlati kutatások középpontjába állítani javasolok, a társadalmi átrétegződés, a társadalmi változások kérdése. S itt nem elsősorban a társadalmi formációk vizsgálatára gondolok — bár vitathatatlanul rendkívül érdekes kérdés, hogy egy-egy réteg, csoport milyen elemekből áll — hanem a folyamatok, a változások vizsgálatára, s ezek következményeinek leírására. Tudjuk például, hogy az 1950-es években hatalmas tömegek áramlottak a mezőgazdaságból az iparba, hogy a nők tíz- és százazrei vállaltak munkát, hogy igen sokan változtatták meg szakmájukat, foglalkozási körüket, s mentek át ezzel együtt az egyik változó életformából a másik, ugyancsak változó életformába. A nők közül sokan, akik korábban szinte az elsődleges társadalmi munkamegosztás alapján a családban dolgoztak, most szakmát tanultak, egyetemet végeztek, s csaknem minden munkahelyen megtalálhatóak. Ez természetesen megváltoztatja helyzetüket, de megváltoztatja a szociális formációkat is. Hogyan, milyen mértékben, ezt már nem tudjuk pontosan.

Az említett átalakulásoknak részben a vándorlások a hordozói. Az utóbbi években 600—900 ezren változtatták meg évente állandó vagy ideiglenes letelepedési szándékkal lakóhelyüket, azaz évente minden 11—15. ember elköltözik faluról városba, egyik településről a másik településre stb. s ennek következtében területileg is nagy kicserélődés folyik. Demográfiailag ezt nyersen leegyszerűsítve egy olyan modellel jellemezhetnénk, amely szerint az emberek megszületnek Szabolcsban, Hajdúban vagy más mezőgazdasági jellegű vidéken, azután a természetes szaporodásnak megfelelő számban elvándorolnak és produktív korukat leélik valamely városban, ipari vagy bányavidéken. Magukkal viszik munkaejüdjükön kívül szokásaikat, hagyományajkát, tudásukat vagy tudatlanságukat. Bele kell illeszkedniük egy más társadalmi környezetbe, amely nemcsak őket formálja, hanem ők is változtatják azt. Az említett folyamatok szociológiai vizsgálatával még adósak vagyunk, a következményei sincsenek leírva. Erre csak egy példát említek a magam munkaterületéről. Kellő szociológiai megalapozás hiányában például nem lehet megbecsülni azt, hogy ezeknek a jelenségeknek milyen irányú a hatása például a születési arányszámokra, a női termékenység várható alakulására. A mérések arra mutatnak, hogy a falusi lakosság általában termékenyebb, mint a városi. De mi történik akkor, ha az emberek eljönnek a faluból a városba? Nehezebben jutnak-e lakáshoz, csökkennek-e családalapítási esélyeik vagy növekednek, változik-e a házasságkötési kor, ennek következtében mikor és hány gyermekük lesz, átveszik-e a környezetüknek a

családnagysággal kapcsolatos felfogását stb. A várható gyermekszám minél pontosabb előrelátása pedig nagyon lényeges, mert ennek alapján lehet előre tervezni a bölcsődei, óvodai, iskolai hálózatot, a nevelők képzésének keretszámait stb., s végeredményben a most születő generációk létszáma szabja meg végül is a későbbi munkaerőhelyzetet, s számos más tényezőt.

Mátrai László (az MTA levelező tagja): Szeretnék filozófiatörténeti adalékkal hozzájárulni a vélemények későbbi tisztázásához. Először rámutatnék arra, hogy a polgári filozófiában a szociológia kérdése nagyon vetődött fel, mintegy annak a szerepnek az ellensúlyozására, amelyet a XIX. században a munkásmozgalom és annak ideológiája kezdett játszani a népek kulturális fejlődésében. Szerintem az a tény, hogy a polgári szociológia a múlt század derekán kezdett elfogadott tudománnyá válni, egyenes következménye annak, hogy a polgári ideológusok érezték a marxizmus konkurenciáját és apologetikus céllal hozták létre a polgári „társadalomtudományt”, a polgári szociológiát.

Ennek a polgári szociológiának kimondottan idealista, közelebbről kantianus alapja az a filozófiai világnézet, hogy a természet és a társadalom világa egymástól kinaí fallal van elválasztva és e két külön világnak két külön tudománya van. Ennek a külön társadalmi világnak neokantianus módra elképzelt vizsgálata mármost (a polgári filozófián belül) egyrészt a *történetfilozófia*, amely a múltat vizsgálja, másrészt a voltaképpen *szociológia*, vagy ahogyan ők hívják: a társadalomfilozófia, amely a jelent vizsgálja, végül az úgynevezett *kultúrfilozófia*, amely mint tipikus neokantianus termék azokat a problémákat vizsgálja, amelyeket a marxista szociológiában vagy a történelmi materializmusban a felépítmény kérdéseinek szoktunk nevezni. Ezt a történeti adalékot hozom fel annak szemléltetésére, hogy amikor a tudományok rendszerében döntünk az egyes diszciplínák egymás mellé- vagy fölrendelése tárgyában: nagyon vigyáznunk kell arra, hogy a „múltat” és a „jelent”, tehát a történetfilozófiát és a szociológiát ne válasszuk el egymástól olyan metafizikus élességgel, mint ahogy a maga jól felfogott érdekében a polgári ideológia annak idején elválasztotta. Én például Szalai Sándor felfogásában, ahogy a jelent és a múltat, tehát a szociológiát és a történetfilozófiát így konfrontálja, ennek a veszélyét látom fennforogni. Ennyi az a filozófiatörténeti adalék, melyet a vitához kívántam fűzni.

A másik egy gyakorlati kérdés. A megszületendő marxista szociológiának magzatmozgásai a társadalmi tudományos tervezésnek a társadalomtudományi részében, de gondolom, gazdasági részében is, itt is — amott is megfigyelhetők. Ismétlem: talán még nem lenne késő a Filozófiai Intézet vagy a főbizottság részéről megvizsgálni a Felsőoktatási és Tudományos Tanáccsal egyetértésben, hogy melyek azok a témák, amelyeknek konkrétan szociológiai problematikája vagy feladata van, hogy ezekben azután mi a magunk módszertani, ideológiai szempontjait még kellő időben érvényesíthessük.

Gyenes Antalné (Közgazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdaságtan Tanszék). Érdekes kezdeményezésről számolt be. Hallgatónk feladatává tesszük, mondotta, hogy tanulmányozzák és leírják egy-egy termelőszövetkezet megalakulásának, gazdálkodásának történetét; a későbbiek során már konkrétabb közzgazdasági jellegű feladatokat is rájuk lehet bízni. Ezeknek a megoldása már alaposabb agrárgazdaságtani felkészültséget kíván, és ott már mozgásban és összefüggéseiben is kell vizsgálniuk az egyes jelenségeket és részkérdéseket. A későbbiek során tehát, amikor már általános képet kaptak az általuk vizsgált szövetkezetéről mint egészről, lehetővé válik számukra — kellő elméleti előkészítés után — a közzgazdasági jellegű elemző kutatómunka is.

Szabó Kálmán (Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszék). Elmondotta, hogy ez év elején a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem néhány önként vállalkozó kiváló hallgatójával kísérletképpen olyanféle módszeres tanulmányozást indítottak el, amely közeláll az üzemszociológiai kutatás jellegéhez. Ezek a hallgatók azt vállalták, hogy egyetemi tanulmányaik ideje alatt, a kötelező tananyagok elsajátítása mellett, öt IX. kerületi üzem egy-egy szocialista brigádjának életét vizsgálják egy-egy módszer szerint. Félév után elmondhatjuk: a kezdeményezés hasznosnak bizonyult. A szerzett tapasztalatokat felhasználva a jövőben szándékunkban áll ezt a vizsgáldást kiterjeszteni.

Az indíték nevelési célzatú volt: a hallgatókkal egyetemi tanulmányaik közben gyakorlatilag elsajátíttatni a gazdasági valóság közvetlen és a felszíninél mélyebbre hatoló megismerésének elemi mesterfogásait. Kialakítani bennük azt a készséget, hogy amikor leendő munkaterületekre kerülnek, akkor ne holmi régivágású tisztviselők módjára szemléljék a gazdasági jelenségeket, hanem természetes hozzáállásuk legyen az, hogy *akarják* a jelenségek mögött rejlő összefüggések megértését, a folyamatok rügőinak felismerését, hogy *akarják* az összefüggések és mozgatórugók felhasználását, legalábbis a hatáskörükbe

tartozó terület folyamatainak pozitív irányú befolyásolására, a gazdasági irányítás szüntelen tökéletesítésére. Úgy hiszem a szociológiai kutatásokban való részvétel nemcsak az elméleti oktatás és a gyakorlat közti módszeres kapcsolat kiépítésének, hanem a valósághoz való harcos hozzáállás, az aktivitás-készség kifejlesztésének is igen jó eszköze lehet. Sőt, ennél többről van szó. *A marxista szociológiai módszerek megismerése és alkalmazni-tudása a gyakorlatban — persze először szerény keretek között — arra is megtanít, hogyan lehet a valóság mélyebb megértésére és aktív formálására irányuló készséget aprópenzre váltani kinek-kinek a maga munkaterületén. Azt az irányt volna szükséges kifejleszteni, hogy tehetséges diákjaink a már elsajátított elméleti tudás birtokában minél többen mérjék le erejüket az élet közvetlen vizsgálatán.* Tanulják meg a közvetlen tapasztalatok összegyűjtésének, rendszerezésének és amennyire lehet, általánosításának tudományát. Igaz, ez általában több fáradságot, nagyobb odaadást, elmélyülést és szerényebb témaválasztást követel. De éppen erre van szükség ahhoz, hogy egyrészt kiderüljön, kiből van meg a tudományos munka követelte szívósság és a valódi általánosító készség, s hogy másrészt akiben ez megvan, érezze munkájának gyakorlati élszerűségét.

A szocializmus kérdéseivel foglalkozó közgazdászok számára hovatovább elemi követelmény lesz az, hogy ismerjék a marxista szociológia elméleti eredményeit, elsajátítsák a sajátos szociológiai módszereket és eszközül használják azokat az elméleti problémák egész sorának megoldásához. De a szociológiai módszerek a közgazdászok kezében, nemcsak az elmélet fejlesztéséhez nyújthatnak hasznos segítséget, czáltal és emellett a gazdasági gyakorlat tökéletesítéséhez is.

Nagy jelentősége lenne tehát annak, ha a tudományos intézetekben dolgozó marxista szociológusok tisztáznák a marxista szociológia kategóriáit, elvégeznék a polgári szociológia szisztematikus kritikáját, ha megalapoznák a marxista szociológiai kutatások módszertanát, beleértve a polgáriak által használt módszerek kritikái átértékelését is. Mindez lehetővé tenné annak a tétovogó úrnek a betöltését, amely ma észrevehető a felsőfokú közgazdászok körében. Mert mégiscsak furcsa, hogy az egyetemen — önmagában helyesen — 1—2 éven át tanulják a polgári közgazdasági elméletek történelmét, ugyanakkor alig hallanak valamit a különböző szociológiai irányzatok *jelenéről*, különösen ami ezek ideológiai alapjait és gyakorlati módszereit illeti. Holott erre igen nagy szükség lenne egyrészt ideológiai felkészültségük növelése, másrészt szakmájuk nagyobb megalapozása végett, hiszen manapság egyre többször kerülnek egyaránt érintkezésbe a szocialista országok marxista és a nyugati országok polgári közgazdászai. Ugyanakkor mind erőteljesebben merül fel a nyugaton használt módszerek hazai alkalmazásának követelése. Hogyan kerülhetjük el a revizionista jellegű elméleti félrevezéseket, a kárt okozó gyakorlati próbálkozásokat, ha nem másképp, mint a marxista szociológia elméleti és módszertani megalapozásának elvégzésével?

Felvethető a szociológiai kutatások széleskörű kiterjesztésének szükségessége a közgazdasági gyakorlat szempontjából még általánosabban is. *A gazdasági vezetés gyakorlata nemcsak a kifejezetten közgazdászok által végzett szociológiai jellegű kutatásoknak vehetné hasznát, hanem általában a szociológiai kutatásoknak, ha azok valamennyire is szorosabb összefüggésben állanak a gazdasági gyakorlat kérdéseivel.* Egy példán keresztül igyekszem érzékeltetni, milyen nagy jelentőségű ügyről van szó.

A népgazdasági tervek, s ezekbe illeszkedve a vállalati tervek készítői a tervezés számok kidolgozásánál lényegében „csak” az ún. objektív lehetőségeket, adottságokat (kapacitások, anyagkészlet, devizális tényezők, munkaerő stb.) tudják többé-kevésbé pontosan *menyiségileg* számításba venni. Mondanom sem kell, igen nagy dolog az, hogy tervezésünkről ma már ez megállapítható: a terveket évek óta teljesítjük, sőt a többi szocialista országhoz hasonlóan túlteljesítjük. Ebben a teljesítésben és túlteljesítésben azonban még viszonylag sok a pozitívnak korántsem mondható spontán részjelenség. Ezek részben az objektív lehetőségek pontatlan figyelembevételéből származnak, részben azonban abból, hogy ma még távol vagyunk azon szubjektív, úgymond, felépítményi (tudati, morális, politikai stb.) tényezők hatásának akárcsak megközelítő mennyiségi számításba vételétől, amelyek pedig a tervek teljesítésében nem kis szerepet játszanak. Évente ismétlődik, hogy a tervezők az elkészített tervről ezt mondják: az előirányzatokat tovább növelni nem tanácsos, mert akkor irreális túlfeszítés áll elő, minek káros hatásait volt módunkban a múltban tapasztalni. Aztán eljön az év vége. És íme: a terveket — pl. az ipari termelés terveit — rendszeresen túlteljesítik. Kinek adjunk most igazat: a tervezőknek vagy a tényeknek? Azt hiszem, a tényeknek kell igazat adni. Közben azonban nem szabad elhamarkodva pálcát törni a tervezők véleménye felett sem! Mert a tervezők csak arra támaszkodhat, ami „kézzel fogható”, ami „logarálccal” lemérhető és kiszámítható. Ha felmérte azt, ami objektíven felmérhető volt és ennek megfelelően tervezett,

akkor eljárását nem ítélnék el, véleményét nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Amennyiben megpróbálnák növelni — valamiféle átlagos tapasztalat alapján — év elején azokat a tervszámokat, amelyeket a tervezők az irrealitás veszélye nélkül nem tartanak növelhetőnek, abból meggyőződés szerint semmi jó nem származna. Akkor egy sor területen nem volnának teljesíthetők a tervek, túlfeszítés állana elő, ami a mostaninál is több spontán tendenciát keltene életre.

Miről van szó tehát? Arról a közismert tényről, hogy életünk folyásában, a tervek teljesítésének menetében az objektív, ma már többé-kevésbé felmérhető hatású tényezők mellett igen elevenen hatnak az ún. szubjektív tényezők, illetve ezek kevésbé átfogható, de igen finom részösszefüggései. Amde az utóbbiaknak a gazdasági folyamatokra gyakorolt hatásáról nincsenek valamennyire is szilárd támasztékaink. Így tehát a tervezésnek nincs módja a várható hatásokat mennyiségileg kifejezni, azaz átültetni a gyakorlat nyelvére. És minthogy itt rendkívül bonyolult és finom mozzanatokról van szó, jobb egyelőre lemondani a tervezésben való számbavételükről (mindaddig, amíg alkalmazásuk nem lehet eléggé differenciált és konkrét), mintsem sematikus eljárásokhoz nyúlni. A tény azonban tény marad: a kénytelen lemondás miatt sok negatív, spontán jelenség üti fel a fejét: lassúbb az előrehaladás annál, mint ami különben lehetne.

Nos, éppen itt, ennél a pontnál tűnik ki a szociológiai módszerek tömeges, átgondolt és célratoró alkalmazásának nagy jelentősége. *Odáig vinni*, akár a parasztcsalád viszonyainak a termelőszövetkezet létrejötte során bekövetkező változásaira, akár az üzemi dolgozók munkaviszonyaira vonatkozó *kutatást*, hogy abból előbb-utóbb mennyiségileg általánosítható következtetésekre juthassunk, *hogy tehát a gazdasági tervezés és irányítás a szubjektív, a másodlagos, de korántsem elhanyagolható tényezők terén is tudjon mind több szilárd, kielemezett és ellenőrzött tapasztalatra támaszkodni*. Így vehetnének részt a szociológiai kutatók általános fejlődésünk meggyorsításában.

Sándor Pál, (az ELTE Dialéktikus Materializmus és Logika Tanszékének vezetője): Kijudolok abból, hogy Engels kijelentését rendszerint eltorzítva szokták idézni és magyarázni, nevezetesen, hogy a filozófiából nem marad más, csak a logika és az ismeretelmélet. Én azt hiszem, helyes, ha ezt úgy értelmezzük Engelsnél, hogy az eddigi filozófiából, tehát a polgári filozófiából marad logika és ismeretelmélet, ellenben ez egyáltalán nem vonatkozik a marxi filozófiára. Ellenkezőleg, én úgy látom, hogy a marxi filozófiából lassanként egy új, teljes rendszer bontakozik ki, amelyet egyelőre csak úgy szoktunk nevezni, hogy teljes világméretet. Már most, ha én az egyes tudományágakat sorba veszem és mint polgári tudományágakat tekintem, és igyekszem ezeknek témáit, ezeknek tárgykörét beleilleszteni a marxi filozófia rendszerébe, akkor egészen érdekes eredmény jön ki ebből a szempontból. Vegyük Plehanov kategóriáit, vagy mondjuk inkább sémját: az első a termelőerők állapota. Vetítsük ezt át a polgári tudományra, akkor majdnem azt lehet mondani, hogy az nem más, mint a technika története. Vagy ha másodikként a termelési viszonyokat átvetitem, akkor megkapom a polgári tudományágak között teljes eredményként a gazdaságtörténetet. Ha veszem a politikai és jogrendet, az államrendet, mint Plehanov harmadik kategóriáját, akkor megkapom a polgári tudományban az egész politikai történetet. És különösen ha veszem a negyediket, amit röviden talán úgy lehetne jelölni, hogy pszichológiai rend, akkor megkapom a polgári szociológia teljes tematikáját, kezdve a családi formákon, folytatva az erkölcsön, a szokásokon, az illemen, a divaton és más ilyen szociológiai kutatási területeken. A polgári szociológia eme teljes témaköre a marxi filozófia rendszernek csak egyik szűk ága lesz. S végül az ötödik, az ideológiának hatalmas komplexuma, az irodalom, művészet, tudomány, vallás, illetve ezek történetei. Mindezek végeredményben szintén a marxista filozófia egész kutatási területei és ha összefogom őket, akkor megkapom azt a bizonyos teljes rendszert, amiről beszéltem. Nézzünk egy példát. Az atomfizika: természetudomány módszert. Tehát én még tovább mennék, mint Molnár Erik elvtárs, aki a történelmi materializmust csak a társadalomtudományok egyetemes módszerének tekinti. Én ebből a szempontból az összes természettudományokat is mint a történelmi materializmus tárgyát tekinteném. Itt persze nem arról van szó, hogy a történelmi materializmus a természet törvényszerűségeit tárja fel és állapítja meg, hanem arról, hogy a természetudomány, mint társadalmi jelenség, tárgya a történelmi materializmus által, mint módszerrel kutandó területnek. Nézzünk egy példát. Az atomfizika: természettudomány, saját tárgyával, módszerével. De az atomfizikának kutatni lehet a társadalmi alapjait, meghatározó motívumait. Amikor ugyanis a modern társadalomban felmerült a szén és olaj kifizetésének problémája, a társadalom egyszerre minden tudomány energiát arra fordít, hogy új energiaforrásokat kutasson fel, és ebből végül megteremtődött az egész atomtudomány.

A másik ilyen kérdés, ami különösen Molnár elvtárs referátumával kapcsolatban felmerül, a kettészakítottság jelensége. Ez a kettészakítottság azonban, azt hiszem a polgári tudományban, különösen a filozófiai diszciplínákban mindenütt felmerül. Felmerül például az etikában is, mert hiszen a polgári etika beszél princípiumokról, azután alkalmazott etikáról, erénytanról és egyebekről.

De van a kérdésnek a módszertanon túlmenő másik vetülete is: hiszen végeredményben a világnézeti konzekvenciák levonásáról van szó, és a marxista filozófiának ez is fő feladata. Ha a társadalomtudományok kutatási eredményeiből nem vonunk le általános világnézeti következtetéseket, akkor valóban csak „szociológiát” úzunk és ezt nem azonosíthatjuk a marxista filozófiával. De ugyanez vonatkozik a természet-tudományra is. Nagyon jól tudjuk, hogy Heisenberg és a többiek nagyon hasznos és jó eredményeket produkálnak a természet megismerését illetően. De azután ennek világnézeti konzekvenciáit levonva eljutnak egy fizikai idealizmushoz. Marxista tudósok is folytatnak konkrét természettudományi kutatásokat, de ennél nem állhatnak meg, eredményeikről a történelmi materializmus segítségével világnézeti konzekvenciákat kell levonniuk.

Befejezésül szeretnék egy pár gyakorlati kérdést is felvetni. Egyrészt nem látom eléggé világosan, hogy az elvtársak kellőképpen tisztázták-e, hogy lényegbevágó különbség van-e a szociológia és a szociográfia között. Azt hiszem, ez nagyon fontos tennivaló, annál is inkább, mert Magyarországon a szociográfiának nagy hagyományai vannak (falukutatók). Amikor szociográfiáról beszélünk, akkor ebben nincs benne az, amit a marxizmus adna az eddigi eredményekhez, a fentemlített világnézeti konzekvenciák, sőt a falukutatók pozitívista álláspontjával. És nyilvánvaló, hogy ebből módszertani kérdések is adódnak.

Barla-Szabó Ödön (Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszék): Szabó Kálmán elvtárs nagyon meggyőzően beszélt arról, hogy a gazdasági építőmunkában és a Marx Károly Közgazdasági Egyetem oktatómunkájában milyen jelentősége van a szociológiai kutatásnak. Azt hiszem, hogy ezt más egyetemek is hasonló meggyőző erővel be tudnák bizonyítani. Még a Műszaki Egyetemen is nagy jelentősége van annak, hogy a hallgatókat bizonyos szociológiai készséggel ruházzuk fel. Mert nem mindegy az, hogy egy mérnök vagy egy orvos hogyan dolgozik, van-e szociológiai érzéke, látásmódja, vagy nincsen. Azt is szükségesnek tartanám — és ez is az elvi tisztázáshoz tartozik —, hogy ki kellene dolgozni a magyar szociológiai irodalom kritikáját. A felszabadulás előtti falukutató irodalomét is, mert erről annyiféle nézet van. Az idősebb nemzedék — és én is odatartozom — fejlődésére pozitívan hatott a szociológiai irodalom, legalábbis olyan értelemben véve, hogy érdeklődésünket a társadalmi kérdésekre irányította. Nem hiszem, hogy ezt az igazi tudományos szociológiának nevezhetjük. Nagyon sok esetben — akár a Viharsarokra, akár a Cifra nyomorúságra, akár a Futóhomokra gondolok — inkább politikai agitációs jellegű megnyilatkozásokról volt szó.

A felszabadulás után is volt hasonló jellegű kísérlet, a népi kollégium mozgalomban több száz fiatal végzett üzemi és falusi szociológiai kutatást. Több ilyen irányú publikáció meg is jelent annak idején. Érdemes lenne ezt is kritikusan értékelni, eldönteni, hová tegyük, hogyan értékeljük ezeket a kísérleteket. Annál is inkább, mert emlékszünk rá, hogy 1955–56-ban, amikor felmerült erőteljesen a szociológia igénye, nagyon sokszor helytelen módon túlértékelték ezeket a kísérleteket.

Karakolov professzor, a Bolgár Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének igazgatója hozzászólásában elmondotta, hogy sok vita folyik Bulgáriában is e kérdések elvi oldaláról, valamint a szociológiai kutatások gyakorlati módszereit illetően.

1958-ban volt egy vita, speciálisan a történelmi materializmus kérdéseiről. Ezen a vitán az első kérdés volt, hogy a történelmi materializmus filozófiai tudomány-e, vagy sem. A másik kérdés a szociológia és a történelmi materializmus viszonya volt, és ehhez kapcsolódó harmadik kérdés a szociológia és a tudományos szocializmus viszonya. Konferenciánk ahhoz az általános következtetéshez jutott, hogy a történelmi materializmus filozófiai tudomány: a marxista filozófia része. Sőt, hogy dialektikus materializmus sem lehetséges anélkül, hogy végigvigyék a történelem és a társadalom területén.

Egy másik, bonyolultabb kérdés, amiről még most is vitatkoznak, a szociológia és a történelmi materializmus viszonya, vagyis hogy a szociológia történelmi materializmus-e, vagy sem. Néhány filozófus — többek között magam is — azon a véleményen van, hogy a történelmi materializmus szociológia.

A történelmi materializmust — szerintem — két nézőpontból kell vizsgálni. A történelmi materializmusnak kettős szerepe, funkciója van. Egyrészt úgy funkcionál,

mint filozófiai tudomány, másrészt pedig mint a marxista szociológia. És ez a két funkció úgy függ össze, hogy ha a történelmi materializmus nem lenne filozófiai tudomány, akkor a másik vonatkozásban, tehát mint szociológia, sem tudná teljesíteni funkcióját. Ez adja meg a súlyát, a jelentőségét a filozófiának.

Egy fontos kérdés, amelyről most sokat vitatkozunk és amelyet még nem döntöttünk el — ahogy látom, itt is hasonló a helyzet —, a szociológiai kutatások konkrét módszerének kidolgozása. Mi még ennek a dolognak a kezdetén állunk.

Néhányan, nem sokan, vallják azt az álláspontot — ez egy harmadik kérdés —, hogy a szociológia differenciálódott tudomány. És hogy a marxista filozófia tárgyának szűkülése megy végbe. És hogy például a szociológia is kifejlődött a filozófiából, és több ilyen tudományág vált ki belőle. Természetesen ilyen differenciálódás végbemegy. De megmaradt a történelmi materializmus filozófiai aspektusa is. Azok az elvtársak, akik azt állítják, hogy ilyen új szociológia vált ki a történelmi materializmusból, kimutatták, mi a tárgya ennek a szociológiának, és úgy találjuk, hogy ez a tárgy egybeesik a tudományos szocializmussal.

Úgy gondolom, hogy ez nem helyes. Ezt csak néhányan állítják. Néhány szovjet elvtársnak is van ilyenfajta értelmezése. Nem lehet felcserélni és egymással összekeverni a két társtudományt. A szociológia a társadalom jelenségeivel, a társadalommal mint egészszel foglalkozik, a tudományos szocializmus pedig mint a tudományos alapokra épült munkásmozgalom eredménye jött létre.

Hozzászólásom informatív jellegű volt. Úgy gondolom, hogy ezek az erőfeszítések Magyarországon és Bulgáriában arra vezetnek, hogy végül is kidolgozzuk a helyes módszereket és eljárásokat, hogy tisztázzuk az álláspontokat, és a szociológiai kutatások területén gyorsabb léptekkel haladjunk előbbre.

Szigeti József; Köszönöm Karakolov elvtárs hozzászólását, aki értékes információkkal szolgált számunkra. Látjuk, hogy ezek a kérdések nemcsak nálunk, hanem másutt is forrongásban vannak. Ma még a kezdetén vagyunk annak, hogy a különböző felfogásokat konfrontáljuk. Szükség volt a mai vitára, abban az értelemben, hogy tisztázódjanak az álláspontok, a nézetek egységesítése előrehaladhat, és szilárdabb koncepcióval rendelkezünk. Olyan értelemben is szükséges volt ez az értekezlet, hogy világosabban lássuk azt, milyen teendőink vannak, hogyan kell ezekhez gyakorlatiasan hozzányúlni, és ebben a tekintetben is eredményes a lefolytatott vita. Úgy gondolom, hogy minden különbség ellenére, ami az egyes elvtársak hozzászólásában tapasztalható volt, azt az egyezést megállapíthatjuk: azon az állásponton állunk, hogy a szociológia nem szakítható el a történelmi materializmus alapjaitól és a szociológiát mint marxista szociológiát kell művelni.

Kétségtelen tény, hogy a szociológia elnevezés nem Marxtól és Engelstől származik. Sőt, ha megfigyeljük, akkor Lenin írásából is azt látjuk, hogy elsősorban fiatalabb korban él ezzel az elnevezéssel. Ez azonban nem ok arra, hogy magától a fogalomtól óvakodjunk. A marxizmus általában nem úgy harcol bizonyos fogalmak ellen, amennyiben azoknak van racionális magvuk és értelmük, hogy elvetné azokat, hanem a maga kiindulópontjaiból adja meg e fogalmak marxista értelmét. Magától a fogalomtól semmiféle tartanivalónk nincs. Attól lenne és van tartanivalónk — és ilyen értelemben soha nem engedjük a szociológia fogalmát használni —, hogy elszakítsák a szociológiai kutatást a történelmi materializmustól és elszakítsák a társadalmi viszonyok vizsgálatát gazdasági alapjuktól. Azt hiszem, ez az utóbbi igen lényeges pont. Ha megnézzük, mi az, amit a polgári szociológia csinál, akkor azt mondhatnám, hogy az a társadalom különböző viszonylatainak leválasztása a gazdasági viszonyokról, annak tagadása, hogy ezek a gazdasági viszonyok meghatározó szerepet töltenek be mindenféle társadalmi viszony tekintetében. Nyilvánvaló, hogy ennek a módszertani felfogásnak az éle a marxizmus ellen irányul, a marxizmusnak azt a számukra elfogadhatatlan „botránykövét” szeretnék vele megkerülni, hogy vannak osztályok, hogy ezek az osztályok a termelésbe vannak beágyazva és hogy az osztályok létéből, ellentétes érdekeiből az osztályharc, napjainkban a proletárdiktatúra következik szükségszerűen. Ezért a polgári szociológiában, ha gazdasági viszonyokat, jelenségeket elemeznek, igyekeznek azokat pszichológiai vagy más szellemi oldalról értelmezni.

Bizonyos momentumokat kiemelhetnek és átvehetnek a marxizmusból, erre Szalai elvtárs hozott példát: a burzsoá szociológiában meg tudják érzésként Marxnak a kooperációval kapcsolatos tételét, — hozzá tehetném, hogy általában meg tudják érzésként a munkamegosztás egyes vonatkozó teteit. Ezeket kiemelik, de ugyanakkor a termelési viszonyok magvát képező tulajdonviszonyokat kizárják a vizsgálatból, vagy ha vizsgálják, akkor ezeket szociál-pszichológiai vagy más szellemi tényezőkre vezetik

vissza. A szociológia ilyen felfogását eleve ki kell küszöbölnünk, és azt gondolom, a mai értekezlet lényegében ebben az irányban ment.

Szó volt itt arról, hogy a történelmi materializmus mennyiben tekinthető filozófiai diszciplinának, mennyiben nem. Ha szabad a személyes véleményemet elmondanom ebben a kérdésben, akkor azt mondhatom, hogy egyik aspektusában feltétlenül a filozófia tartozéka, nem lehet leszakítani arról. A marxista filozófia nem állhat pusztán általános módszertani törvényszerűségekből. A marxista filozófia nemcsak módszer, hanem tudományos világnézet is! Az általános törvényszerűségek kutatásával a dialektikus materializmus foglalkozik, amely azokat a közös törvényszerűségeket tárgyalja, amelyek a természetben, a társadalomban és ennek következtében ezt a kettős mozgást visszatükröző emberi gondolkodásban megvannak. De a marxista filozófia világnézeté mivoltából következik az, hogy a társadalom általános törvényszerűségei és bizonyos értelemben — azt mondhatnám, az egész természetben közös — a természetudomány által feltárt törvényszerűségek szintén beletartoznak a marxista filozófiába, mint egyfelől történelmi materializmus, másfelől természetdialektika.

Most már azt gondolom, ha abból a koncepcióból indulunk ki, hogy a marxista filozófia: világnézet, akkor logikus, hogy a történelmi materializmusnak az az oldala, amelyik a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeivel foglalkozik, beletartozik a marxista világnézetet kifejtő filozófiába.

A történelmi materializmus hovatarozásának terén a legtöbb nehézséget az általánosnak, a különösnek és az egyesnek dialektikátlan felfogása okozza. Nem akarok messzemenő logikai kérdésekben elmélyedni, és attól is tartok, hogy azok az elvtársak, akik a gyakorlati életből jönnek, és akik itt nagyon helyesen a kérdések gyakorlati oldalát feszegették és hangsúlyozták, talán el is mennének erről az értekezletről, ha nagyon hosszan beszélnek erről. De ennek a kérdésnek a megoldásához mégis hozzátartozik az a logikai előfeltevés, az a dialektikus felfogása az általánosnak, a különösnek és az egyesnek, hogy ezek nem szakíthatók el egymástól, hogy azt mondhatnám, mindegyik kategóriában benne van a másik kettő. Az általános magában foglalja a különöst és az egyedit, a különösben benne van az általános és az egyedí és az egyedí is magában foglalja a különöst és az általánost. A kérdés az, hogy adott esetben melyik a túltengő, melyik uralkodik, melyik az, amelyik a másik kettőt maga alá subsumálja. Ha így fogjuk fel a dolgot, akkor világos, hogy a történelmi materializmusnak az a része, amely a társadalom általános fejlődéstörvényeivel és általános struktúrájával foglalkozik, beletartozik a marxista filozófiába. Itt a történelmi materializmus filozófiai oldalával van dolgunk. Ez az általános azonban nem zárja ki, hanem magában foglalja az egyes társadalmi, gazdasági rendekkel kapcsolatos „különös” problémákat, vagy legalábbis annyit ezekből, amennyit az általános felvesz. Nem szabad úgy értelmezni ezt az oldalt, ahogy annak idején a történelmi materializmus mechanikus eltorzító értelmezték, hogy pusztán olyan általános törvényszerűségekről van szó, amelyekbe tesszem az osztályharc törvényszerűségei már nem tartoznak bele, mert az osztályharc törvényszerűségei az egyes társadalmi formációkban vannak, illetve, mert vannak társadalmi formációk — öskommunizmus, kommunizmus —, amelyben az osztályharc már vagy még nincs meg. Nyilvánvaló, hogy a történelmi materializmus filozófiai része igen is tekintetbe veszi ezt, és megmutatja azt a fejlődést, amely az emberiség előtörténetéből szükségszerűen átvezet az emberiség igazi történetébe, a kommunista társadalom történetébe.

A történelmi materializmus másik aspektusa — ez a különös szférája, amely közelebből azonosítható a társadalomtudományokkal, az, amelyik az egyes konkrét gazdasági-társadalmi alakulatokat vizsgálja a maguk konkrét mivoltában. Azonos ez azzal, amit a történettudomány nyújt? Véleményem szerint nem, mert hiszen itt egy logikai elemzéséről, strukturális analíziséről van szó ezeknek a konkrét gazdasági, társadalmi formációknak. Éppen ezért ad azután az ilyen irányú elemzés egyfelől nagy segítséget a konkrét történeti kutatásnak, másfelől szívja egészen közvetlenül életerőt ebből. Ha valamiféle konkrét értelmet akarunk adni a szociológia fogalmának, és nem tekintjük teljes terjedelmében azonosnak a történelmi materializmussal, hanem annak egy részletét jelöljük vele, akkor azt kell mondani, hogy a szociológia viszont a társadalmi, gazdasági formációkon belül az egyes oldalaknak a tulajdonságait vizsgálja. Erre azt lehet mondani, amit Molnár elvtárs egy privát beszélgetésben mondott, hogy a tudomány nem egyes jelenségekkel foglalkozik, általánosítani akar stb. De azt hiszem, ha helyesen értelmezzük az egyest, akkor ebben az egyesben benne van az általános, ha a mezőtüri termelőszövetkezetet vizsgálom, akkor nemcsak az individuális vonásai jönnek ki, hanem bizonyos általános vonásai is, amelyek azonban még mindig csak különös vonások, ha a gazdasági, társadalmi alakulat egészét vizsgálom.

Ennyiben a szociológiának, mint a gazdasági, társadalmi területek egyes oldalai-
val foglalkozó tudománynak, feltétlenül empirikusabb jellege van, mint azoknak a nagy-
fokú általánosításoknak, amelyek a történelmi materializmus filozófiai színvonalán
jönnek létre. Hogy ilyen empirikusabb jellege van, veti fel éppen a *módszertan* mellett
a *módszerek* kérdését, azt, hogy egyes konkrét társadalmi jelenségeket milyen módszerek-
kel, ha tetszik, milyen módszertani fogásokkal tudunk vizsgálni. (*Szalai*; Kutatási
technikákkal!) Többben használták a technika szót. Ezek a technikák, módszertani
fogások kétségtelenül nem azonosak a metodológiával. A metodológia összefoglalja és
rendszerezi a technikai fogásokat a történelmi materializmus módszertani felismerései
alapján, kijelöli az egyes technikák helyét, jelentőségét, meg tudjuk ítélni, úgyszólván
eleve körül tudjuk határolni az egyes fogások horderejét, heurisztikus értékét. Pl. az
interju-módszer nem lehet számunkra egyedül üdvözítő módszer, mert itt a megkérdé-
zett alany tudata mutatkozik meg a dolgokról, és tudjuk, hogy sem az egyes emberek,
sem pedig az osztályok léte és tevékenysége nem azonos azzal a tudattal, amit önmaguk-
ról hirdetnek. Egy ilyen értelmezés már bizonyos körülhatárolása az interju-módszernek.
Ez nem azt jelenti, hogy ne éljünk ilyen módszerekkel. Hiszen rendkívül érdekes az,
hogy az emberek mit képzelnek önmagukról, és ha tevékenységüket összehasonlítjuk
az önmagukról alkotott nézetekkel, ebből sok mindent tudunk megállapítani. Azt gondolom,
hogy ilyen értelemben lehetne kritikailag felülvizsgálni az egyes technikai fogásokat,
amelyeket az objektív kutatásra törekvő szociológusok alkalmaznak és természetes,
hogy ebből sok mindent át lehetne vennünk. Amennyire nem lehet átvenni azt a fel-
fogást, amiről beszéltem, hogy leszakítsuk az egyes társadalmi jelenségek vizsgálatát
gazdasági alapjukról, elsősorban a tulajdonviszonyokról, annyira lehetséges az egyes
technikai fogások, módszerek ilyen kritikai átvétele. Megjegyzem, ugyanígy vagyunk
a statisztikával is, ahol a polgári szociológusok a mennyiség mögött gyakran elfeledkez-
nek a minőségi oldalról. Nekünk éppen azt kellene megtanulnunk, hogy a statisztika
értelmezésénél ez a minőségi oldal hogyan érvényesíthető abban a szellemben, ahogy
Marx nyilatkozott erről a kérdéstről, amikor nagyon elítélte a fiatal Kautskyt, mondván,
hogy sok statisztikát olvas, de rendkívül keveset olvas ki belőle.

Az egyes jelenségek vizsgálatát nem lehet elszakítani az adott társadalmi rend
már ismert általános törvényszerűségeitől. Az a helyzet, hogy mondjuk a családi formák
alakulásának és bomlásának vizsgálatánál a felszínen maradunk, ha nem elemezzük
ezek viszonyát azokhoz a tulajdon- és termelési viszonyokhoz, amelyek meghatározzák
ennek a formának alakulását. Ha viszont az általánost és az egyes összekapcsolva
konkrétan elemezzük az ilyen jelenségeket, akkor a gyakorlat számára vezérfonalat
adhatunk abban a tekintetben, hogy hogyan lehet befolyásolnunk a változásokat az
általunk kívánatos mederbe. A marxista szociológiának abban van nagy jelentősége,
hogy az alakuló szocialista társadalom sok aspektusát tudjuk segítségével konkrétan
megvizsgálni, és elméleti általánosításainkat finomabbá, differenciáltabbá téve, egy, a
valósághoz jobban simuló gyakorlatot tudunk követni. Így hozzájárulhatunk a párt
tudományos politikájának jobb megalapozásához is az élet különböző területein.

Mit mutatott meg ez a vita? Az egyik dolog (és ezt nem azért mondom, hogy a
Filozófiai Intézettől a felelősséget, vagy a munka terhét elhárítsam) az, hogy szorosabban
kellene összekapcsolni a konkrét kutatásokat, elsősorban a Közgazdaságtudományi
Intézettel, illetőleg egyáltalán a közgazdaságtannal, a közgazdaságtan egyes ágazatai-
nak egyes művelőivel. Ha igaz, amiből kiindultam, hogy szoros összefüggés van a nem-
gazdasági jellegű társadalmi mozgás és gazdasági alapjai között, akkor nyilvánvalóan
jobban kellene érvényesülnie annak, hogy közgazdászaink is bevonjuk ezeket a kutató-
sokba. Helyes, ha mi a filozófián belül foglalkozunk ezekkel a kérdésekkel. De azt
hiszem, hogy a konkrét kutatások tekintetében itt a közgazdaságtudománynak, illetve
az Intézetnek is határozott lépéseket kellene tennie.

Mi az, amit mi biztosítani tudunk, és mit az, amit adhatunk?

Több oldalról is felmerült az a kívánság, hogy oktassuk a szociológiát, mutassuk
meg kritikailag a polgári szociológia módszereit, ezek racionális magvát és így tovább.
Ez nem olyan dolog, amit mi tudnánk elintézni. Mi elsősorban abban adhatunk segít-
séget, hogy bizonyos vitalehetőséget teremtünk azok számára, akik a hallgatókat oktat-
ják, akik maguk már oktatók. Az oktatók oktatásának formája azért mégiscsak az,
hogy tudományos kollektívákba tömörülve, vagy tudományos eszmecserére összeülve
megbeszéljenek elvi kérdéseket és kicseréljék tapasztalataikat.

Ez az, amit mi adhatunk s nem egy szervezett tanfolyamot. De a viták számának
szaporításával, vagy egyes munkacsoportok összehozásával elő tudjuk segíteni ezeknek
a kérdéseknek megoldását.

A másik gyakorlati következtetés, ami a mai értekezletből — véleményem szerint — levonható — gondolok itt például az Acsádi elvtárs által mondottakra —, hogy bizonyos kutatási témákat már eleve mint komplex témákat kellene kitűzni, mint olyan témákat, amelyekben közgazdászok, filozófusok, néprajzosok együttműködnek. Család vagy más kérdésekben, ezek a több tudományág oldaláról érkezett elvtársak összefogva, egy-egy jelenség teljes vizsgálatára olyan eredményeket tudnának produkálni, ami azután útmutató lenne. Szociológiai vizsgálatok eddig is folytak Magyarországon, állami szerveknél, pártszerveknél stb. Nem arról van szó, hogy valamit teljesen előről kellene kezdeni. Arról van szó, hogy módszeresebb és tudományosabban tisztázott alapokat teremtsünk részben a módszertani vizsgálatok, részben a konkrét kutatások által, és ezek azután segíthetnék az olyan gyakorlati célú felméréseket is, amiket természetesen pártszervek, állami szervek a jövőben is folytatni fognak.

Nem összegeztem mindazokat a kérdéseket, amelyek ebben a vitában elhangzottak. Mégis azt gondolom, hogy a további munka szempontjából hasznos tanácsokat kaptunk, és ezeket e megbeszélés alapos átvizsgálása után hasznosítani fogjuk, és a távlati kutatási tervben is, az Intézet működésében is, más intézetek működésében is, igyekeznünk az itt elhangzott szempontokat érvényre juttatni.

Sz. M.

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

A modern természettudomány filozófiai kérdései

(A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadója. Moszkva 1959.)

Korunkban a természettudományok elméleti alapjainak átalakulása megy végbe. Seregestől keletkeznek új elméletek, tudományos irányzatok, hatalmas tényanyag gyűlik egybe és nagyszámú új hipotézis lát napvilágot. Egyre érezhetőbbé válik a filozófia integráló funkciójának szükségessége: egyfelől, hogy a szerteágazó tudományos eredmények egy egységes világgépben fejeződjenek ki, másfelől, hogy a gyakran ellentmondásos véleményekben el lehessen igazodni. A természettudományok filozófiai kérdéseinek vizsgálata és megválaszolása nemcsak ezek fejlődésében nélkülözhetetlen, hanem általuk válik lehetővé a filozófia tartalmának gazdagodása, a filozófia előrehaladása is.

1958 októberében Moszkvában, hosszas előkészítő munka után, összszövetségi tudományos konferenciát hívtak egybe a modern természettudományok filozófiai kérdéseinek vizsgálatára. Az ülésen 10 nagy referátum és (beleértve a fakultatív üléseket is) 47 felszólalás hangzott el a szovjet tudományos élet kiemelkedő képviselői, a többi között néhány tudományág legkiválóbb specialistái részéről.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1959 végén egy vaskos kötetben közzétette a konferencia anyagát. A könyvben megtalálhatók teljes szövegben a főreferátumok a szerzők megjegyzéseivel és a vitát követő zárszavaival, rövidített formában az elhangzott felszólalások, és kivonatosan néhány írásban benyújtott hozzászólás. Ezenkívül a két megnyitóbeszédet és a konferencia záróbeszédét, valamint határozatát tartalmazza, végül egy rövid angol nyelvű összefoglalást a konferencia munkásságáról.

A megnyitóbeszédekben A. N. Nyeszmeljanov és K. V. Osztrovityanov hangsúlyozták az alkotó viták jelentőségét természettudósok és filozófusok között, s a megérett kérdések megoldására hívták fel

a konferencia résztvevőit. Fő célként a természettudósok és filozófusok erőfeszítéseinek egyesítését jelölték meg a modern tudományos eredmények materialista általánosítása érdekében. A referátumokban a legégetőbb, a legfontosabb kérdések szerepeltek, és Osztrovityanov külön hangsúlyozta, hogy ezek kibővítése nem kívánatos, mivel új problémák bevonása elvonná a figyelmet az előbbiekről. Ennek megfelelően a konferencián főképp a kvantumfizika, relativitás-elmélet, kozmogónia, biológia, biofizika, biokémia, fiziológia és kibernetika által felvetett kérdéseket tanulmányozták.

Az egész konferencia sokrétű munkássága és kiemelkedő eredményei a legszebb és legméltóbb megünneplését jelentették az éppen akkor 50 esztendőös „Materializmus és empiriokriticismus”-nak. A konferencia munkája a természettudomány legújabb fejlődésének adataiból kiindulva sokrétűen bizonyította a lenini eszmék óriási erejét. Valamennyi előadó és hozzászóló a valóságból sarjadó lenini tételekre támaszkodott mint kiindulópontra és alapra a mai problémák megoldásában.

Az első főreferátumot M. B. Mityin akadémikus „A világ megismerésének és átalakításának hatalmas eszmei fegyvere (Lenin Materializmus és empiriokriticismus c. munkája megírásának 50. évfordulójára)” címmel éppen a lenini mű méltatásának szentelte. Leninnek ez az alapvető munkája — mondotta —, melyet méltán lehetne „a marxista filozófia enciklopédiájának” nevezni, a burkolt formában jelentkező és az új természettudományos eredményekre spekuláló idealista nézetek elleni harc szükségességéből jött létre. De a korabeli természettudományos előrehaladás, a forradalmi átalakulások megindulása is megkövetelte a materialista világgép új formáját, egy új szakasz megnyitását a marxista filozófia

fejlődésében. Lenin vállalkozott erre a nagy feladatra, teljes mélységgel vizsgálta, megvédelmezte és továbbfejlesztette az új természettudományos adatok birtokában a dialektikus materializmus tételeit. Nagyon érdekesek ezzel kapcsolatban azok a fejtegetések, amelyekben a szerző megmutatja, milyen közel jártak a nagy természettudós Planck nézetei az objektív realitás kérdésében a lenini tételek igazságához. Lenin műve azóta sikeresen állta ki az idők próbáját, és a lenini gondolatok tágassága s mélysége biztosította, hogy megőrizze erejüket és jelentőségüket.

M. E. Omeljanovszkij akadémikus „Lenin és a modern fizika filozófiai kérdései” c. referátumában kimutatta Lenin őri ségének óriási jelentőségét a mai fizikai elméletek helyes általánosításában. A szerző először általános jellemzést adja a fizikai tudományok fejlődésének, a newtoni világképtől a legújabb eredményekig. Bemutatja a fizikai elméletekből levont különböző filozófiai következtetéseket, különösen a dialektikus materializmushoz alapvető tételeivel kapcsolatosan. Ismerteti a fizikai idealizmus mai híveinek nézeteit.

Napjaink helyzetét jellemezve, a referátum kiemeli, hogy a dialektikus materializmus legyőzte a fizika válságát. Ezt egyre szélesebb körökben ismerik el. Természetesen még mindig jelentkeznek idealisztikus elgondolások, melyek szakadatlan harcot, bírálatot igényelnek. Omeljanovszkij (és mellette még mások is) felhívja a figyelmet, hogy különbséget kell tenni a filozófáló fizikusok (Bohr, Heisenberg, Schrödinger és mások) és a hivatásos filozófusok (Frank, Margenau, Dingle és mások) között. Míg az előbbieknél az idealizmus tendencia formájában lép fel, addig az utóbbiaknál ez tudatos idealista vonalvezetésbe csap át. Ennek a különbségnek az ellenük irányuló bírálatában is meg kell nyilvánulnia.

Ezek után a szerző felsorol néhány, az új fizika által felvetett vagy felelevenített problémát, mint pl. az objektív realitás, okság, szükségszerűség, tér-idő filozófiai vonatkozású kérdéseit. A referátum részletes vizsgálat tárgyává teszi az első három kérdést és ezt követően, ezzel kapcsolatban tisztázza a dinamikus és statisztikus törvényszerűségek egymáshoz való viszonyát. Omeljanovszkij kitér a természettudósok és filozófusok szövetségének jelenlegi állapotára, bíráló hangon szól a dogmatizmusról és egyes filozófusok mentori magatartásáról, továbbá néhány fizikus nihilista, filozófiaellenes nélapontjáról. Élesen elítéli a viták nemegyszer

tapasztalható durva hangját, s egyben példát mutat a polémia megfelelő formájára. Érthető, hogy előadása komoly visszhangra talált.

A. D. Alekszandrov „A relativitás-elmélet filozófiai tartalma és jelentősége” címmel készített tanulmányt. Miután ismerteti a relativitáselmélet kiinduló tételeit és kérdésfeltevését, összefoglalásként kiemeli, hogy a fizika és a filozófia szempontjából „a fő dolog nem a térnek és időnek a relativitásában van, hanem abban, hogy mindkettő az anyag egysége, abszolút létezési formája és annak tér-idő aspektusaként jelentkezik”. (96. o.) Felhívja a figyelmet arra, hogy a relativitáselmélet, amely tényszerűen igazolja a dialektikus materializmust, számos tudós munkájában, az idealizmus befolyásának következményeképpen meglehetősen elferdítve szerepel. (96. o.) És itt nemcsak arról van szó, hogy a relativitáselméletet idealista módon értelmezik, hanem gyakran magának a fizikai elméletnek alapértelmezésében is ferdítések jelentkeznek.

A maga részéről Alekszandrov a relativitáselméletet, mint az abszolút tér-idő elméletét fogja fel és körvonalazza. Kiindulópont szerinte a tér-idő abszolút jellege. Szemléletes képet ad a tér-idő szerkezetéről, majd bebizonyítja a tér-időbeli és oksági szerkezet egységét, amit úgy fejez ki, hogy „a világ általános tér-időbeli szerkezete az általános ok-okozati szerkezetnek megnyilvánulása”. (119. o.) A tér-időre, mint négydimenziós sokaságra, néhány feltevése alapján rövid, precíz meghatározást ad, és ennek birtokában körvonalazza az elmélet felépítését. Fő filozófiai követelmény szerinte úgy felépíteni az elméletet, hogy elemeinek kölcsönhatásában, mozgásában maga az anyag határozza meg saját létezési formáját — az abszolút tér-időt.

Alekszandrov kritizálja és tagadja az általános relativitáselméletnek, mint tudományos koncepciónak létjogosultságát — szerinte ez a gravitációs elméletre korlátozódik, s elhomályosítja a relativitáselmélet igazi lényegét.

B. M. Kedrov professzor „Az anyag mozgásformáinak kölcsönös viszonya a természetben” címmel tartott, tulajdonképpen két elkülöníthető részből álló referátumot. Az első részben, új adatok és példák bőséges felhasználásával, felsorolja a dialektikus materializmusnak a mozgásformákról és azok viszonyáról szóló tételeit. A tanulmány második részében, az új tudományos eredmények és adatok alapján, a természetben található mozgás-

formák viszonyának tisztázására és bizonyos korrekciók elvégzésére vállalkozik.

Az egyik érdekes kérdés a fizikai és kémiai mozgásformák viszonyát érinti. Az utóbbi évtizedek során a megismert fizikai mozgásformák köre a magfizikai, általában a mikrofizikai mozgásokkal óriási mértékben kibővült. Ezeket általános és metodológiai szempontból célszerű volt a régebbi értelemben vett fizikai mozgásokhoz kapcsolni. A probléma ott jelentkezik, hogy az ily módon definiált mozgásformákat elválasztja a kémiai változások sokasága, a kémiai mozgásforma. Ugyanis az atomi méret alatti és feletti változások egyaránt fizikai mozgások, míg az atomi méretekben végbemenő mozgások kémiaiak. Ez szokatlan, újszerű vonás a mozgásformák régebben megismert viszonyához képest. Kedrov végigvizsgálja a helyzet megoldására tett eddigi javaslatokat (amelyek általában visszavezetéssel próbálkoztak), végül is kimutatja, hogy egyelőre megalapozottan csak annyit lehet mondani, hogy a fizikai mozgások a kémiai mozgások által kettéválasztottan maradnak. Ezután a fizikai, kémiai és biológiai mozgásformák viszonyának néhány új aspektusát tárgyalja.

Érdekes szempont — amely valószínűleg még vitákra ad alkalmat —, hogy önálló mozgásformaként felveszi a geológiai mozgást. Ezt a mozgásformák általános sorában a kémiai mozgásforma után illeszti be, oly módon, hogy ezen a ponton kettéválás történik (biológiai és geológiai mozgásformára), s ezek közül csak az egyik (a biológiai) marad az anyag továbbfejlődő mozgásformáinak sorában, a másik (geológiai) csupán feltételül szolgál ennek, de maga már nem fejlődik tovább. Tanulmányának végén egy táblázatban foglalja össze a mozgásformák viszonyáról mondottakat.

V. A. Fok akadémikus „A kvantummechanika interpretálásáról” címmel tartott előadást. Bevezetőben hangsúlyozza, hogy az anyagrészecekké világába behatoló jelenkori fizika új módszereket, az eredmények leírására pedig új fogalmakat követel. Egyre szükségesebbé válik, hogy a kvantummechanika apparátusát megfelelő módon fizikailag interpretálják. Míg kezdetben természetes törekvés volt a klasszikus értelmezési kísérlet, addig ma már ez túlhaldottnak bizonyul. Fok olyan sajátosságokat sorol fel, amelyek kizárják a klasszikus értelmezés lehetőségét.

A referátum további részét főleg az okság és a determinizmus égető kérdéseinek szenteli, nyilvánvalóan abból a nála régebben is ismert álláspontból kiindulva,

mely szerint a kvantummechanika az egyedi mikroobjektum elmélete. Elismerve Bohr nagy szerepét a kvantummechanika kialakulásában és helyes értelmezésében, Fok rámutat arra, hogy ennek az elméletnek újszerűsége és a benne alkalmazott, sokszor rossz terminológia (pl. az „ellenőrizhetetlen kölcsönhatás” fogalma) adott lehetőséget sok pozitívista értelmezésre (P. Jordan). Fok véleménye szerint ez Bohr ellenére történt, mert ő maga sokkal közelebb áll a materializmushoz, mint ez műveiből általában kitűnik. Így például komplementaritási elve sem azt állítja, hogy a kvantummechanika nem lenne összeegyeztethető az oksági törvénnyel, csupán azt, hogy ellentmondásban áll a Laplace-féle oksági felfogással. Ha általánosan úgy fogalmazzuk meg az okságot, mint a természettörvények, elsősorban pedig a tér és idő általános tulajdonságaira vonatkozó törvények igenlést, akkor ezt a kvantummechanika megerősíti. Más a helyzet a determinizmus kérdésében. Mivel előző megfigyelésekből nem lehet egy új mérés eredményét hitelesen megjósolni, hanem csupán valamely eredmény bekövetkezésének valószínűségét, le kell mondani a klasszikus determinizmusról, új értelmezésre van szükség; ennek kifejezésére pedig az okság új formáit kell kidolgozni. Fok megállapítja, hogy míg a klasszikus fizikában a lehetségesnek valógságba való átsapását posztulátumként kezelték (a klasszikus fizikában az események folyásának egyértelmű előre meghatározottsága van), addig a kvantummechanikában visszaáll jogaiba a potenciálisan lehetséges és annak megvalósulása közti különbség. Itt Fok fogalmazása élessé válik: „a kvantummechanika értelmezése kizárja a determinizmust”. (224. o.) Ezekután Fok új formákat keres az oksági elv kifejezésére, és megállapítja, hogy az okság a kvantummechanikában közvetlenül a valószínűsége, vagyis a potenciálisan lehetségesre és nem a már ténylegesen megvalósult cseményre vonatkozik.

Sz. L. Szoboljev akadémikus és A. A. Ljapunov professzor referátumának címe: „Kibernetika és természettudomány”. A szerzők általános jellemzést kívánnak adni a kibernetikáról. Mind ez ideig a legkülönbözőbb módon határozták meg ezt az új komplex tudományos irányzatot, jórészt attól függően, hogy milyen szakterület felől közeledtek hozzá. (Megjegyezzük, hogy azóta Kalmár László professzor adott egy, a szakterületekről való megközelítés korlátaitól mentes meghatározást.) De — mint a szerzők rámutat-

nak — ha nem a formális meghatározásokat tekintjük, hanem a kibernetika tudományos tartalmát, akkor egy meglehetősen egységes tudományos diszciplína áll előttünk. A szerzők éppen annak összefoglaló vázlatát kívánták adni, amit a kibernetika magában foglal.

A mai technikai feladatok megoldására való törekvés gyorsműködésű elektronikus számológépek építéséhez vezetett. Kiderült, hogy ezeknek a gépeknek az alkalmazhatósági köre lényegesen nagyobb, mint eredetileg gondolták: általában minden olyan feladat megoldható megfelelően szerkesztett elektronikus berendezéssel, amely számára létezik algoritmus. Ugyanakkor számos hasonlóságot találtak a magasabbrendű állatok és az ember idegtevékenysége, valamint a kibernetikai berendezések működése között. Ez mélyebb elméleti vizsgálatokat eredményezett e tekintetben is. Mivel ezekben a működésekben információk átadásáról és feldolgozásáról van szó, természetes, hogy a kibernetika első fejezete az információelmélet kell hogy legyen. A szerzők röviden ismertetik és elemzik az információ-elmélet alapjait. Külön kiemeljük, hogy nagyon szerencsésen megválasztott szemléletes példák tömegével közelíthetők az olvasóhoz a tárgyalat tételeket.

A „játék-elmélet” válaszása után a szerzők az algoritmizálás problémáit tárgyalják, ismertetik egyfelől a felépítendő gépek elé állítható követelményeket, másfelől rámutatnak a géppel meg nem oldható feladatokra is. A speciális és univerzális gépek, továbbá a programozás kérdéseit tárgyalják a következő fejezetek, majd a kibernetika és biológia, kibernetika és genetika vitatott kérdéseit ismertetik. Kiemelik a biológiai folyamatok modellezésének jelentőségét, amely számos új mozzanattal segítheti elő mind a biológiai folyamatok jobb megértését, mind a kibernetika előrehaladását. Részletesen kitérnek egy rendkívül nagy fejlődés előtt álló új kutatási ágra, az irányítógépek szerkesztésének problémáira.

Míndezek után Szoboljev és Ljapunov utalnak arra a káros, elutasító álláspontra, amely a kibernetikával szemben régebben kialakult. Tisztázzák, hogy a kibernetika természettudományos irányzat, tényeken alapul, ezért hibás, ha felületes szemlélet alapján idealisztikus irányzatnak kiáltják ki. Ezzel kapcsolatban azonban hiányolnunk kell, hogy a szerzők meg sem említik a kibernetika eredményeinek idealisztikus vagy vulgármaterialista interpretációit — jóllehet ilyenek bőségesen akadnak, és éppen a kibernetika tudomá-

nyos alapjainak védelmében szükséges lenne bírálni ezeket. Arra a sokszor hangzottatott vádra, miszerint a kibernetika önmagában is mechanisztikus jellegű, a szerzők nagyon világosan kijelentik: mivel a kibernetika nem tesz egyenlőségi jelet a tudat és a gépek működése közé, csupán az irányítórendszerekben levő közös vonásokat tanulmányozza — ez a vád alaptalan.

Befejezésül megemlítik, hogy a kibernetikai kutatásoknak igen nagy szerepük van a szocializmus körülményei között, ahol megvalósulóban levő cél az ember felszabadítása a munka nehéz formái alól, ideértve a kimerítő szellemi munkát is.

V. A. Ambarcumjan akadémikus „A kozmogónia néhány metodológiai kérdése” c. referátumának bevezetőjében kiemeli, hogy a természettudományos kutatás egyik legfontosabb tárgya — amelynek filozófiai szempontból is elsőrangú szerepe van — az égitestek keletkezésének és fejlődésének problémája. Mivel a tényanyag, óriási növekedése ellenére sem elegendő, különféle spekulatív rendszereknek több-kevesebb teret engedő hipotézisek jelennek meg, amelyeken keresztül idealisztikus és mechanisztikus nézetek hatolnak be a kutatásba.

Ezek illusztrálására egy példát említ, amelynek önálló jelentősége van. A 40-es években a galaktikánkon kívül levő ködfoltok spektrumaiban vörös eltolódást észleltek. Ezt (néhány kiegészítő feltételezés elfogadásával) azzal hozták kapcsolatba, hogy a ködfoltok a tőlünk való távolságukkal nagyjából arányos gyorsasággal távolodnak, következésképpen a Metagalaktika tágul. Mivel mindez nem volt magyarázható az asztrofizika addig ismert törvényeivel, különböző hipotéziseket építettek fel. A szerző ezek közül kiemeli azt a hipotézist, amely — feltételezve a Metagalaktika ideális homogenitását és azt, hogy a Metagalaktika kitölti a világegyetemet, felhasználva továbbá Einstein gravitációs elméletének apparátusát — a véges és táguló világegyetem skémáját építette fel. Ebből a hipotézisből idealista filozófusok és fizikusok a világt teremtetés időpontjára próbáltak tényszerű bizonyítékokat felállítani. De ezek a feltételezések csődöt mondtak, mivel a galaktikák megszűlésére vonatkozó új adatok teljesen ellentmondanak még a durván approximált homogeneitás feltevésével is. A homogeneitási elmélet bírálata során különösen nagy helyet szentel Ambarcumjan a régebben meghatározott távolságok revíziójának, amely Baade kutatásaival vette kezdetét.

Nagy nehézséget jelent a vizsgálatokban, hogy a csillagok állapotában végbemenő változások időtartamai összemérhetetlenül nagyobbak az emberi megismerés időtartamánál. Ezért a tisztán empirikus módszer áthidalhatatlan akadályokba ütközik. Általánosítás és elemzés, nagy matematikai apparátus bevonásával elkerülhetetlenül szükséges olyan fontos kérdések vizsgálatánál, mint amilyen pl. a csillagelőtti anyag természete, vagy a csillag állapota közvetlen kialakulás után. A szerző elemzi azokat a nehézségeket, amelyek abból adódnak, hogy a csillagok belső szerkezetét néhány külső paraméter ismeretében kell kiszámítani, s emiatt a belső állapotra vonatkozóan önkényes egyszerűsítésekkel kell élni.

A felsoroltakból adódik, hogy a filozófiai álláspontnak kimagasló szerepe van e kérdések vizsgálatában. Ezért nem meglepő, hogy a dialektikus materializmus talaján álló szovjet tudomány érte el a legnagyobb sikereket a kozmogóniai elméletek kialakításában — s ez egyben újabb bizonyítéka a dialektikus materializmus erejének.

G. M. Frank és V. A. Engelhardt akadémikus előadásának címe: „A fizika és kémia szerepe a biológiai problémák kutatásában”. A XIX. század előtt a biológiában a leíró módszer uralkodott — mutatnak rá a szerzők. Az életfolyamatok lényegének megragadása csupán akkor vált lehetségessé, amikor a tudomány már megfelelt a fizikai és kémiai ismeretekkel rendelkezett. Ez a jelenkori tudományos fejlődésre jellemző, és az új nagy biológiai eredmények a biofizika és biokémia előrehaladásával kapcsolatos. Új korszakot nyitott Pavlov munkássága, ami módszereivel a szubjektív megfigyelés és leírás színvonaláról az objektív analízis színvonalára emelte a kísérleteket.

A szerzők kiemelik, hogy éppen a biokémia és biofizika fejlődése tette anakronisztikussá a mechanisztikus „visszavezetési” elképzeléseket, hiszen az új eredmények nemhogy elmosták, hanem ellenkezőleg, élesebben kidomborították az élő és az élettelen közti minőségi különbségeket. Megállapítják, hogy általában semmilyen rendszer nem vezethető vissza a rendszert alkotó elementáris részfolyamatokra és ezt különböző területekről vett példákkal illusztrálják. Ebben az összefüggésben kell vizsgálni fizikai és kémiai szempontból a biológiai folyamatokat. Kiemelik, hogy bár — az anyagcsereléyc miatt — a kémiai folyamatoknak van elsődlegessége, fontos az életjelenségek fizikai szempontból történő vizsgálata is.

Mintegy összefoglalásként a szerzők leszögezik, hogy az új eredmények nem csökkentik a biológia specifikáját, hanem ellenkezőleg, azt mélyebben tárják fel. Végül fő veszélyként az élősködő idealista értelmezéseket emelik ki, főleg azokat a spekulatív próbálkozásokat, amelyek elvi különbséget kísérlelnek meg rajzolni az élő rendszerekben lefolyó folyamatok és az élettelen természet folyamatai között.

A. I. Oparin akadémikus „Az élet keletkezésének problémája a modern természettudományok eredményeinek fényénél” című referátumát általános megjegyzésekkel vezeti be, amelyekben megállapítja, hogy a korábbi mechanisztikus felfogás zsákutcába vitte az élet eredetének kérdését. Ennek következtében — az ősnemzés elméletének megoldése után — a kérdés vagy a kozmikus keletkezés feltételezésére, vagy egészen nyílt idealista álláspontokra vezetett. De az anyag fejlődéstörténetének dialektikus tanulmányozása felélénkítette a kutatást, és széles távlatokat nyitott meg előtte, főleg annak felismerésével, hogy az élet az anyag mozgásának sajátos, nagyon bonyolult formája, amely az anyag általános fejlődésének bizonyos fokán, mint önálló új minőség lép fel.

Oparin megjegyzi, hogy a kérdés vizsgálatát leghelyesebb a bolygókon levő leg egyszerűbb organikus anyagok elsődleges képződése problémájával kezdeni. Nemrégén még azt állították, hogy a szerves anyagok a szerves formába való átmenet csak élőlények közvetítésével lehetséges (biogenetikus felfogás). De más égitestekre is vonatkozó adatok meggyőznek arról, hogy lehetséges abiogenetikus képződés is. Az élet megjelenése előtt a Földön a szénhidrogéneknek és legközelebbi származékaiknak ily módon kellett képződniük. Csak később, az élet létrejötté után, jelentek meg az átalakulás szerfelett biogenetikus formái. A referátum felvázolja a szerves anyagok lehetséges fejlődési útját (irányított evolúció) az elsődleges képződményektől egészen az önregenerálódás képességének megjelenéséig, ahonnan kezdve beszélhetünk az élet kialakulásáról. Érdekes a szerzőnél annak megvilágítása, hogy nagyon primitív, de teljes kiindulórendszerekből kellett a fejlődésnek elindulnia.

N. I. Grasenkov referátumának címe: „A lenini visszatükröződési elmélet és az érzékszervek mai fiziológiája”. Bevezetőben megemlíti Leninnek a fiziológiai idealizmussal szemben gyakorolt mélyreható bírálatát, és egyben ismerteti az idealizmus eme jelentkezési formájának lényegét. Részletesen vizsgálja az érzet

keletkezésének, az inger transzformációjának, analízisének, szintézisének folyamatát a legújabb adatok alapján. Véggözetkezése: az érzékszervek működésének specifikuma úgy keletkezett és fejlődött, mint a szervezet és környezet viszonyának eszköze, mint az objektív szubjektívben való visszatükrözésének eszköze. Az érzékszervek fiziológiája egyik legfontosabb problémájaként említi és vizsgálja az analizátorok kölcsönös működését.

Grasenkov megállapítja, hogy a materialista pszichológia nem merülhet ki a legmagasabbrendű idegtevékenység fiziológiájában: itt már szükségessé válik az elemzés szubjektív módszerei is. Szól a felvetett kérdések idealista vizsgálatáról és élesen bírálja a pszichofiziológiai parallelizmust.

* * *

A hozzászólók tovább elemezték és vitatták a főreferátumokban megfogalmazott filozófiai természetű kérdéseket. A vitában a külföldről meghívott vendégek is résztvettek.

Csaknem valamennyi felszólaló méltatta a természettudósok és a filozófusok együttműködésének szükségességét. Így többek között A. M. Gyeborin, V. P. Csertkov és V. I. Szvigyerszkij kiemelték a dialektikus materializmus és a természettudományos eredmények szoros belső kapcsolatát. N. M. Rutkevics javasolta egy külön, speciálisan a természettudományok filozófiai kérdéseivel foglalkozó folyóirat megindítását. A konferencia ezt helyeslően fogadta, és határozatában kívánatosnak minősítette. A. V. Sugajlin, az együttműködés szükségességéből kiindulva, egy, e célt megvalósító külön intézet felállítását ajánlotta.

Különösen élénk eszmecsere bontakozott ki a kvantummechanika filozófiai kérdéseiről Omelajnovszkij és Fok referátuma nyomán. Egyetértésben az előadók, D. D. Ivanyenko és J. P. Terleckij megemlítették azokat a jelentős változásokat, amelyek a legutóbbi időben következtek be néhány idealista nézeteket valló kvantumfizikusnál (Bohr, Heisenberg). A dialektikus materializmus magának könyvelheti el a sikert, hogy ezeknél a fizikusoknál távolodás tapasztalható a szélsőséges szubjektív idealista álláspontoktól. Több más hozzászóló, mint például T. A. Lebegyev és V. Perfiljev kiemelték, hogy a szovjet tudósok egységes világnézeti, filozófiai alapon közelítik meg a kvantummechanika kérdéseit. A konferencia egyik legérdekesebb vitája a kérdés körül zajlott le V. A. Fok és D. I. Blohincev között. Fok álláspontja beszámolójában is vissza-

tükröződött. Blohincev ismeretes elgondolása szerint a kvantummechanika elmélete nem az egyes mikroobjektumokra vonatkozik, hanem a részecskék halmozataira. E felfogás közvetlen következményei a kontrollálhatatlanság elvetése és az okságnak a részecskék rendszerére történő elismerése. A konferencia ebben a vitában nem jutott döntéshoz, mindenestre további diskussziót sürgetett. Megemlítjük, hogy Blohincev külön felhívta a filozófusokat a kvantummechanika kérdéseinek újszerű vizsgálatára, különösen a tér és idő értelmezésének kutatására. E. Kolman jelentős kísérletként jellemezte az új Heisenberg-féle elméletet, Blohincev és Rutkevics polemizáltak vele.

Alekszandrovnak a relativitáselméletről szóló értekezését is élénk vita követte. A hozzászólók — többek között A. L. Zelmanov, A. A. Tyapkin, G. I. Naan, N. F. Ovesinnyikov és V. J. Szvigyerszkij — további megjegyzésekkel szolgáltak annak kimutatására, hogy a relativitáselmélet, mint az idő és tér fizikai elmélete összhangban van a dialektikus materializmussal, s az e filozófiában foglalt tételeket alátámasztja. M. F. Sirokov vitatta Alekszandrovnak az általános relativitáselméletéről vallott nézetét.

Érdekes Rutkevics hozzászólása, aki főleg Kedrov referátumához fűzött megjegyzéseket. Elismerve Kedrov jelentős alkotó munkásságát, Rutkevics néhány lényeges mozzanatban nyilvánított ellenvéleményt. Szükségesnek tartotta a mozgásformák koordinációja elvének kiemelését. Kiemelte továbbá, hogy véleménye szerint kettős értelemben kell beszélni a mechanikai mozgásról. Egyrészt — mind Kedrov — a mozgásformák egyetlen külső oldalaként, másrészt alapvető mozgásformaként kell a mechanikai mozgást felfogni (lásd pl. az égitestek mozgásait). Ellenben a geológiai mozgás — Rutkevics megfogalmazásában — nem minősül alapvető mozgásformának.

Nagy visszhangra talált a kibernetikai előadás. Általában mindenki, aki érintette e kérdést — többek között A. A. Markov és K. J. Kosztrjukova — elismerte a kibernetika rendkívüli jelentőségét. Vitát az előbbiekről, továbbá G. V. Platonov, P. K. Anokin, G. V. Nyikolszkij és mások részéről a kibernetika és genetika kapcsolatáról elhangzottak eredményeztek. Többben kétségüket fejezték ki e tekintetben, és óvtak a mechanisztikus egyszerűsítésektől e bonyolult kérdések vizsgálatánál. Markov sürgette a kibernetikai alapfogalmaknak (információ) pontos meghatározását. A hozzászólók, az előadókkal egyet-

értésben, a gyors gyakorlati előrehaladásra ösztönöztek.

Ambarcumjan előadását egyetértés fogadta. A hozzászólók — többek közt G. I. Naan, A. L. Zelmanov — kijelölték a Metagalaktika homogeneitására vonatkozó elképzelések tarthatatlanságát. Utaltak arra, hogy az asztrofizika sok bizonyítékot adott a dialektikus materializmus tételeinek helyességéhez.

Élénk érdeklődés kísérte Frank és Engelhardt előadását. Többen (S. N. Majszkij, I. Pancev) felhívták a figyelmet arra a veszélyre, amely a fizikai és kémiai modellek értelmezésében rejtőzhet, ha azokat mechanisztikusan fogják fel. B. V. Gnyegenko felhívta a figyelmet a matematikai megfontolások alkalmazására a biológiában és közös matematikus-biológus képzést sürgetett.

A. Sz. Konyikova és mások Oparin előadásához szoltak és kiegészítették azt. Több Oparint illető bírálat is elhangzott. Grascenkov előadásához kiegészítő jelleggel többek között V. N. Kolbanovszkij, J. P. Frolov és Sz. L. Rubinstein szoltak hozzá.

A vitát a referátumok előadói foglalták össze. A vitázókat a könyv teljes terjedelemben ismerteti. Ugyancsak ftt található P. N. Fedoszejevnek a konferencia munkáját bezáró beszéde, amelyben össze-

foglalja az eredményeket, mégegyszer megfogalmazva a legfontosabb, általános filozófiai kérdéseket. Befejezésül reményét fejezi ki, hogy az együttműködés erősödése új lendületet kölcsönöz a tudományok fejlődésének.

A könyv ismerteti a konferencia határozatát is, amely leszögezi a legfőbb elveket és gyakorlati teendőket a természettudomány forradalmi eredményeinek filozófiai általánosítása számára.

Végül két függelékkel találunk. Az egyik a fakultatív ülések hozzászólásaiból közöl kivonatokat, valamint Kedrov összefoglalóját. A másik 45 írásban benyújtott hozzászólást ismertet rövidített formában.

Bizonyos, hogy „A modern természettudomány filozófiai kérdései” c. kötet nélkülözhetetlen mindazoknak, akik meg akarnak ismerkedni korunk természettudományának legfőbb filozófiai természetű kérdéseivel és alkotó munkával kívánnak hozzájárulni e kérdések vizsgálatához. A konferencia munkássága, amelyről az itt ismertett kötet híven beszámol, fontos lépést jelent a dialektikus materialista világnépe új, a mai természettudományos eredményeket is magában foglaló és általánosító — formájának kialakítása felé.

Székelly Sándor

Balázs András: Az agy és az értelem eredete

(Studium Könyvek 13. Gondolat Kiadó. 1959. 272 o.)

Csaknem egy évszázada, hogy 1872-ben megjelent Darwinnak az a könyve, amely fordulópontot hozott a pszichológia fejlődésében. Ez a mű, „Az ember és állat érzelmeinek kifejezése”, nagyszabású kísérlet volt arra, hogy a lélektani jelenségek létrejöttét biológiai módon magyarázza, a pszichológiát bevonja a természettudományok körébe. Darwin e könyvét azóta sem sikerült sem megcáfolni, sem foledésbe taszítani, bár az ilyen törekvésekben nem volt hiány. A pszichológia e mű megjelenéséig a teológiának és az idealista filozófiának volt teljesen kiszolgáltatva. Darwin művével a biológia bejelentette igényét a lelki jelenségek természettudományos-materialista megvilágítására.

„Az ember és állat érzelmeinek kifejezése”, Darwin e korszakalkotó könyve valóságos hadüzenet volt. A materialista természettudomány indult itt támadásnak az idealista módon művelt pszichológia

ellen. S ez a küzdelem máig sem ért véget, bár a természettudomány fokról fokra meghódította az idealizmus hadállásait.

A morfológia, az anatómia és a szövettan mind több részletet tárt fel az idegrendszer felépítésére vonatkozólag. A kísérleti élettan és a biokémia nagymértékben tisztázta a megismert „alakelemek” működését. A legutóbbi esztendőkhöz a rádiótechnika felhasználásával egészen új tudományág született, az elektrofiziológia, s ma már közvetlenül mérhetővé vált pl. a szem reneháryájában található érzéksejtek közül egyetlen csap működésének változása mindössze három-négy fénykvantum hatására.

Az idegrendszer felépítésére és működésére vonatkozó ismeretek óriási fejlődése a lehető legközelebről érinti a pszichológiát. Igen nagy jelentősége van a pszichológia fejlődésére az összehasonlító állatkísér-

letekre támaszkodó kutatások eredményeinek.

Darwin rombolta le véglegesen azt a válaszfalat, amelyet mesterségesen emeltek az állatokra és az emberre vonatkozó biológiai ismeretek közé. Darwin a fajok evolúciójával kapcsolatban kimutatta, hogy minden élőlény az élővilág egységes fájának hajtása. „Az ember származása” című könyvében bebizonyította, hogy az emberi faj is az állatvilág fajainak fejlődését okozó törvényszerűségek következtében jött létre. Végül kimutatta, hogy a lki jelenségeinkre is érvényes a fejlődés biológiai törvénye.

Miközben az idealista álláspont védelmezői mindent elkövettek a természettudományos nézetek visszaverésére, azok az állatkísérletek, amelyeket Pavlov végzett, a materialista reflex-tan óriási sikereihez vezettek. Darwint is szakadatlanul temetik ellenfelei s közben egyre nagyobb lesz, Pavlovval is ugyanez történik. Miközben a reflex-tan cáfolatai a cikkek és könyvek garmadáját töltötték meg, ma már az egész világon, nyugaton is, Pavlov eredményei a lélektan homlokterébe kerültek. Ha az ember kezébe veszi a nyugati szakfolyóiratokat, Pavlov-symposiumokról olvashat bennük, s a legújabb svájci pszichoterápiás kézikönyvben a feltételes reflex-tan külön fejezetként szerepel.

Mindezt előre kellett bocsátanunk, mert Magyarországon igen nagy a tájékozatlanság a lélektanban végbemenő fejlődésről. A Horthy-korszakban, különösen a pszichológiában, mindent elkövettek a vallásos idealista szempontok érvényesítésére, s nem mondhatjuk, hogy a népi demokráciában valóban mindent megtettünk, amit lehetett volna e tudományos ismeretek terjesztése érdekében.

A Gondolat Kiadó épp ezért nagyon helyesen járt el a régi mulasztások pótlására, amikor Balázs András könyvét megjelentette. A könyv a pszichológia egyik központi kérdésével foglalkozik és a modern tudományos eredmények színvonalas ismertetését adja az emberi értelem eredetével kapcsolatban.

A szerző gondolatmenete a következő.

Az ember fokozatos fejlődés során, az állatvilág törzsfajlódási útján alakult ki. Ez az evolúció alakította ki minden tulajdonságunkat, kivétel nélkül. Tehát szellemi sajátosságaink is a biológiai evolúció révén keletkeztek. Az emberi lélektan következetes kifejtésének egyetlen helyes módja, ha az ember az állatlélektanból indul ki.

Az állatlélektan kulcsa viszont az idegrendszer működésének megismerésé-

ben van. Az idegrendszer a maga teljes bonyolultságában az a szerv, amely a szervezet működését összehangba hozza a környezettel, a környezet legkülönbözőbb változásai közepette.

Mindez világos, következetes és nyilvánvalóan igaz. E gondolatmenetet a szerző a legmodernebb tudományos adatokkal illusztrálja.

Darwint az evolúció felismerésében elsősorban a föld korára vonatkozó geológiai tanok átalakulása vezette (Lyell). A földkéreg változásait a geológusok nem évezredekkel, hanem évmilliókkal kezdték számítani, s így óriási jelentőséget kapott az idő. Az üledékek korának meghatározása és a kövületek összehasonlítása már Darwin idejében számos bizonyítékot nyújtott a fajok rokoni, leszármazási viszonyaira. Az élők világának törzsfajlódása ma rengeteg tényre támaszkodó szilárd oszlopa a biológiai tudománynak. Balázs bemutatja az „öslánytan naptárát”, kitér az összehasonlító állattan, az embriológia bizonyítékaira. Mindenütt a legújabb ismereteket, vitákat hozza és a Darwin óta felvetett ellenvetések kritikáját is. Talán mindez kissé megterheli a gondolatmenet egységességét, de mégis roppant hasznos, és ezért feltétlenül helyeslőleg kell fogadnunk. Az igényesebb olvasó ezekkel a problémákkal mindenképpen találkozhat, és ha tisztázatlanok maradátnak számára, nemegyszer zavarba hozhatnák. E kérdések ismertetésén keresztül juttat el bennünket Balázs András könyve az állatvilág törzsfájához és magának az ember evolúciójának tényéhez.

E bevezető rész után a könyv az állatok idegrendszerének és viselkedésének fejlődését követi nyomon. Az evolúció tényéből nagyon fontos következtetésként adódik, hogy a ma élő fajok, bizonyos óvatossággal, nemcsak egyszerűen egymás rokonainak tekinthetők, hanem annak a fejlődésnek állomásait is képviselik, amely az egysejtűektől a gerincesken át egészen az emlősökig és az emberig vezetett. Miközben a fejlődés láncszemeit alkotó ősök kivesztek ugyan, fennmaradtak meglehetősen közeli rokonai, és így a természetis rendszertan egyben a fajok fejlődését is visszatükrözi.

Így hát jogosult az alsóbbrendű állatoktól kiindulva és az állatvilág rendszeren végighaladva összehasonlítani az idegrendszer és a viselkedés formáit, s azt a képet, amit így kapunk, a törzsfajlódás menetével kapcsolatba hozni. A legegyszerűbb ma élő állatfajok ingerlékenysége és ingerületvezetése arra az ősi állapotra utal, ahonnan mind bonyolultabb felépítési és

működési formákon keresztül a mai soksejtű szervezetek idegrendszerének fejlődése kiindult.

Az egysejtűek ingerlékenységére, ingerületvezetésére, tanulékonyására vonatkozó vizsgálatokból kiderül, hogy már ezeknél az aránylag nagyon egyszerű állatformáknál is meglehetősen bonyolult viselkedésmódokat találunk. A többsejtű szervezetekben a viselkedés központi szerve az idegrendszer. A szerző bemutatja az idegrendszer elemi egységét, a neuront. Majd a csalánozókon megvilágítja, hogyan alakul ki a diffúz idegrendszerből az idegdúcok rendszere, s hogyan jön létre a féregéknél az agy. Az idegrendszer fejlődése párhuzamosan halad az érzékszervekével. A törzsfajlásnak megfelelően mind bonyolultabb érzékszervek, mind nagyobb egységeket alkotó dűcsoportok jönnek létre, s megfigyelés és kísérlet útján tisztázható ezek összefüggése az állatok tájékozódásával, a környezethez való alkalmazkodásával. A viselkedés alapelve a reflex, ez biztosítja a kapcsolat állandóságát bizonyos ingerek és mozgások között az idegrendszer közvetítésével. A magasabb központok kialakulása lehetővé teszi, hogy az állat viselkedése egyre mozgékonyabban kövesse környezetének olyan változásait, amelyeket saját tapasztalata ruház fel jelentőséggel. Az öröklött és aránylag házkörü viselkedési formákat hihetetlenül kibővítik az egyéni életben elsajátított viselkedési formák, amelyek mechanizmusát Pavlov tisztázta feltételes reflextanában.

Az idegrendszer, az érzékszervek mind bonyolultabb formáinak evolúciója tehát együttjár a viselkedés egyre magasabbrendű formáival. Mindezt Balázs nagyon érdekesen, színesen mutatja ki a legkülönbözőbb állatformákra vonatkozó kísérleti anyagon.

Foglaljuk itt össze Balázs könyvének értékét és jelentőségét. Könyve a művelt olvasóhoz szól, de szakemberek is haszonnal olvashatják. Sok adattal és nagyon következetesen megmutatja, hogy az idegrendszer fejlettsége milyen összefüggésben áll a viselkedéssel. Meggyőzően világít rá, hogy az idegrendszerben kell látnunk az állatok viselkedésének, lelki jelenségeinek kulcsát, ahogy az állatlélektan adatai alapul szolgálnak az emberi lélektanhoz.

Mindenknek messzemenő jelentősége van abból a szempontból is, hogy egy alapvető világnézeti kérdést érint. A teológia csak lépésről lépésre engedte át a tudománynak a trópepet. Volt idő, amikor életre-halálra — a tudósok életére és halálára — védelmezte az egyház a Biblia betűszerinti

tételeit. Napjainkban már csak képletes értelemben próbálják fenntartani a bibliai szöveg hitelét. A hitvédelem például a teremtés napjait ma már geológiai korszakokként értelmezi. A pápa maga is elfogadja már az evolúció tényét a biológiában. A pszichológiában azonban más a helyzet. Az egyház mai álláspontja szerint az ember biológiailag evolúció útján jött létre, de miközben az emberi faj kifejlődött, isteni lelket kapott. Vagyis az egyház elfogadja a test természettudományos fejlődéseméletét, de a lélekét nem. A pszichológia területe ma fő összecsapási helye a természettudományos és a vallási-idealista nézeteknek.

Balázs könyve a leghatározottabban képviseli a természettudomány igényét a pszichológiai kérdések vizsgálatára és tisztázására. Sikerül is megmutatnia, hogy lehetséges az emberi viselkedés kérdéseire fényt deríteni az állatok viselkedésének megvilágításával, s hogy az idegrendszer felépítésének és működésének vizsgálata útján jutunk el az állatlélektan törvényszerűségeinek felismeréséhez.

Mindezek megállapítása után néhány szót kell még szólnunk a könyv hibáiról. Balázs nem ígér többet, mint amennyit nyújt: maga hangsúlyozza, hogy a biológia és a pszichológia egybeépítése még nem fejeződött be. Hasonlatla szerint olyan házzal van dolgunk, amelynek az élettan az alapját rakta le, a pszichológia viszont a tetejét készítette el, de a falak még nincsenek felhúzva. A tetőt tehát egyelőre csak oszlopok tartják, ezek az oszlopok a biológiai alapon nyugszanak, de az alap és a tető rendszeres összekapcsolása még nem történt meg.

A könyv nagy erőfeszítéseket tesz a biológia és a pszichológia kapcsolatainak megteremtésére s általában helyes utalásokkal dolgozik. A biológia azonban nem közvetlenül vezet az emberi pszichológia megismeréséhez. Az emberi pszichológia természettudományos megfogalmazásának nincsen elvi akadályai. Gyakorlatilag azonban súlyos nehézségeket okoz, hogy a pszichológiai tényleírás két különböző módszerrel dolgozik: az objektív, vagyis a megfigyelt személy viselkedését külsőleg leíró módszerrel, és a szubjektív, vagyis az önmegfigyelésre támaszkodó adatokkal.

Az élettan, a kísérletes állatlélektan adatai objektívek, vagyis a viselkedésre vonatkozóak. Szubjektív, önmegfigyelésre támaszkodó adatokat csak embertől kaphatunk. A pszichológia régi nagy kérdése: milyen összefüggés áll fenn a kétféle adat között?

Balázs hangsúlyozza, hogy nem vehetők el azok a megfigyelések, amelyeket szubjektív módszerekkel szereztek. Rámutat, hogy az objektív módszerek számos esetben új megvilágításba helyezik az önmegfigyelés, illetve a mások közléseire támaszkodó adatokat. Ugyanakkor elkövet egy hibát, s ez nem veszélytelen hiba. Sok esetben felcseréli egymással az objektív, illetve a szubjektív módszer szak kifejezéseit.

Objektív módszerrel csak objektív, külsőleg megfigyelhető tényekhez juthatunk el. Az állatra a környezet bizonyos változásai ingerként hatnak. Az érzékszervek az inger hatására élettanilag kimutatható ingerületbe kerülnek. Az érzékszervi ingerület objektíven észlelhető idegingerületi folyamatokat, impulzusokat kelt. Végeredményben a szervezet mozgással vagy működéssel felel.

Az ember saját magán szubjektív, tudatos formában figyel meg a külső környezet hatását, az ingereket érzékeli. Ha érzetről, érzelemről beszélünk, akkor a szubjektív módon nyert megfigyelési adatokról adunk számot.

Nagyon fontos, hogy fogalmainkat gondosan, tisztán kezeljük, és ne cseréljük fel a probléma kifejtése során az objektív ingerületet a szubjektív érzettel. Balázs könyvének végighúzódik az az álláspont, hogy a szubjektív fogalmakkal leírható pszichikai tények hátterében biológiai jelenségek, folyamatok húzódnak meg, s hogy ezért az emberi lélektan természet-tudományos módon kezelhető. Ez az álláspont helyes. Sajnos ugyanakkor ismételten elköveti azt a hibát, hogy a szubjektív és objektív leírásmodot felcseréli.

E hiba gyökere „Az érzet csírái” című alfejezetben látható legvilágosabban. Balázs itt rámutat azokra a pszichofizikai megfigyelésekre, amelyek a szubjektív érzéketek és az objektív ingerek viszonyára vonatkoznak. „Ha most néhány pillanatra lehunyjuk a szemünket — írja fejtegetése során —, és az érzet fent leírt tulajdonságait az egyesjtűekre próbáljuk vonatkoztatni, véleményt alkothatunk magunknak a pszichikum keletkezéséről. Mondjuk ki bátran, hogy amennyiben a pszichológusok érzetmeghatározása helyes, az egyesjtűeknél csak kezdetleges, tökéletlen érzeteket találunk.”

Hjába hunyjuk be a szemünket! A pszichológusok szubjektív érzetfogalmát nem találhatjuk meg az egyesjtűeknél,

de még a majmoknál sem, mert az állatok nem közlik velünk érzeteiket. Az állatok az őket erő ingerekre élettani ingerülettel, érzékszervi, idegi s végül izomtevékenységgel vagy mirigyműködéssel felelnek. Beszélni azonban csak az ember tud. Szubjektív közlést tehát csak az ember tehet.

Abban a jóhiszemű igyekevényben, hogy érzeteinket s egyéb szubjektív jelenségeinket visszavezessük objektív, főleg idegrendszeri működésre, a materialista tudomány képviselői — köztük a szerző — időnkint belesznek a fenti hibába: felváltva használják a kétféle terminológiát. Ez azonban nem visz előre. A tudomány nem szabadul meg így a nehézségtől. Válaszolni kell rá: hogyan függ össze az ember szubjektív, szavakban kifejezett, tudatos benyomása a szervezetében objektíven észlelhető élettani folyamatokkal?

A válasz nem az állatlélektanból vezethető le. Az állatlélektan törvényszerű összefüggéseket állapít meg az állatok idegrendszerének működése és viselkedésük között. Az ember viselkedése valóban megközelíthető ilyen módon. A biológia tehát eljuthat az ember objektív pszichológiájáig. Az ember szubjektív közlésekre épülő pszichológiájához azonban a tudat keletkezésének megmagyarázásán át vezet csak az út. Érzet: ez tudatos jelenség. (A tudatba nem jutó érzetek potenciálisan szintén tudatosak.)

A tudat az emberi pszichológia kulcskérdése. A tudat azonban nem tovább-vissza-nem-vezethető adottság. Nem is az állatok ilyen — akárcsak csírában meglevő — tovább-vissza-nem-vezethető tulajdonsága. Az egyéni emberi tudat a társadalmi összműködést biztosító nyelvből származik. „A beszéd olyan régi, mint a tudat, a beszéd a gyakorlati, más emberek számára is létező tudat, amely tehát a magam számára is csak ezzel válik létező, valóságos tudattá...” (Marx). Amikor a történelmi materializmus révén a társadalmi-történelmi jelenségek természet-tudományos szükségszerűségeit az ember megismerte, akkor nyílt meg az út a tudományos pszichológia felé az emberi, a szubjektív adatokra építő lélektan területén.

A biológiai út, amelyet Balázs könyve sokoldalúan és korszerűen világít meg csak a nyelvre vonatkozó marxista ismeretekkel összekapcsolva képes a következetesen tudományos pszichológiához elvezetni.

Ákos Károly

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Андраш Дьёрдь Сабо</i> : К вопросу об отношении между чувственной непосредственностью и научной абстракцией (Критика концепции истории науки Хейзенберга)	509
<i>Андраш Хегедюш</i> : О социометрии и о микросоциологии	546
<i>М. Д. Каммари</i> : Общие закономерности и особенности перехода от капитализма к социализму в некоторых странах	583
<i>Артур Киш</i> : Ласло Рудаш (1885—1950)	599

ОБОЗРЕНИЕ

Состояние и настоящие проблемы социологических исследований в нашей стране	615
--	-----

РЕШЕНИЯ И КРИТИКА

Философские вопросы современного естествознания (<i>Секей Щандор</i>)	631
Андраш Балаж: Происхождение интеллекта и мозга (<i>Акош Карой</i>)	637

CONTENTS

STUDIES

<i>András György Szabó</i> : Contributions to the development of relation between sensory directness and scientific abstraction (The criticism of Heisenberg's conception on the history of science)	509
<i>András Hegedűs</i> : On "microsociology" and on "sociometry"	546
<i>M. D. Kammari</i> : General laws and characteristics of transition from capitalism to socialism in the different countries	583
<i>Artur Kiss</i> : László Rudas (1885—1950)	599

OBSERVER

The situation and topical problems of sociological research work in Hungary	615
---	-----

REVIEW AND CRITICISM

Philosophical problems of modern natural science (<i>Sándor Székely</i>)	631
András Balázs: The origin of brain and reason (<i>Károly Ákos</i>)	637

Ára : 10,— Ft

Előfizetés egy évre 32,— Ft

SOMMAIRE

ÉTUDES

- András György Szabó* : De l'évolution des rapports entre les données sensibles immédiates et l'abstraction scientifique (Critique de la conception de Heisenberg sur l'histoire de la science) 509
- András Hegedűs* : Sur la „microsociologie” et la „sociométrie” 546
- M. D. Kamhari* : Les lois générales du passage du capitalisme au socialisme et ses particularités dans les divers pays 583
- Artur Kiss* : László Rudas (1885—1950) 599

LA VIE SCIENTIFIQUE

Situation et problèmes actuels de la recherche sociologique en Hongrie 615

REVUE ET CRITIQUE

- Problèmes philosophiques des sciences naturelles contemporaines (*Sándor Székely*) 631
- András Balázs: Origines du cerveau et de la raison (*Károly Ákos*) 637

Folyóirat kiadványaink előfizethetők és számonként is vásárolhatók
a következő helyeken :

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V., Váci utca 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési osztálya, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat,
Budapest I., Fő-utca 32. Telefon : 159—450.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

Kézirat beérkezett: 1960. VII. 24. — Példányszám: 1200. — Terjedelem: 136 (A/5) fv

---

60.51814 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György